

211
3

ვამოცემა ატყუან სხალბო სსპსს № 1

ბ ხ ე ლ ი

ი ს ტ ო რ ი ა

საძეგლო სასწავლებელთათვის

II

(XVIII—XIX სუგ.)

დ. უწინაძე
ი. ვვ. დუბინ

ბ ხ ე ლ ი

საგბო „სხალბო სსპს“, ტ. 1, გვ. 565, კ. 11.
1911

ბ ხ ა ლ ი ი ს ტ ო რ ი ა

საქუალო სასწავლებელთათვის.

II.

(XVIII—XIX საუკ.)

დ. უზნაძე
ი. გველეხიანი

ბ ხ ა ლ ი ა
სტამბა „სახალხო საქმე“, კალოუბნის ქუჩა, № 14.
1 9 1 9

წინასიტყვაობა.

ეს წიგნი მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრისა და მეცხრამეტე საუკუნის ისტორიას შეიცავს. როგორც მკითხველიც დაინახავს, იგი უმთავრესად პ. ვინოგრადოვის ისტორიის სახელმძღვანელოს მიხედვით არის შედგენილი, და მრავალ ადგილას სიტყვა-სიტყვითაც გადმოღებული; მაგრამ რა კი საგრძნობი ცვლილება შეტანილია როგორც ტექსტში, ისე მასლას განაწილებამაც, ამიტომ ჩვენს თავს ნება ვერ მივუცდით, მისთვის თარგმანი გვეწოდებია. XV—XVII საუკუნის ისტორია (მექექსე კლასის კურსი) უკვე გამოვიდა. ამის პოპულარული საშუალო საუკუნეთა ისტორიაც. ამ სხივით დასრულდება ის შრომა, რომელიც ამ ერთი წლის წინად საზოგადო ისტორიის სახელმძღვანელოს შემუშავების განზრახვამ დაჰაიისრა. ჩემი „ძველი აღმოჩენილი“, „ძველი საბერძნეთი“ და „ძველი რომა“ (ეს უკანასკნელია საშუალო ისტორიისთან პარალელურად დაიბეჭდება) პირველი ნაწილი დასასრული შრომისა, ხოლო საშუალო და ახალი ისტორიის მისი მეორე და მესამე ნაწილი იქმნება.

დ. უზნაძე,

20/XII 1918 წ.

I. ჰრუსიის ამაღლება.

1. პოლონეთის ჩამოკვეითება.

ოცდაათწლიან ომს, სხვათა შორის, ორი მთავარი შედეგი მოჰყვა თან: უმნიშვნელო **შვეცია** პირველხარისხოვან სახელმწიფოდ გადაიქცა, ხოლო საკმაოდ ძლიერი **პოლონეთი** საბოლოოდ დასუსტდა: მის მაგიერ რომ გერმანიაში მომხდარ მსოფლიო შემთხვევების მსვლელობაში მონაწილეობა ჰიელო, პოლონეთმა ოსმალეთის წინააღმდეგ გაილაშქრა. ამ გარემოებას ის ვავლენა ჰქონდა ოცდაათწლიან ომზე, რომ იგი იმპერიას ოსმალეთის საფრთხისაგან ათავისუფლებდა და დასავლეთში უფრო ენერგიულად მოქმედებისათვის ხელს უხსნიდა. ხოლო ოცდაათიანი წლის ომების დროს პოლონეთის განხე დადგომა იმით აიხსნება, რომ სწორედ ამ დროს მისმა მეზობელმა რუსეთმა თავი დაახწია შინაური ანარქიის ხანას (**Смутное Время**) და გაძლიერებული იერიშით მოაწვა პოლონეთს. ერთის მხრივ **კაზაკების** საკითხი, მეორეს მხრივ **უკრაინა** მიზეზი შეიქმნა რუსეთს, პოლონეთსა და ოსმალეთს შორის ამტყდარი სამკვდრო-სასიციოცხოლო ბრძოლისა, რომელიც სწორედ ამ დროს გაძლიერდა.

პოლონეთმა შვეციის წარმატებას თავის დროზე ვერ მიაკცია სათანადო ყურადღება, და ეს გარემოება საბედისწერო შეიქმნა მისთვის. რაკი სახელდახელო დრო ხელიდან გაუშვა, ოცდაათწლიანი ომიდან გამარჯვებულად გამოსულ შვეციასთან ბრძოლა პოლონეთისთვის უკვე საძნელო იყო. მაგრამ ამ ორი სახელმწიფოს ინტერესები ლიფლანდიაში, პომერანიასა

და პრუსიაში იმდენად ეწინააღმდეგებოდნენ ერთიმეორეს, რომ შეუძლებელი იყო პოლონეთის შემდეგშიაც გულგრილად ეტკი-რა შევდების წარმატებისათვის: გარდა ამისა, ვლადისლავ მე-IV-ს შვილი იან კაზიმირი შვეციის გვირგვინზე ოცნებას თავს არ ანებებდა. გუსტავ ადოლფის ძმისწული **კარლოს X**, 1655 წელს პოლონეთში შეიჭრა, დაიკავა იგი კრაკოვამდი და იან კაზიმირი სამი დღის გააფთრებული ბრძოლის შემდეგ **ვარშავასთან** დაამარცხა. შვეციის ამგვარი გაძლიერება სახიფათო შეიქნა იმის მგზობლებისათვის, და ანიტომ იმპერატორი, დანია და რუსეთი პოლონეთს გამოესაჩქარენ. მრავალრიცხოვანი მტრის გამკლავება ძნელი იყო შვედებისათვის; მათ პოლონეთი ხელიდან გაუშვეს, მაგრამ სამაგიეროდ დანებები დასაჯეს: სკანდინავიის ნახევარკუნძულზე მდებარე სამხრეთი პროვინციები ხელიდან გამოგლიჯეს და თვით დაეპატრონენ.

პოლონეთმა კვლავ აღმოსავლეთს მიაპყრო ყურადღება.

ანდრუსოვის დროებითი ზავის ძალით რუსეთს სმოლენსკი, კიევი, ჩერნიგოვი და დნეპრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე უკრაინა (1667) დაუბრუნდა. ოსმალებმა პოლონია და მარჯვენა ნაპირის უკრაინა დარკავეს. გამოჩენილმა სარდალმა იან სობესკიმ ხოტინთან გამარჯვებით ოსმალეთის შეტევა შეაჩერა. ის მეფედ ამოირჩიეს, და მან დიდი სამსახური გაუწია ავსტრიას: დიდი ვებრი უარაღუსტად 1683 წელს ვენას თავს დაეცა და მისი დამცველები უკიდურესობაში მიაყვანა, მაგრამ გამოჩნდა იან სობესკი, და საქმემ სხვა ხასიათი მიიღო— მან სასტიკად დაამარცხა ოსმალები. საუბედუროდ იან სობესკის დეაწლმა თვით პოლონეთისათვის უნაყოფოდ ჩაიარა, რადგანაც იქ შინაური არე-დარევა გრძელდებოდა. სობესკის სიკვდილს შემდეგ პოლონეთის ტახტზე საქსონიის კურფურსტი **ავგუსტ მე-II** ავიდა. ამ დროს აღმოსავლეთ ევროპაში ვერედ წოდებული „ჩრდილოეთის დიდი ომი“ სწარმოებდა. უკანასკნელის მთავარი გმირები პეტრე დიდი და კარლოს მე-XII იყვნენ. ომი კარლოსის დამარცხე-

ბით გათავდა. თუმცა ავგუსტ მე-II რუსეთის მოკავშირე იყო, მაგრამ მოწინააღმდეგის დამარცხებას პოლონეთისთვის არავითარი რეალური სარგებლობა არ მოუტანია; ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ სანამ რუსები, საჰსონელები, ბრანდერბურგელები, დანელები, შენდები და ოსმალოები ომს აწარმოებდნენ, თვითონ პოლონეთში შლიახტა პარტიებზე დაირაზნა, და სხვადასხვა კონფედერაციები ერთმანეთს ანადგურებდნენ. როდესაც შეედეგის საფრთხემ გაიარა, ავგუსტმა შლიახტის აჯანყება ჩააქრო, შემოიღო მკაცრე გადასახადი და მკაცრე „ჯარიმ“ შეჰქმნა, მაგრამ იძულებული შეიქმნა „ოქროსჯთავისუფლება“ კვლავ ძალაში დაეტოვებია.

2. პრუსიის თანდათანო ზრდა და ფრიდრიხ ვილჰელმი.

ასე ჩამოკვეთიდა აღმოსავლეთის ორივე თვალსაჩინო სახელმწიფო.—პოლონეთი და შვეიცარია. მათ მაგიერ პირველობა რუსეთს ხელა წილდა. თვალსაჩინო ადგილი დაიკავა აგრეთვე პრუსიამაც. არც სივრცით და არც ძალით იყო იგი დიდი და მნიშვნელოვანი მაგრამ მან აღმოსავლეთი ევროპის კრიზისით ხელოვნურად ისარგებლა და ერთს მთლიან, ძლიერსა და დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გარდაქცევა შესძლო. 1611 წ. პოლონეთის მეფემ სიგიზმუნდ მე-III ბრანდენბურგის ჰოჰენცოლერნებს, როგორც თავის ვასალებს (ჰერცოგ ალბრეხტის შემომავლობის გადაშენების შემდეგ) აღმოსავლეთი პრუსია მისცა. ამავე დროს ჰოჰენცოლერნები კვლავ დაკავებით რეინზედაც გამაგრდნენ. ვესტფალის ზავმა მათ აღმოსავლეთი პომერანია და მაგდებურგი მიანიჭა. კარლოს მე-X და იან კაზიმირის ომის დროს „დიდი კურფურსტი“ ფრიდრიხ ვილჰელმი ჯერ პოლონელებს გადაუდგა, მაგრამ დროზე ჩამოშორდა შვეციას და ისევ პოლონეთს მრეშობო. უკანასკნელმა მას სამაგიერო მით გადაუხადა, რომ, როგორც აღმოსავლეთ პრუსიის ჰერცოგი, ვასალური დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლდა. პოლონეთის უფროსობისაგან განთავისუფლდე-

ბის შემდეგ „დიდმა კურფიურსტმა“ ფრიდრიხ ვილჰელმმა მთავარი ყურადღება შეედევსა და ფრანგებს მიაქცია. მან ერთგული მონაწილეობა მიიღო ლიუდოვიკ მე-XIV საწინააღმდეგო კოალიციებში და, თუმცა რეინზე წარმატებას ვერ მიაღწია, მაგრამ სამაგიეროდ შეედევს ჩრდილოეთ ბრანდენბურგში **ფერბელდინთან** სერიოზული დამარცხება მიაყენა. ამგვარად ბრანდენბურგი ევროპის საზოგადო პოლიტიკაში თვალსაჩინო ძალად გარდაიქცა. ამ მდგომარეობას დიდმა კურფიურსტმა არა მარტო ხელოვნური დიპლომატიითა და გამარჯვებებით, არამედ თავისი ქვეყნის მოწყობითაც მიაღწია. მთელ მართვა-გამგეობას თვითონ მოჰკიდა ხელი, და საქმეში სხვების ჩარევას ვერ ურიგებოდა. ის მუდამ ადმინისტრაციისა და მრეწველობის გაუმჯობესებისთვის იღვწოდა და ოცდაათწლიანი ომით გავერანებული ადგილების აყვავებასა და დაწინაურებას დიდად უწყობდა ხელს. განსაკუთრებით სასარგებლო აღმოჩნდა მისთვის საფრანგეთის პროტესტანტ ლტოლვილების (ნანტის ედიქტის გაუქმების შემდეგ) მის სამფლობელოში დასახლება: ისინი ათასობით სახლდებოდნენ იქ და ახალი წარმოების დაწერგვასა და განვითარებას უწყობდნენ ხელს. დიდი კურფიურსტის სიკვდილის შემდეგ ბრანდენბურგის გაძლიერება ფორმალურადაც ცნობილ იქმნა: ფრიდრიხ ვილჰელმის შვილმა **ფრიდრიხმა** იმპერატორისაგან **პრუსიის მეფის** ხარისხი მიიღო (1701).

ჩრდილოეთის დიდი ომის დროს ფრიდრიხ ვილჰელმ I რუსეთის მოკავშირედ გამოვიდა, და ამისათვის მან შეედევს **პოშერანის** დიდი ნაწილი მიიღო. ფრიდრიხ ვილჰელმი ძუნწი, ტლანქი და შეზღუდული კაცი იყო, მაგრამ სამაგიეროდ კარგ გამგედა და მკაცრ მმართველად ითვლებოდა. ის შემოსავალ-გასავლის ყოველ გროშს ანგარიშობდა, ძალიან მკირე ხარჯებს ანდომებდა თავის სასახლეს და უფარგის მოხელეებს პირადად ასამართლებდა. მაგრამ მას ერთი სისუსტე ჰქონდა, და ამისთვის იგი ფულს არ იშურებდა: ფრიდრიხ ვილჰელმს

განსაკუთრებით მაღალი ტანის ჯარისკაცები მოსწონდა ყველ-
გან აგროვებდა მათ და ფულსაც უხვად იძლეოდა. 2.500.000
სული ცხოვრობდა სულ პრუსიაში, მაგრამ აქის მიუხედავად
ფრიდრიხ ვილჰელმმა ისეთი ლაშქარი შექმნა, რომ იგი რაო-
დენობით იმპერატორის არმიასაც არ ჩამოუყვარდებოდა, ხო-
ლო გაწვრთნით, დისციპლინითა და მოწყობილობით მასზე
ბევრად უკეთესი იყო.

2. ფრიდრიხ II

1. ფრიდრიხ II აღრზდა

ფრიდრიხ ვილჰელმის მემკვიდრე, ფრიდრიხ II მამის
სრულ წინააღმდეგობას წარმოადგენდა. მასში ადრე გაიღვიძა
აზროვნების ინტერესმა: თავისი აღმზრდელის ხელმძღვანელო-
ბით ფრიდრიხი ბევრს კითხულობდა. მამის სურვილი იყო,
რომ მას პროტესტანტიზმის კატეჯიზმო შეესწავლა და ამასთა-
ნავე მკურნეობის დარგში. საჭირო ცოდნა შეეძინა, მაგრამ
ფრიდრიხი ყველა ამისადმი ძალიან მცირე მიდრეკილებას იჩე-
ნდა. მამის მთელი ყოფა-ქცევა, სიძუნწე, ბუზლუნი და ჰე-
დანტური სისასტიკე ძალიან ცუდად მოქმედობდა ახალგაზრდა
კრონპრინცზე. ის ეძებდა გართობას, არ ერიდებოდა ვალის
აღებას, და რაც უმთავრესია, საფრანგეთის ენციკლოპედისტე-
ბის თავისუფალ აზრებს ითვისებდა, აღარ მოსწონდა და დას-
ციხობდა კიდევაც ძველ ცნებებსა და ჩვეულებებს. ფრიდრიხ
ვილჰელმი შვილის მიმართულებით ძალიან უკმაყოფილო იყო
და თავის გულის ნადებს ჩვეულებებისამებრ უხეშად კამოხა-
ტავდა ხოლმე: საქმე ცემამდისაც კი მილიოდა. კრონპრი-
ნცი სასოწარკვეთილებამ მოიკვა და მან რამდენიმე ოფიცერ-
თან ერთად სახლიდან გაზარვა გადასწყვიტა, მაგრამ ამ განზრა-
ხვის შესახებ ფრიდრიხ ვილჰელმს შეატყობინეს, რამაც ის აღშ-
ფოთებაში მოიყვანა, და შვილი, როგორც დეზერტირი, სამ
ხედრო სამართალში მისცა; კრონპრინცის თვალწინ ერთი

მისი თანამოაზრეთაგანი დასაჯეს. მეფეს სეროზული განზრახვა ჰქონდა—კრონპრინცისათვის მემკვიდრის უფლებები ჩამოერთმია, მაგრამ ბოლოს მისი დაპატიმრებით დაკმაყოფილდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ფრიდრიხი მამამ ერთერთი პროვინციის საოლქო სამმართველოში გაგზავნა, სადაც იგი როგორც უბრალო მოხელე ქალაქებს უნდა ჩაჯდამოდა. ასეთივე სკოლა მან სამხედრო სამსახურშიდაც განვლო. შემდეგ მეფემ კრონპრინცი ბრაუნშვეიგის პრინცესაზე დააქორწინა, რომლის შესახებაც თვითონვე სწერდა: საძლო არც ლამაზია და არც ულამაზო, მაგრამ ძალიან ღვთისმოსავიაო. როგორც დაცოლშვილებულს, ფრიდრიხს მცირე სასახლის მოწყობის ნება მიეცა, და ისიც ცდილობდა—მუყაითად აესრულებია სამსახური, ხოლო მამას რაც შეიძლება იშვიათად შეხვედროდა. მაგრამ სამსახურის ყურადღებით მოპყრობას ფრიდრიხს მალე დაინახვა, რომ ზოგი კარგი მხარე მამის გადატარებულსა და მომამბეზრებელ პედანტიზსაც ჰქონდა. ის ახლოს გაეცნო არმიას, ფინანსებს, სახალხო მეურნეობას და ნახა, რომ ფრიდრიხს ვილჰელმს დიდი საქმეების გასაკეთებლად უკვე ყველაფერი მოგვარებული ჰქონდა; სკირო იყო მხოლოდ საქმის ხელოვნური და მოფიქრებული გაძლოა.

2. ფრიდრიხის ომები.

ფრიდრიხს ველჰელმი 1740 წელს გარდაიცვალა, და ფრიდრიხ მე-III-ც დაუწონებლად მამის მიერ დაგროვილ საშუალებათა განოყენებას შეუდგა. მან უწინარეს უოელისა განიზრახა, ავსტრიის მძიმე მდგომარეობით ესარგებლებია.

ვრცელი და გარეგნულად ძლიერი ჰაბსბურგების მონარქია არსებითად ძალიან სუსტსა და ავადმყოფ სხეულს წარმოადგენდა. თითქმის ერთი ხელის შეხებაც საკმაო იყო, რომ იგი შეის დანგრეულიყო. იმპერატორ კარლოს მე-VI ვატი არ ჰყავდა, და მისი სიკვდილის შემდეგ უეჭველად უნდა წამოქრილიყო საკითხი მემკვიდრეობის შესახებ ბოჰემიაში, უნგრეთში, ავსტრიაში და კარინთიაში, ბელგიაში, მილანში და ტო-

სკანაში. სახელმწიფოს დარღვევის თავიდან ასაცილებლად მან
ეგრედ წოდებული „პრაგმატიული სანქცია“ გამოსცა, რომე-
ლიც მემკვიდრეობის მხრივ ყველა მის სამფლობელოს აერ-
თიანებდა, და მემკვიდრედ მის ქალსა, მარიამ ტერეზიას აცხა-
დებდა. კარლოს მე-VI ყოველი საშუალება იხზარა, რომ სანქცია
როგორც თვით მის სამფლოწელოებში, ისე უცხოეთშიც ეცნოთ.
მაგრამ მისი სიკვდილისათანავე ტახტის რამოდენიმე მაძიებელი
მანც გამოჩნდა და ერთს მათგანს, ბავარიის კურფურსტს
ფრანგებმაც კი მხარი დაუჭირეს. ცხადი ნიშნები იყო იმისა,
რომ საუკუნოებრივი ბრძოლა ავსტრიასა და საფრანგეთს შო-
რის ხელახლა უნდა დაწყებულიყო. და აი სწორედ ამ შეუ-
ფერებელ დროს მარიამ ტერეზიას მოქიშპე იქვე, მეზობლად
გამოუჩნდა: ფრიდრიხ მე-II მოჟლოდნელად შვიკრა სილეზია-
ში და ავსტრიელები დაამარცხა. ფრიდრიხს ხელს უწყობდა ის
გარემოება, რომ მარიამ ტერეზია მისთვის ვერ მოაწყლიდა: ფრა-
ნგები ისე შორს შემოიჭრენ ავსტრიის საზღვრებში რომ აქ ლიუ-
დოვიკ XIV არმიისაც არ ჰქონდა ფეხი დადგმული; ბავარელების
დახმარებით მათ პრაგა აიღეს, ისპანელებთან ერთად იტალია და-
იკაჯეს, ხოლო ავსტრიის მოკავშირე ინგლისელები ნიდერლანდე-
ბში დაამარცხეს. ამის შიუხედავად მარიამ ტერეზიამ მანც აიძუ-
ლა ფრანგები, ზავი ჩამოეგდოთ; ახენის სამშვიდობო ხელშეკრუ-
ლების თანახმად ფრანგები ომს ისე ათავებდენ, რომ ავსტრია
მათ არაფერს არ აძლევდა, მარიამ ტერეზიას უფლებები კი
ცნობილ იქნა და მისი მკულლე ფრაციისკ ლორენელი იმპე-
რატორად აირჩიეს. ყველაზე მოგებული ფრიდრიხ მე-II დარჩა:
იგი ჯერ შეუთრიგდა ავსტრიას, მაგრამ ხელშეკრულება მალე
დაარღვია, ავსტრიელები რამდენჯერც დაამარცხა და საბოლოო-
ოდ გაბაგრდა სილეზიაში.

3. შვიდწლიანი ომი.

ფრიდრიხ მე-II წარმატებამ ევროპაში საზოგადო ყურად-
ღება მიიპყრო: პრუსია რუსეთისა და ავსტრიის შეორეხარისხო-
ვან თანამგზავრისაგან უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცეოდა; რო-

გორც მეფის ნიქსა და მისწრაფებას, ისე მისი არმიის საუცხოვო გაწვრთნას ყველა გაკვირვებაში მოჰყავდა. ოლონდ ფრიდრიხ მე-II-ს უფლებების უპატივეცემლობას, ვერაგობასა და ცბიერობას უძრახავდენ.

მარიამ ტერეზია სილეზიის დაკარგვას, რომელიც დიდი ხნიდან ჩეხიის გვირგვინს ეკუთვნოდა, ვერაგვით ვერ ურიგდებოდა; ამიტომ იგი ყოველ ღონეს ხმარობდა, პრუსიის წინააღმდეგ დიდი კოალიცია შეექმნა. ბოლოს მისი ცდა წარმატებით დაგვირგვინდა: ფრიდრიხის წინააღმდეგ რუსეთი, საქსონია, შვეცია და საფრანგეთი შეერთდენ; პრუსიის მხარეზე მხოლოდ ინგლისი იყო. ძალთა განწყობილება ისეთი უთანასწორო შეიქნა, რომ ფრიდრიხს მხოლოდ მოკავშირეთა შორის უთანხმოების იმედი ლა ჰქონდა. მან არ მოუცადა ომის გამოცხადებას, მოულოდნელად შეიჭრა საქსონიაში, გარს შემოერტყა საქსონიის ჯარს და აიჭულა, დანებებოდა; ხოლო ავსტრიელებმა ორჯერ საგრძნობლად დაამარცხა

დასაწყისი ბრწყინვალე იყო, მაგრამ კოალიციამაც თანდათან დაიწყო მოქმედების გაცხოველება. ინგლისელები ფრანგებმა ელბის შესართავთან ჰანოვერის ტბებში მოიმწყვდიეს და მხოლოდ იმ პირობით გაუშვეს, რომ ომს თავს დაანებებდენ; რუსებმა მათ წინააღმდეგ ვაგზავნილი რაზმი დაამარცხეს და აღმოსავლეთი პრუსია დაიკავეს, შვედები პომერანიაში შეიჭრენ. ყველაზე სავალალო ის იყო, რომ ავსტრიის ფელდმარშალმა დაუნმა თვითონ ფრიდრიხი დაამარცხა (**კოლინთან**—პრაგის ახლოს). მაგრამ ფრიდრიხი სულით მაინც არ ეცემოდა. მან საშუალება არ მისცა მტერებს, რომ მის გარშემო წრე შეეკრათ. სანამ დაუნი ნელის ნაბიჯით ბოჭემის მიდიოდა, ფრიდრიხმა საფრანგეთის არმიას მიაშურა, რომელიც უკვე საქსონიაში იყო შესული. მას გაცალეებით ნაკლები ჯარი ჰყავდა, მაგრამ მისი კავალერია **როსბახთან** მოულოდნელად დაესხა მტერს და რამდენიმე წუთში გააქცია იგი. ამას შემდეგ ფრიდრიხი დაუნს მიუბრუნდა და მას სილეზიაში სამაგიერო

გადაუხადა. ფრიდრიხმა ეხლა რუსებისაკენ იბრუნა პირი, და გააფთრებული ბრძოლის შემდეგ **ცორნდორფთან** მტერი დაამარცხა. ხოლო, როდესაც ფრიდრიხი ისევ დაუნს მიუბრუნდა, იგი ამ უკანასკნელმა ერთ ადგილას მიიმწყვდია და მთელი არტილერია დააკარგვია. მაგრამ ავსტრიის სარდალმა გადაქარბებული სიფრთხილის გამო ამ გამარჯვებით ვერ ისარგებლა. ამ დროს რუსების არმია სალტიკოვის ხელმძღვანელობით უკვე ბერლინს უახლოვდებოდა. ფრიდრიხ II დიდის გაქირვებით შეერბა ახალი ჯარი და სალტიკოვის შესაჩერებლად გაეშურა. რუსებმა პრუსიის ერთს რაზმს უკვე სძლიეს, ხოლო თვითონ ფრიდრიხი **კუნერსდორფთან** სასტიკად დაამარცხეს (1759). მდგომარეობა ისეთი სასოწარმყვეთი იყო, რომ ფრიდრიხმა სამეფო გვირგვინზეც კი უარის თქმა განიზრახა. მისდა საბედნიეროდ მოკავშირეთა შოლის უთანხმოება ჩამოვარდა: სალტიკოვი თქვა, რომ დაუნს მთელი ოპის სიმძიმის რუსების კისერზე გადატანა სურდა. თუმცა რუსებმა ბერლინი დაიკავეს, მაგრამ მოწინააღმდეგის დევნა შეაჩერეს და ამით ფრიდრიხს საქმის გამობრუნების საშვალეობა მისცეს. მაგრამ ყველაფერზე უფრო მნიშვნელოვანი ის იყო, რომ რუსეთში ფრიდრიხს მე-II თაყვანისმცემელი პეტრე მე-III გამეფდა. მან არამც თუ უარი სთქვა ყველა დაკავებულ ადგილებზე, არამედ პრუსიის მეფის დახმარების შესახებაც კი დაიწყო ზრუნვა. ფრიდრიხ მე-II ძალა მოიკრიბა და ავსტრიელები რამდენჯერმე დაამარცხა. ბოლოს, 1763წ. **გუბერტსბურგში** შერიგება მოხდა და ამით **შვიდი წლის ომს** (1756-1763) ბოლო მოეღო. პრუსიამ სილეზია შეინარჩუნა, და ამას გარდა ომის შედეგი ისიც იყო, რომ ავსტრია დასუსტდა და მან შუა ევროპაში უძლიერესი სახელმწიფოს ადგილი პრუსიას დაუცალა. ფრიდრიხის არაჩვეულებრივმა ბრძოლამ კოალიციის წინააღმდეგ გერმანელების მიძინებული ეროვნული გრძობა გამოაღვიძა, და პრუსიის მეფე მთელს გერმანიაში უპოპულიარეს კაცად შეიქმნა.

4. პოლონეთის პირველი დანაწილება და პრუსიის გაერთიანება.

პოლონეთში გამეფებულმა ანარქიამ ფრიდრიხ მე-II საშუალება მისცა, ამ დაავადებული სახელმწიფოს ხარჯზე ახალი სიმიდრე შეეძინა. შვიდი წლის ომის დროს პოლონეთის დაქვეითება საბოლოოდ გამოჰქადაგდა. უფრცვლესი და ოდესღაც უპლიერესი სახელმწიფო ამ ბრძოლას უბრალო მოწმეთ დარჩა, თუმცა იგი მის საზღვრებში ხდებოდა: რუსები დაუბრკოლებლავ სარგებლობდნ პოლონეთის ტერიტორიით ჯარების გადასაყვან-გადმოსაყვანად, პრუსია კი პოლონელებით თავის ჯარს ავსებდა. ეკატერინე მე-II ტახტზე ასვლის შემდეგ პოლონეთი რუსეთის ხელქვეით სახელმწიფოდ გარდაიქცა. პოლონეთის მამულიშვილებმა, ბოლოსაც იქნა, შეიგნეს, თუ სად იყო ბოროტება დამარბული, და სახელმწიფო წყობილების გარდაქმნა განიზრახეს. მაკრამ ისინი ერთსულოვნებათ ვერ მოქმედებდნ, ხალხი მაგნატება და შლიახტის უპრაელესობა დროს უღარდელად ფართობსა და ინტრიგებს ანდოებდა.

ავგუსტ მე-III საკვდილის შემდეგ ჩარტორისკის პარტიამ რუსეთის დახმარებით კონფედერაცია შეადგინა და სახელმწიფოებრავ ცხოვრებაში ბევრი გაუმჯობესება შეიტანა: liberum veto მხოლოდ კანონების გარჩევის დროს იყო ნებადართული, ხალხი საკითხები ფინანსების შესახებ ხმის უპრავლესობით წყდებოდა; მცირე სეიმებს თავისი წარმომადგენლებისადმი სავალდებულო ინსტრუქციების მიცემის უფლება წაერთვათ; სამხედრო და საფინანსო საქმეების გასაძლოად ორი მუდმივი კომისია ინიშნებოდა. მეუვე არჩეულ იქმნა ეკატერინესთან დაალოცებული კაცი—სტანისლავ პონიატოვსკი. მაგრამ როდესაც რუსეთის ელჩმა, თავადმა რეპნიწმა ჩარტორისკებს კომპენსაციად რუსეთთან თავდაცვითი და შეტევითი კავშირის შეკერა და მის ხელში დიპლომატიურ ურთიერთობათა საქმეების გადაცემა მოითხოვა, მან უარი მიიღო. ეს პოლონეთისთვის ნამდვილი თვითმკვლელობის აქტი იყო.

რუსეთმა ადვილად ჩაშალა მომხდარი რევოლუციები და კათოლიკეების ძალმომრეობის საწინააღმდეგოდ მართლმადიდებლების და პროტესტანტებისაგან ახალი კონფედერაცია დააარსა. კათოლიკეებმა თავის მხრივ **ბარში** (პოდოლში) საწინააღმდეგო კონფედერაცია შექმნეს, რაც უშთავრესად რუსეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ფრიდრიხ მე-II ხელოვნურად ისარგებლა ამ არეულობებით და პოლონეთის დანაწილების გეგმა წარმოადგინა. ეკატერინე თავდაპირველად ამის წინააღმდეგი იყო, რადგან მისი გავლენა მთელ პოლონეთზე ვრცელდებოდა, და არ იყო სასურველი, რომ ეს გავლენა პრუსიისა და ავსტრია-უნგრისის გავლენებზე გადასულიყო. მაგრამ სწორედ ამ დროს ოსმალებთან ომი ჰქონდა და რომ საქმე არ გართულებოდა, თანამობა გამოაცხადა. ამგვარად 1772 წელს პოლონეთის პირველი დანაწილება მოხდა: რუსეთს ერგო **ბელორუსია**, ავსტრიას **მცირე პოლონეთი** (კრაკოვის და სანდომირის ოლქები) და **ჩერვონაია რუსი** (გალიციაში), ხოლო პრუსიამ **დასავლეთი პრუსია** შეიერთა (დანკივისა და ტორნის გამოკლებით). ფრიდრიხ მე II ყველაზე უფრო მოგებულ დარჩა, რადგანაც ახალი ტერიტორია იმ შუა ხაზს სპობდა, რომელიც „აღმოსავლეთ“ პრუსიას მონარქიისაგან ჰყოფდა: პოლონეთის პირველმა დანაწილებამ აღმოსავლეთი და დასავლეთი პრუსია შეიერთა.

II. ჰარლანდის ტარული ოლიგარქია ინგლანსში.

1. პარლამენტარიზმის განმტკიცება.

1688 წელს ინგლისში ჰოლანდიის შტატპალტერი ვილჰელმ ორანელი გამეფდა. ინგლისის სამეფო გვირგვანის ხელში ჩაგდება მით უფრო საინტერესო იყო მისთვის, რომ მას საშვალემა მიეცა, ინგლისი ლიუდოვიკ მე-XIV საწინააღ-

მდგეო კოალიციაში ჩაეთრია, და მართლაც ინგლისის კოალიციისადმი შეერთებამ ძალთა განწყობილება ვილჰელმის სასარგებლოდ გადახარა. საზოგადოდ კი ვილჰელმ მე-III-ს ინგლისის საქმეები იმდენად არ აინტერესებდა, და მათი გაძლოლა თვით ინგლისელებს მიანდო; მინისტრთა საბჭოს, რომლის ხელშიაც შეელი მართვაგამგეობა იყო, ვილჰელმი პარლამენტის უმრავლესობის პარტიისაგან ნიშნავდა. ეს ჩვეულება ინგლისში თანდათანობით დამკვიდრდა და შემდეგში ევროპაშიც გავრცელდა. რაკი ხალხის წარმომადგენლები თემთა პალატას შეადგენდნენ, სახელმწიფო საქმეების გაძლოლაც მათ ხელში გადავიდა. ლორდების პალატას მხოლოდ ბილგების მიღების, ან მათი უარყოფის უფლება ჰქონდა. ვილჰელმ მე-III გამეფების შემდეგ პირველად დისენტერებს მიეცათ სარწმუნოების თავისუფლება; ეს იმით აიხსნება, რომ იგინი, იმის მიუხედავად რომ იაკობ მე-II მათ მრავალ დაპირებას აძლევდა, მას მაინც არ მიემხრენ. სამაგიეროდ კათოლიკები ძველ მდგომარეობაში დარჩენ, ხოლო როდესაც მათმა აჯანყებამ ისლანდიაში იაკობის სასარგებლოდ მიზანს ვერ მიაღწია, მათი მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა.

2. მემკვიდრეობის აქტი და ანას მართველობა.

ვილჰელმი და მარიამი უშვილონი იყვნენ. მემკვიდრეთ იაკობ მე-II-ის მეორე ქალი ანა ითვლებოდა. სტუარტების დაბრუნებისათვის რომ ხელი შეეშალა, პარლამენტმა 1701 წელს აქტი შეადგინა, რომლის ძალითაც ანას შემდეგ ტახტი იაკობ I ნათესავს ჰანოვერის კურფიურსტებზე უნდა გადასულიყო. მაგრამ ტახტის მათ ხელში გადასვლა უნდა მოხმდარიყო მხოლოდ განსაზღვრული პირობებით: ინგლისის მეფე ანგლიკანური ეკლესიის მიმდევარი უნდა ყოფილიყო; უცხოელებს ნება არ უნდა ჰქონოდათ მინისტრებად ან საიდუმლო საბჭოს წევრებად ყოფილიყვნენ, სასამართლოების თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის განსამ.

ტკიცებლად მსაჯულთა გადაუყენებლობა უნდა შენდებოდეს; პარლამენტის წევრებს ნება არ უნდა ჰქონოდეთ რაიმე თანამდებობა მიეღოთ და იმავე დროს წევრობის უფლებებიც შეინარჩუნებინათ. უკანასკნელი დადგენილება შემდგომში შეიცვალა: მინისტრები პარლამენტის წევრებიდან ინიშნებოდნენ, მაგრამ თუ ისინი თვითა პალატას ეკუთვნოდნენ, დეპუტატობაზე უარი უნდა განეცხადებინათ. თუ მათ ხელახლად დეპუტატად აირჩევიდნენ, მაშინ უფლება ეძლეოდათ მინისტრობა და დეპუტატობა შეეთავსებინათ. ამგვარად, მინისტრებს მუდმივი ურთიერთობა ჰქონდათ პარლამენტთან, ხოლო დანარჩენი თანამდებობის პირები მოშორებული იყვნენ პარლამენტს, რათა მათ დეპუტატებზე გავლენა არ მოეხდინათ.

ანას მეფობის მთავარი ყურადღება ისპანიის შემკვიდრობასათვის მიმსკენ იყო მიპყრობილი. ერთხანს ეს ხანგრძლივი და მძიმე ომი საზოგადოებას რტაცებდა, მაგამ შემდეგ მისდამი ინტერესი თანდათან მინელდა, რადგანაც პირდაპირი საბრძოლო პრაფერი სჩანდა, ფიზიკური და ქონებრივი ზარალი კი ბევრი იყო. მეფემ ამით ისარგებლა და ვიგების საპინისტრო. რომელიც ომს უჭერდა მხარს, და აგრედვე მალბოროც, რომელიც მას თავისი უფლებამოყვარებითა და ანგარებით წავემზებოდა, თავიდან მოიცილა. ომის პირდაპირი შედეგი ინგლისისათვის არ იყო სახარბიელო, სამაგიეროდ არა პირდაპირი დიდი იყო, რადგანაც ამ ომმა ჰოლანდის დასუსტა, ხოლო საფრანგეთის ფლოტმა კატასტროფა განიცადა. ამას გარდა საშინაო პოლიტიკაში თვალსაჩინო ცვლილება მოხდა: შოტლანდია, რომელსაც ინგლისთან საერთო მხოლოდ მონარქი ჰყავდა, ესლა ინგლისს უფრო მკიდროდ დაუკავშირდა და მასთან ერთი მთლიანი სახელმწიფო შექმნა. შოტლანდიელებს ინგლისის თვითა პალატაში 45 ადგილი დაეთმოთ, ხოლო ლორდებისაში 16 ადგილი. სასამართლო და სახელმწიფო ეკლესია ორივე მხარეს საკუთარი დარჩათ; სამაგიეროდ შოტლანდიელებმა „ერთობის აქტის“ თანახმად ედინბურგის პარლამენტზე უარი განაცხადეს (1707).

3. ჰანოვერის დინასტია და პარლამენტარული სისტემის განმტკიცება.

1714 წელს ანა გადაიკავდა და ტახტზე ჰანოვერის კურფიურისტი გეორგ I ავიდა, რომელმაც ინგლისურად ლაპარაკი არ იცოდა და თავისი გერმანული სამთავროს ბედით უფრო იყო დაინტერესებული, ვიდრე ინგლისის მონარქიის საქმეებით. გეორგ I და მისი შვილი გეორგ მე-III. ამ გარემოებამ დიდად შეუწყო ხელი პარლამენტის უაღრეს უფლებიანობის განმტკიცების და კაბინეტის მართველობის განვითარებას, ე. ი. იმგვარ წყობილებას, როდესაც მთავრობა თემთა პალატის უმრავლესობისაგან სდგება და თავისი ბედით ამ უმრავლესობასთან არის მჭიდროდ დაკავშირებული. როდესაც პარლამენტში ძალთა განწყობილება იცვლებოდა, და არსებული მთავრობა რამელიმე საკითხის შესახებ ხმის უმრავლესობას ვერ მიიღებდა, ეს იმას ნიშნავდა, რომ მას უნდობლობას უცხადებენ, და ამიტომ იგი აღვილიდან უნდა გადადგარიყო. ჰანოვერის სახლობის გამეფებუს დროს ინგლისში, როგორც პარლამენტში, ისე საზოგადოებაშიც უმრავლესობა მხარს ვიგებს უქერდა, რომლებიც 1688 წლის რევოლუციით დამყარებულის პოლიტიკური წყობილების და პროტესტანტიზმის მომხრედ გამოდიოდნენ და ჰანოვერის დინასტიას იკავდნენ, რადგანაც იგი პარლამენტის უზენაესობას და პროტესტანტიზმის ბატონობას უზრუნველყოფდა. ამას გარდა ვიგები ცდილობდნენ ვაჭართა კლასთან კარგი განწყობილება დაემყარებიათ, რომელიც თან და თან მდიდრდებოდა და ძლიერდებოდა. ტურებს მხარს უქერდა მრავალრიცხოვანი მემამულეთა კლასი. მაგრამ რაკი ივინი დისენტერებს სდენილენ და განდევნილ სტურტებთან ურთიერთობას განაგრძობდნენ, მათ ხალხი ფარულ იაკობიტებად სთვლიდა და აღმაცერად უყურებდა.

4. მოსყიდვის სისტემა და ვალპოლი.

მაგრამ ვიგები მარტო საზოგადოებრივ აზრზე არ იყვნენ დაყრდნობაღნი. მართველობის შესანარჩუნებლად ისინი

ხშირად არაკეთილშობილოური საწულებითაც სარგებლობდენ. ვილჰელმ მე-III გამოცემული კანონის ძალით თემთა პალატის კომპენტენცია სამ წელს გრძელდებოდა, რის შემდეგაც ახალი არჩევნები უნდა მომხდარიყო. ვიგებმა ეს ვადა შეიდ წლამდე აიყვანეს. ხაზინის პირველ ლორდათ **რობერტი უალპოლი** შეიქმნა; ის კარგი ფინანსისტი იყო, მაგრამ ადაჰინის ღირსებას ზიზლით უცქეროდა და მაზნის მისალწვეად არავითარ საწულებას არ ერიდებოდა; მან **მექრთამეობის სისტემა** შემოიღო, რამაც ვიგების ბატონობა დიდი ხნით უხრუნველყო პარლამენტში. საქმე ის არის, რომ ვიგების პარტიაში ბევრი შეძლებული ინგლისელი არისტოკრატი ირიცხებოდა, და ისინი სისტემატიურად სარგებლობდენ თავისი გავლენითა და ფულით, რათა მოსყიდვით ან ძალდატანებით ხმა ვიგების კანდიდატებისათვის ეშოვნათ. არჩევნები რომ საყოველთაო ყოფილიყო ან და ხალხის უმრავლესობას მაინც ჰქონოდა არჩევნების უფლებები, მაშინ ეს, რა თქმა უნდა, შეუძლებელი იქნებოდა. მაგრამ ინგლისში არჩევნებას სხვაგვარი წესი იყო: საგრაფოებში არჩევნების უფლება მემამულეებსა და მსხვილ ფერმერებს ჰქონდათ (წვრილი მესაკუთრეები, ჩვენებურად, მიწის მუშა გლეხები, ინგლანში იქ დრუს თაჯქის სრულად აღარ იყვნენ, ხოლო სოფლის მუშები, როგორც საკუთრებას მოკლებულნი, ხმის უფლებით ვერ სარგებლობდენ). ასე რომ არჩევნებში მარტო ეს ორი ძალა გამოდიოდა. მაგრამ მსხვილ მემამულეებს საწულება ჰქონდათ ძალა დაეტანებიათ ფერმერებისათვის და ამ გვარად არჩევნებზე გავლენა მოეხდინათ.

მაგრამ საგრაფოებში საწულო და ზოგი წვრილი მემამულე მაინც იყო, და ესენი თითქმის ყველანი ტორების პარტიას თანაუგრძნობდენ. ასე რომ აქ ვიგებს მაინც საქმალ ბრძოლა უხდებოდათ. საზაგიეროდ იგინი მთელს თავის იმედებს ე. წ. „დაბალ დაბებზე“ ამყარებდენ. ეს ის ადგილები იყვნენ, რომელნიც ოდესღაც მნიშვნელოვან პუნქტებს წარმოადგენდენ და ამის გამო პარლამენტში დებუტატების გავზავნის უფლებით სარ-

გებლობდენ; ახლა ამ დაბათა უმრავლესობა სრულიად ჩამოქვეითებული იყო, ასე რომ ზოგ მათგანს სულ რამდენიმე ათეული მცხოვრები თუ ჰყავდა. ამის მიუხედავად ძველი ამომრჩეველობითი უფლებები მათ მიიწვეს შერჩათ და, რადგანაც იგინი ან რომელიმე ნემამულის საკუთრებას შეადგენდნენ ან და თავის მცხოვრებთა მკირე რიცხოვანობის გამო ადვილი მოსასყიდელი იყვნენ, ვიგები თავის დეპუტატებს მათ არჩევივებდენ, და აი სწორედ ეს დეპუტატები ლონდონის წარმომადგენლებთან ერთად პარლამენტში წარმეუხბრელად მოღვაწეობდენ.

მოსყიდვა, მექრთამეობა თვით პარლამენტშიაც კი გამეფდა; გაბატონებული პარტიის მიმზიდველი ძალა მით უფრო ძლიერი შეიქმნა, რომ მინისტრი თანამდებობებს, პენსიებსა და პირდაპირ საჩუქრებსაც (ფულად) არიგებდა. უაღპოლი გასაკუთრებით მოუზრიდელი იყო ამ მხრივ, და ამასთანავე თუ კი ვისმე მოისყიდოდა, აუცილებელ მოაჩილებსაც მოსთხოვდა მას. მაგრამ პარლამენტარული ბოროტ მოქმედებით სარგებლობა მხოლოდ შშვიდობიან დროს შეიძლებოდა, როდესაც ქვეყანა დაწყობილი იყო და მას საჭირობოროტო საკითხები არ აღელვებდა. ხოლო როდესაც რომელიმე ძლიერი საზოგადოებრივი მიმდინარეობა იჩენდა თავს, მაშინ მისი შეჩერება არავითარ მოსყიდვასა და მახინაციებს არ შეეძლო, თუნდ იგი ისეთს დახელოვნებულ პირსაც კი ეწარმოებინა, როგორც უაღპოლი იყო. უაღპოლმა ეს ძალიან კარგად იცოდა, და ამიტომ იყო, რომ იგი მთელი 21 წლის განმავლობაში შშვიდობიანი ცხოვრების დაცვას ცდილობდა; იგი ყოველგვარ გართულებას გაურბოდა და განსაკუთრებით ომს უფრთხილდებოდა, მაგრამ დაიწყო თუ არა ომი ისპანიასთან, ვაღპოლის ექვეები გამართლდა და იგი სამინისტროდან იძულებული შეიქნა გამოსულიყო. მართალია ვიგები ჯერ კიდევ სახელმწიფოს სათავეში დარჩენ, მაგრამ ცხადად სჩანდა, რომ ეს მდგომარეობა დიდხანს არ გასტანდა.

5 სტუარტების უკანასკნელი ცდა.

მე-XVIII საუკუნის ნახევარში სტუარტებმა უკანასკნელად სცადეს ინგლისის გვირგვინის დაბრუნება. იაკობ III-ს შვილი **კარლოს ედუარდი** მთიან შოტლანდიაში გადავიდა და მთიულებისაგან შემდგარი მცირე ჯარით სამხრეთისაკენ გაეშურა. მისი მეომრების თავდასხმა ისეთი შეუპოვარი იყო, რომ ინგლისის ორი რაზმი დამარცხებულ იქმნა, ხოლო ტახტის მძიებელი ინგლისში შეიჭრა. მაგრამ (კიულოდენტან) კარლოსის რაზმები, რომლებიც ორლესილი მახვილებით იყვნენ შეიარაღებულნი, მთავრობის ჯარმა (ტყეისმსროლელ იარაღით აღჭურვილმა) დაამარცხა, და კარლოს ედუარდმა მხოლოდ გაქცევით უშველა თავს. ამას შემდეგ იგი აჯანყების მოწყობას აღარ ცდილა.

3. ინგლისის კოლონიალური პოლიტიკა.

1. ინდოეთი და ამერია.

1756 წელს ინგლისი შვიდი წლის ომში იღებდა მონაწილეობას; ამან საზოგადოებრივი ინტერესები გაცხოველა და პარლამენტის ჩვეულებრივი წესრიგი შესცვალა. სახელმწიფოს სათავეში ჯერ კიდევ ვალპოლი იდგა, როდესაც თემთა პალატის წევრებისაგან ერთი ჯგუფი შესდგა, რომელიც მოსყიდვის სისტემას გამოხდდა და კეთილშობილურისა და ძლიერის ეროვნული პოლიტიკის წარმოებას მოითხოვდა. ამ იდეალისტების ჯგუფის მთავარი წარმომადგენელი გამოჩენილი ორატორი **უილიამ პიტი** იყო. პიტი თავისი ლამაზი და მომხიბვლელი სიტყვით მსმენელთ აჯადოება. შვიდი წლის ომის დროს იგი სახვედრო მინისტრად იქმნა დანიშნული, და მანაც მალე დაამტკიცა, რომ მას არა მარტო ლაპარაკი, არამედ მოქმედებაც შეეძლო. პიტი ენერგიულ დახმარებას უწე-

ვღა ფრიდრიხ მე-II როგორც ფულით ისე ჯარითაც, და ფრანგებს მათს ახალშენებში საგრძნობ ზიანს აყენებდა. გენერალმა ულფმა მთელი კანადა დაიკავა. ჯერ კიდევ ელისაბედის დროს დაარსებული ალმოსავლეთ-ინდოეთის სავაჭრო ამხანაგობა ინდოეთში ნელ-ნელა ნათესადგურებს იძენდა; მან მადრასი და კალკუტა დააარსა, ხოლო პორტუგალიისაგან ბომბეა მიიღო. მე-XVIII საუკუნის დასაწყისში „დიდი მოგოლის“, თემურ ლენგის მემკვიდრის სამეფო, რომელიც ნახევარკუნძულზე წესრიგს იცავდა, საბოლოოდ დაინგრა. დაიწყო უთანხმოება იმ თემთა შორის, რომლებსაც გეროპიდან ვადმოსახლებულებთან ურთიერთობის მოწყობა უხდებოდათ. უკანასკნელნი თვითონ იყვნენ ორ ბანაკად გაყოფილნი—ინგლისელები ემყარებოდნენ მადრასს, კალკუტას და ბომბეას, ფრანგები კი—პონდიშერის. 50-ან წლებში კლავიშმა, ალმოსავლეთ-ინდოეთის ამხანაგობის ყოფილმა უბრალო ნოქარმა და ახლა გუბერნატორმა, ფრანგები და ადგილობრივი მცხოვრებლები დაამარცხა. პიტმა მთავრობის ჯარით ამ მოძრაობას ზურგი გაუმაგრა: ინგლისელებმა პონდიშერი აიღეს და ამით ნახევარკუნძულზე უპირატესობა მოიპოვეს. პარიზში დადებულის საზავო ხელშეკრულების ძალით (1763) ფრანგებმა კანადა დასთმეს, ხოლო პონდიშერი უკანვე დაიბრუნეს, მაგრამ მათი გავლენა ინდოეთში მაინც საბოლოოდ იყო დაკარგული.

2. პარლამენტის ოლიგარქია.

იმ დროს, როდესაც ინგლისი თავისს კოლონიალურ პოლიტიკას წარმატებით აწარმოებდა, ამერიკაში ახალშენს ახალშენზე იძენდა და ამით ინგლისის ვაჭრობა-მრეწველობას განვითარების გზას უკაფავდა, თვით ინგლისში ფრიად საინტერესო მოვლენას ჰქონდა ადგილი. მეფე გეორგ მე-II 1760 წელს გარდაიცვალა, ხოლო მასი ადგილი უფლებამოყვარულმა გეორგ მე-III დაიკავა. მან ზედმეტი გავლენის მოპოვება გადაწყვიტა და სამინისტროს შედგენა მეფის მებობრებისა-

გან“ სცადა. მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ვიგები უფრო ძლიერნი ყოფილიყვნენ, ვიდრე მეფეს ეგონა, და იგიც იძულებული შეიქმნა, ისევ მათ დაყრდნობოდა.

მეორე მხრივ, პარლამენტმა ხალხის უზენაესუფლებიანობის წინააღმდეგაც გაილაშქრა: პარლამენტის წევრმა უილქსმა გაზეთში მეფის სიტყვის კრიტიკა მოათავსა. მეფის მოთხოვნით თემთა პალატამ იგი თავის წევრთა სიიდან ამოირიცხა, ხოლო სასამართლომ დაპატიმრება გადაუწყვიტა. უილქსი საფრანგეთს გაიქცა. ხალხმა ის მინც რამდენჯერმე აირჩია დეპუტატად, მაგრამ პალატა ყოველთვის რიცხავდა მას, ხოლო მის მაგიერ მის მოწინააღმდეგეს ამტკიცებდა. ეს უკვე ამომრჩევლების უფლების დარღვევა იყო; ლონდონში აღელვებული ხალხი პარლამენტის წევრებს შეურაცყოფას აყენებდა. ამ შემთხვევამ ნათელი მოჰფინა პარლამენტისა და ქვეყნის ანორმალურ მდგომარეობას, და მოწინავე ელემენტებიც რეფორმების ნიადაგის ნომზადებას შეუდგენ. უცნობმა ავტორმა, იუნიუსის ფსევდონიმით წერილების მთელი რიგი დაბეჭდა, სადაც იგი მეფის მოქმედებასა და პარლამენტის ოლიგარქიას კრიტიკის ქარცეცხლში ატარებდა.

IV. ამერიკის განთავისუფლება.

1. ამერიკის ახალშენები.

შვიდი წლის ომმა ინგლისის ფრიად საყურადღებო სარგებლობა მოუტანა: საფრანგეთის კანადა ინგლისელების ახალშენებთან იქმნა შეერთებული. პირველი ახალშენი—ვირჯინია ელისაბედის მეკობრეებმა მოაწყვეს მე-XVI საუკუნის ბოლოს; იქ ჩასახლებული ინგლისელები ისპანელებმა და ინდეელებმა გაჟლიტეს; მაგრამ მათ მაგიერ ამ ქვეყანაში სხვა ახალშენელები ჩასახლდნენ და გამაგრდნენ. ვირჯინიას წარმატებას თუთუნის პლანტაციების აყვავებამ შეუწყო ხელი, სადაც მსხვილი მესაკუთრების მონა ნეგრები მუშაობდნენ. სამხრეთის ამ ახალშენებში მცხოვრებნი ანგლიკანიზმს აღიარებდნენ.

სულ სხვა ტიპის იყვნენ ჩრდილოეთის ახალშენები, ეგრედ წოდებულის ახალი ინგლისის მცხოვრებნი მათ შორის პირველი ადგილი მასსაჩუსეტის ახალშენს ეჭირა. ეს ახალშენი იმ პურიჯან ინდეპენდენტებმა დააარსეს, რომლებიც იაკობ I მიერ მოწყობილი დევნის დროს ჰოლანდიაში გადაიხიზნენ და შემდეგ ამერიკაში გადასახლდნენ. აქ წვრილი მეთურნობა იყო გაბატონებული. ახალშენელები მიწის დამუშავებას, ნადირობასა და ადგილობრივ ხალხთან ვაჭრობას მისდევდნენ. მტკიცემ, ლეთისმოსავმა და თავისუფლების მოყვარე პურიტანებმა ბოლოსაც იქნა თავისი საკუთარი საერო და საეკლესიო წყობილების მოწყობა შესძლეს და პატარა დემოკრატიული რესპუბლიკები დაიარსეს.

შედარებით სხვაგვარი იყო პენსილვანია. იქ კვაკერები იყვნენ გაბატონებულნი (ესე იგი ის სექტა, რომლის მიმდევრებიც სარწმუნოებრივ ხელმძღვანელობას წინასწარმეტყველურ ზემოთაგონებაში ეძიებდნენ). ივინი ისეთივე მხნე, შრომის მოყვარე და ლეთის მოშიში ხალხი იყვნენ, როგორც პურიტანები, მაგრამ ამათგან იპით განსხვავდებოდნენ, რომ პოლიტიკურ თავსუფლებას გულგრილად ეპყრობოდნენ და ომიანობას ვაჭრობდნენ. ახალშენის ნიუ-იორკის მოსახლეობაში დიდ ელემენტს ჰოლანდიელები შეადგენდნენ; მართავამკეობის მხრივ თითქმის სრულიად დამოუკიდებელნი იყვნენ: გენერალ-გუბერნატორი. საბჭო და ხალხს წარმომადგენლთა კრება (ახალ-ინგლისში ზოგჯერ მთელი ხალხის ყრილობა სწყვეტდა მნიშვნელოვან საკითხებს), — აი ის ორგანოები, რომელნიც კოლონიების სახელმწიფოებრივ ცხოვრებას განაგებდნენ. მარტო ომიანობის დროს ხდებოდა საგრძნობი მეტროპოლისიდან პოლიტიკური დამოკიდებულება: ინგლისელები აქ გვმებს აგზავნიდნენ და ნათესადგურებით სარგებლობდნენ. სამაგიეროდ ვაჭრობა-მრეწველობის დარგში ინგლისის ბატონობას ყველა მწვაველ გრძნობდა: ახალშენებს მარტო ინგლისელებისათვის უნდა გადაეცათ ნედლი მასალა. ახალშენების მნიშვნელობა

დღიანი დღე იზრდებოდა, მაგრამ არა მარტო იმიტომ რომ მათ ხელში დიდი ნივთიერი სიმდიდრე იყო, არამედ მიტომაც, რომ იქ თავშესაფარს საზოგადოების ყველა უკმაყოფილო და დევნილი ელემენტი პოულობდა. ამასთანავე ამერიკის ახალშენები თავისუფალი იყვნენ იმ ფრანსიჭური ტვირათისაგან, რომელიც გადასახადების სახით დიდ ბრიტანეთს აწვდა კისერზე და ყოველი ომის ან სახელმწიფოებრივი მექანიზმის გართულების შემდეგ იზრდებოდა. ეს უპარატესობა ამერიკელი ახალშენებისა რეგლისელებს უსამართლოებად მიჩნდათ, რადგანაც მათ დასაცავად ხშირად დიდ ხარჯებს ვწვოდნენ. ეს საკიოხი განსაკუთრებული სამწვეავით შვილი წლის ომმა წამოაყენა; და ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ეს ომი ნამდვილად ინგლის-სათვის ამერიკის ომს წარმოადგენდა. ახალშენთა დაბეკრვის პრინციპის შექმნაზე პარლამენტმა ამერიკაში საეკრო და სასამართლო ქალღმერთებზე საეკრო გადასახადების დაწესება გადასწყვიტა. ახალშენებმა ამაზე მტკიცე პროტესტი განაცხადეს; მათმა წარმომადგენელმა ლონდონში — ფრანკლინმა მინისტრებს აცნობა: ამერიკელები გადასახადებს გადაიხდიან, მაგრამ მხოლოდ ისეთ გადასახადებს, რომლის შემოღებაშიც თვითონ მიიღებენ მონაწილეობასაო. ამის მას იმის თქმა უნდოდა, რომ ლონდონის პარლამენტში ამერიკელთა დეპუტატებიც უნდა შედოდა. ამ განცხადებას თემთა პალატაში დეპუტატმა პეტრე დაუჭირა. მხარი: თუ მოვალეობას აკისრებთ ამერიკელებს, მათ იეთივე უფლებებიც უნდა მანაჭოთ, როგორც ინგლისელებს აქვთო. შედეგი ყველა ამისა ის იყო, რომ საგრძობად გადასახადი გააუქმეს; მაგრამ მთავრობამ სხვა მხრივ შემოუარა საქმეს: მან განკარგულება მოახდინა ყველა იმ საქონელზე, რომელიც ამერიკის ნევთსადგურებში შეჭმუნდათ, განსაზღვრული ბაჟი დაედვათ. ამის საპასუხოდ ახალშენებმა ფილადელფაში კონგრესი მოიწვიეს, ხოლო ბოსტონში გადაცემულ ახალგაზრ-

დათა ჯგუფმა აღმოსავლეთი ინდოეთიდან მოტანილი ჩაი ზღვა-ში გადაჰყარა. მთავრობამ ჯარები გაგზავნა, მაგრამ ამან საქმე კიდევ უფრო გააშფავა. ამერიკის საქმის მოსაგვარებლად გეორგ მე-III პირველ მინისტრად „მეფის მეგობრების“ წარმომადგენელი, **ლორდი ნორსი (North)** დანიშნა, რომელმაც ტორენტის ახალი კაბინეტი შექმნა და ვიგემის 70 წლის ბატონობას ბოლო მოუღო.

2. ამბოხება ამერიკაში.

სამხედრო მოქმედება 1775 წელს დაიწყო. ამერიკელმა მოხალისეებმა ინგლისის რაზმს გზა გადაუჭრეს და აიძულეს, უკან დაეხია; ცოტახნის შემდეგ ინგლისელებმა ბოსტონთან ამერიკელთა პოზიციები იერიშით აიღეს, მაგრამ ბრძოლის დროს მემომართა მთელი რიცხვის ნახევარი დაჰკარგეს.

1776 წლის 4 ივლისს ამერიკელებმა „**დამოუკიდებლობის დეკლარაცია**“ გამოსცეს, რომლითაც ინგლისთან ყოველივე კავშირი სწყდებოდა, როგორც რძევეყანასთან, რომლის მთავრობამაც ადამიანის უფლებები დაარღვია.

ყოველი კაცი თანასწორად არის შექმნილი და შემოქმედმა მას ზოგიერთი ხელ-უხლებელი უფლება, სხვათა შორის, სიცოცხლე, თავისუფლება და ბედნიერებისაკენ მისწრაფება მიანიჭა. მთავრობები ამ უფლებათა დასაცავად არიან მოწოდებულნი, ხოლო როდესაც მთავრობა მათ არღვევს, ხალხს მისი მოსპობა ან გამოცვლა შეუძლიაო“, იყო ნათქვამი დეკლარაციაში. ამერიკელები მიხვდნენ, რომ ინგლისის მთავრობას მათი სრული დამონაგება ჰქონდა განზრახული, და ამიტომ ახალშენები „ჩრდილოეთი ამერიკის დამოუკიდებელ შეერთებულ შტატებად“ გამოაცხადეს.

ამერიკის არმიის მთავარსარდლად კონგრესმა მამაცი და მტკიცე პატრიოტი **გეორგ ვაშინგტონი** დანიშნა. მისი მდგომარეობა ძალიან შიშვე იყო, ის ხელმძღვანელობდა მოხალისეებს, რომლებსაც არც სათანადო გაწვრთნა ჰქონდათ და არც

დისციპლინა; ისინი კარგად ისროდენ და მამაცად იცავდენ თავიანთ პოზიციებს, მაგრამ მანევრების არა ესმოდათ რა, და ხშირად მთელი რაზმებით ბანაკიდან თავ-თავის სახელში ბრუნდებოდენ. სამხედრო მეურნეობა არ იყო მოწესრიგებული, და ამიტომ ჯარს არც საკმარისი ტანთსაცმელი ჰქონდა და არც პროვიანტი. მაგრამ არც ინგლისელები იყვნენ უკეთეს მდგომარეობაში. მთავრობის დაუდევრობის გამო მათი ხმელეთის ჯარი ძალიან დაქვეითებული იყო; ჯარისკაცები კარგი იყვნენ, მაგრამ ისე მცირე რიცხვოვანი, რომ მთელ ინგლისში ომის დაწყებისას მთელი ჯარი სულ ოცათასამდე კაცს ძლივს შეიცავდა. **ნორსმა** არაჩვეულებრივ საშალებას მიმართა. მან გერმანიის სხვადასხვა მთავრობის ჯარები დაიქირავა და სხვადასხვა დროს დაახლოებით 3000 გერმანელი ამერიკაში გადასხა (ბრაუნშვეიგის ჰერცოგმა თითოეულ მოკლულ მეომარში 50 ტალერი მიიღო, ხოლო დაჭრილში— 16²/₃). მაგრამ არც ეს იყო საკმარისი ამერიკის უზარმაზარი ტერიტორიის დასაპყრობად, რომელიც მტრულად განწყობილი მოსახლეობის იყო დაკავებული. ამას გარდა რაკი ყოველგვარი სურსათი ზღვით მოსდიოდათ, შეუძლებელი იყო ატლანტიკის ნაპირებს დიდ მანძილზე დაშორებოდენ.

მაგრამ ამის მიუხედავად ინგლისელები და მათი დაქირავებული რაზმები ამერიკელებს მაინც ხშირად ამარცხებდენ. ხოლო ამას არავითარი შედეგი არ მოჰქონდა მათთვის, რადგანაც დაპყრობილ ტერიტორიას ისევ მტრულად განწყობილი მოსახლეობის ხელში სტოვებდენ. ინგლისელების ენერგიული მოქმედება ხანდისხან დამარცხებითაც თავდებოდა. გენერალი ბიორგონინი ნიუ-იორკიდან მომავალი რაზმის შესახვედრად წავიდა, მაგრამ გზაში ამერიკელებისაგან ვარსშემორტყმულ იქმნა და მტერს დანებდა. ამავე დროს ევროპის საზოგადოების თანაგრძნობა თანდათან ამერიკელების სასარგებლოდ იცვლებოდა: საფრანგეთი, რომელმაც ინგლისთან ომის დროს ძალიან ბევრი ახალშენი დაჰკარგა, პირდაპირ ამერიკას მიე-

მხრო და ვაშინგტონს დიდი საჩხუხური გაუწია; საფრანგეთს მიჰქევა ისპანია. ხოლო დანარჩენმა სახელმწიფოებმა რუსეთის მეთაურობით „შეიარაღებული ნეიტრალიტეტი“ გამოაცხადეს, რათა თავისი გემები ინგლისელებისაგან დაეფარათ, რომელნიც ყველა გემზე კონტრაბანდას ეძებდნენ. ზღვაზე გამარჯვება მაინც ინგლისის მხარეზე იყო; საზაფხუროდ თვით ამერიკაში საქმე თანდათან უარესდებოდა. მოხალისეები თანდათან იწვრთნებოდნენ და რეგულიარულ ჯარს აღარაფრით ჩამოუვარდებოდნენ: ლორდი კორნუოლისი ბიორგოანივით მომწყვდელულ იქმნა და მოწინააღმდეგეს დანებდა. ეს დამარცხება იყო რომ ომის ბედი გადასწყვიტა. 1783 წელს პარიზში საზავო ხელშეკრულება იქმნა დადებული, რომლის ძალითაც ინგლისმა უპირველესად ყოვლისა შეერთებული შტატების დამოუკიდებლობა სცნო, ხოლო ამის შემდეგ შეთანხმება საფრანგეთთან და ისპანიასთანაც მოახდინა, რომლის მიხედვითაც იძულებული შეიქმნა, მათთვის ბევრი რამ დაეთმო.

3. შეერთებული შტატების კონსტიტუცია.

შეერთებულ შტატებს მუდმივი პოლიტიკური ორგანიზაცია უხდა შეეწუშაებოდათ, რადგანაც ინგლისელების საწინააღმდეგოდ შემდგარი კავშირი წესიერი სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისათვის უვარკისი იყო. 1787 წ. 13 სექტიდან დეპუტატების „კონვენცია“ შესდგა და მან ფედერალური კონსტიტუცია შეიქმნა. თითოეული შტატი განკერძოებულ სახელმწიფოდ იქნა ცნობილი და მას თავისი შინაური საქმეების მოწყობა სა და გაძლოლაში სრული დამოუკიდებლობა მიენიჭა; საერთო დიპლომატიური ურთიერთობის მოსაწყობად, სამედრო თავდაცვისათვის, ვაჭრობის საერთო საქმეების, ზებნისა და ფოსტის მოსაწესრიგებლად და გასაძლოლად და დასასრულ შტატებს შორის მოსაძლოდნელი ვაუგებრობისა და უთანხმოების გასარჩევად საერთო კავშირი შეიქმნა. აღმასრულებელი უფლება კავშირში პრეზიდენტს მიენდო, რო-

მელსაც საყოველთაო ხმის მიცემით 4 წლის ვადით ირჩევდენ; საკონონმდებლო უფლება—**სენატისა** და **დეპუტატთა პალატის** ხელში გადავიდა. სენატში შტატების წარმომადგენლები შედიოდნენ. წონასწორობის დასაცავად თითოეულ შტატს წარმომადგენლების თანასწორი რიცხვი ჰყავდა (ორ-ორი, ექვსი წლის ვადით). სამაგიეროდ დეპუტატთა პალატაში შტატებს თავისი მოსახლეობის შესაფერისი რიცხვი ჰყავდათ დეპუტატებისა (ორი წლის ვადით). კონსტიტუციის გამოცვლა განსაკუთრებული **კონვენციის** უფლებას შეადგენდა, რომელიც სპეციალურად ამ მიზნისათვის უნდა ყოფილიყო მოწვეული. ასეთა ჩრდილო ამერიკის ფედერაციის კონსტიტუციის ძირითადი დებულებანი.

ძველი წესწყობილება (ancien régime)

მეთასვე წლებში დასავლეთი ევროპის მცხოვრებნი დაახლოვებით ერთსა და იმავე პირობებში ცხოვრობდნენ. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ იგინი მრავალ სენიორიად იყვნენ დაყოფილნი. სახელმწიფოებრივი უფლება ყველგან მსხვილი მემამულეების ხელში იყო, ყველგან უბრალო, ნატურალურ მემკვიდრეობას მისდევდენ; საზოგადოება ყველგან სამს, ერთმანეთისაგან უფსკრულით დაშორებულს ჯგუფად იყო გაყოფილი: რაინდებისა, სამღვდლოებისა და ვილლანების წოდებად; სარწმუნოება და განათლება კათოლიკური ეკლესიის ხელმძღვანელობის ქვეშ იმყოფებოდა. 1700 წლებში ევროპას სულ სხვა გამომეტყველობა ჰქონდა: აღმოცენდა მრავალი ძლიერი სახელმწიფო, რომელმაც სენიორიების უმეტესი ნაწილი ჩაჰყლაპა; განვითარდა ვაჭრობა-მრეწველობა, გამდიდრდა ქალაქები, გაჩნდა და გაიზარდა ძლიერი საშუალო კლასი, **ბურჟუაზია**. სარწმუნოების მხრივ საზოგადოება რამდენიმე ეკლესიად დაიყო; მეცნიერება, ლიტერატურა და ხელოვნება საერო პირობის ხელში გადავიდა და საერო ელფერი მიიღო. ფეოდალურ

რი ხანის ერთფეროვანი წყობილება მრავალფეროვანი ურთიერთობით შეიცვალა.

1 გერმანია.

ა. გლეხობა.

გერმანია თავის დასავლეთ მეზობლებთან შედარებით ჩამორჩენილი ქვეყანა იყო. გლეხობის უმეტესი ნაწილი ბატონყმობის უღელქვეშ დრტვინავდა. იგი თაობიდან თაობამდე იძულებული იყო მემამულეების მიწაზე ეცხოვრა და მათთვის ემსახურა; მემამულეების მიწა-წყალი ყმებით დასახლებული სოფლებით იყო გარსშემორტყმული, და მემამულეთა ადგილმამულს ყმები ამუშავებდენ: ყოველი უბანი ვალდებული იყო განსაზღვრული მუშა ხელი გამოეყვანა, რომელსაც მებატონის მამული უნდა დაემუშავებია, გადაეხიდა-გადმოეზიდა ტვირთი და სხვადასხვა დაწვალება შეესრულებია. ამას გარდა გლეხები ბევარსაც იხდიდენ: მიჰქონდათ ბატონისთვის ტილო, ქათმები, ზეთი და სხვა. მიწის დამუშავება და პურის მოყვანა ზანტად მიმდინარეობდა და ჯობ ქვეშ სწარმოებდა; გლეხები ლატაკნი, გაუნათლებელნი და უხეშნი იყვნენ.

ბ. ქალაქები: ამქრობა.

ქალაქი გერმანიაში ძალიან ბევრი იყო, თუმცა XVPI საუკუნეში ისინი ისე მდიდარნი და გავლენიანნი არ ყოფილან, როგორც მე-XIV და მე-XV საუკუნეში. ამერიკისა და კეთილი იმედის კონცხის გარშემო გზის აღმოჩენის შემდეგ, მსოფლიო ვაჭრობა ჰოლანდიელებისა და ინგლისელების ხელში გადავიდა. გერმანიის ქალაქებს უფრო მცირე როლით დაკმაყოფილება უზღებოდათ: ყოველი მათგან თითოეულ ოლქში განათლებისა და მრეწველობის ცენტრობას ეწეოდა; ამ ქალაქების შრომისმოყვარე ბურგერები სივიწროვეს ეჩვეოდნენ. ქალაქის მრეწველობა კერძო ინიციატივას როდი ეყრდნობოდა: მისი ყოველი დარგი, მაგ. მეფეხსაცმლეობა და სხვა, კერ-

ძო, ვიწრო ხელოსანთა ამხანაგობას (ამქარს) შეადგენდა. დამოუკიდებელი ხელოსნის ხარისხის მისაღებად ხანგრძლივი გამოცდა, მოწაფეთა და ხელოსნის თანაშემწეთ უფნა იყო საჭირო; ამას შემდეგ ახალგაზრდა ხელოსანი ჩვეულებრივ სამოგზაუროდ მიდიოდა, უცხო ქვეყნებში მუშაობდა, უცხოელის საწარმოვო საშვალეობათ და სამუშაო ხერხებს ეცნობოდა და მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ თავისი ამქარს ხელოსნების სამსჯავროს წინაშე თავისი ნამუშევრის ნიმუშს ადგენდა; ამას შემდეგ მისი ზედი ხელოსანთა საერთო კრებაზე კენჭის ყრით სწყდებოდა. როგორც კერძო ამქრები, ისე კავშირიც დაუღალავ თვალ-ყურს ადევნებდა, რომ საქონელი განსაზღვრული წესით და განსაზღვრული ხარისხის დაეზადებიათ; ფასების დაწესება, მუშებსა და უფროსებს შორის ურთიერთობის მოწესრიგება, ამქრის წევრების ზნეობასა და აღზრდაზე ზრუნვა — ყველა ვერი ეს ამქრის მოვალეობასა და უფლებას შეადგენდა. მაგრამ მალე გამოიჩინა, რომ ამგვარი წესრიგი უკვე დროის შესაფერი აღარ იყო: როდესაც ვაჭრება გაიზარდა, მცხოვრებთ ახალი მოთხოვნილებანი გაუჩნდათ და, ამისდა მიხედვით, წარმოების ახალი საშუალებები იქმნა შემოღებული, ყველამ ცხადად იგრძნო, რომ ამქრული წესწყობილება უნდა შეცალილიყო. მისი გადაჭარბებული და წვრილზანი რეგლამენტაცია სწორედ იმას ებრძოდა, რაც ახალი დროისათვის იყო აუკილებელი: წინსვლას, კერძო ინიციატივას და წარმოების ახალ საშვალეობათა ძიებას.

გ. თავადაზნაურობა.

გერმანელი აზნაურობა ძალიან ძლიერი და ამაყი იყო; ბურგერებისაგან განცალკევებით ცხოვრობდა, ასე რომ მაგ. ბურგერთან დამოყვრება სამარცხვინო საქმედ ითვლებოდა. მიწა აზნაურების ხელში იმყოფებოდა; მემამულეებმა გარდა დაბეგვრის უფლებისა თავის გლეხებზე ფეოდალური ხანიდან სასამართლო და პოლიციური უფლებებიც შეინარჩუნეს. სამხედ-

რო სამსახური მხოლოდ აზნაურს შეეძლო; ეს საშუალებე ს აძლევდა აზნაურთა უმცროს შვილებს და წერილ მემამულეთ თავისი მდგომარეობა გაეუმჯობესებიათ; სამაგიეროდ სასამართლოებსა და სამოქალაქო დაწესებულებებში უმეტეს ნაწილად ბურგერები მსახურობდნენ.

დ. სამღვდლოება.

სამღვდლოების მდგომარეობა კათოლიკურსა და პროტესტანტულ ქვეყნებში სხვადასხვა ნაირი იყო. კათოლიკურ ქვეყნებში სამღვდლოება უამრავ ადგილ-მამულს ფლობდა და დიდი გავლენით სარგებლობდა. იგი ორი ჯგუფისაგან შესდგებოდა: უმაღლესი სამღვდლოება (პრელატები) აზნაურობის წრიდან გამოსული პირები იყვნენ და მის შეხედულებებსა და ინტერესებს იზიარებდნენ; ხოლო დაბალი სამღვდლოება (სამრევლო) ბურგერებსა და გლეხებს უახლოვდებოდა და მათთან ერთად სიღარიბეს განიცდიდა. მონასტრებში, რომელთა რიცხვიც ძლიერ დიდი იყო. ორივე ჯგუფი ერთდებოდა: უბრალო ბერები საზოგადოების ყოველი წრიდან გამოდიოდნენ. ხოლო აბატები და სხვა მოთავე პირები თავად აზნაურობიდან იყვნენ და ამიტომ არისტოკრატობდნენ. პროტესტანტების ქვეყნებში ეკლესიამ, რეფორმაციის მეოხებით, თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობისა და სიმდიდრის ნაწილი დაჰკარგა. პასტორები მთავრობის ძლიერ გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ; იგინი ბურგერების წოდებას ემხრობოდნენ, და ამიტომ არისტოკრატის ეს მთავარი ბურჯი პროტესტანტთა ქვეყნებში არ არსებობდა. ფეოდალური ხანის ნაშთი ჯერ კიდევ მრავალი იყო გერმანიაში, და მისი სრული ლიკვიდაციისთვის ბევრი მუშაობა იყო საჭირო. ეს საქმე, რა თქმა უნდა, მთავრობას უნდა აეღო თავის თავზე. მაგრამ უბედურებაც სწორედ იმაში იყო, რომ გერმანია სწორედ თავის სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში ატარებდა მრავალს ძველს ფეოდალურ ელემენტს: ვესტფალის ზავის პირობებმა გერმანიის პოლიტიკური მთლიანობა მოსპო და ძველს ფეოდალურ დაქსაქსულობას დაუბრუნა. „იმპერია“ არსებობდა,

მაგრამ მთელი მისი შემოსავალი სულ 8000 ტალერით განიზომებოდა. რეიხსტაგი სამ კურიალ (კურფურტები, მთავრები და ქალაქები) და ორ სარწმუნოებად (corpus catholicorum და corpus evangelicorum) იყო გაყოფილი. ეს გარემოება მის დადებრის მუშაობას ყოველთვის აფერხებდა. მე-XVIII საუკუნის გერმანია 300-ზე მეტ სახელმწიფოდ იყო დაყოფილი და ყველა მათგანი დამოუკიდებლობით სარგებლობდა (300-დან ოცდაათი სახელმწიფოს ტერიტორიის სივრცე ორ კვადრატ მილზე ნაკლები იყო; 10-ს ეკავა 1/4-დან ერთ მილამდე. ზოგიერთი მთავრის მიწა-წყლის სივრცე ისეთი იყო, რომ ზარბაზნის გასროლაც არ შეეძლო, რადგან ყუმბარა მეზობლის ადგილს მისწვდებოდა). ის სახელმწიფონი, რომლებიც ცოტად თუ ბევრად თვალსაჩინონი იყვნენ, სხვა სახელმწიფოებთან შეკავშირების უფლებითაც კი სარგებლობდნენ; ხოლო მცირე მნიშვნელობისანი თავიანთ ქვეშევრდომებზე მაინც იჩენდნენ თავის უაღრესუფლებიანობას. ავსტრია და პრუსია სხვებზე ძლიერი იყვნენ, მაგრამ უნდობლობას და მტრობას მეზობლებში სწორედ ეს გარემოება იწვევდა.

2. საფრანკეთი.

ა. გლეხობა.

საზოგადოებრივი ცხოვრება საფრანგეთში უფრო განვითარებული იყო, ვიდრე გერმანიაში. ფრანგი გლეხები პირადად თითქმის ყველა თავისუფალი იყო. იყვნენ უბნები, სადაც ბატონყმური განწყობილება კიდევ რყო დარჩენილი, მაგრამ.. თანდათანობით ესენიც განთავისუფლდნენ და გლეხებმა მიწები კერძო საკუთრებად შეიძინეს, მაგრამ ფეოდალური უღლის სრულებით მოცილება მაინც ვერ შეიძლეს: ისინი განაგრძობდნენ მიწაზე გადასახადის გაღებას, და ამას გარდა ბევრს სხვა ვალდებულებასაც ასრულებდნენ სენიორების სა-

სარგებლოდ, მაგ. თავისი ურმით უზიდავდენ პურს, ფქვავენ ხორბალს მათ წისქვილში, უცხოზოდენ პურს, ლეინოს ჰყიდენ რამდენიმე დღით გვიან, ვიდრე სენიორები და სხვა. საერთოდ საფრანგეთის გლეხობა შრომის სიყვარულითა და საქმიანობით განირჩეოდა; მიწას ჩვეულებრივ წვერილი მესაკუთრეები, ან მოიჯარადრენი ამუშავებდენ, და რაკი ბატონყმობის ნაშთები ჯერ კიდევ მოსპობილი არ იყვნენ, გლეხები არისტოკრატის სიძულელით იყვნენ გაჟღენთილნი და თავისი სრული განთავისუფლებისთვის საბრძოლველად მუდამ შხად იყვნენ.

ბ. მოქალაქენი.

მოქალაქეთა კლასი, რომელსაც საფრანგეთში **ბურჟუაზიას** ან **მესამე წოდებას უწოდებდენ**, გერმანელების ბიურგერებს ზოგ რაშიმე ძლიერ წააგავდა. მრეწველობის დარგებში აქაც ისეთივე ბრძოლა სწარმოებდა ამქარსა და კერძო ინიციატივას შორის, როგორც გერმანიაში; მცირე გამოკლებით საფრანგეთის ქალაქებიც ისევე, როგორც გერმანიისა, უფრო ანდვილობრივი ცხოვრების ცენტრები იყვნენ, ვიდრე მსოფლიო ვაჭრობისა; მაგრამ იყო თვალსაჩინო განსხვავებაც: საფრანგეთის ქალაქები უფრო მეტად იზიდავდენ მცხოვრებთ, ვიდრე გერმანიისა; საფრანგეთის ბურჟუაზიის საუკეთესო ძალები პარიზში იყრიდენ თავს, რომელიც ისეთ როლს თამაშობდა, რომლის მსგავსზე გერმანიის სატახტო ქალაქებსაც კი არ შეეძლოთ ოცნება: პარიზში სწყდებოდა პოლიტიკისა და მართველობის უმთავრესი საკითხები; აქ იყრიდა თავს სავაჭრო ოპერაციების ქსელი; პარიზში ხდებოდა მოწინავე ელემენტების აზრთა გაცვლა-გამოცვლა და მუშავდებოდა საზოგადოებრივი აზრი. პარიზის წყალობით საფრანგეთის ბურჟუაზია შეკავშირდა და თავისი თავი და თავისი ძალა შეიგნა. მისი წარმომადგენლები—მწერლები და მოღვაწეები თავის თავს არისტოკრატიაზე დაბლა არ აყენებდენ; პირიქით, არისტოკრატია

მათ გავლენას ემორჩილებოდა, როგორც საზოგადოებრივი აზრის მეთაურებისას.

ც თავად-აზნაურობა.

თავად-აზნაურობა რაღაც გამოურკვეველ მდგომარეობაში იმყოფებოდა. მართველობის ყოველ-გვარი უფლება: სენიორების სასამართლო, პოლიცია და ადგილობრივი მართველობა — ყველაფერი ეს სახელმწიფოს ხელში გადავიდა; ყველა პროვინციალურ საქმეებს **ინტენდანტები** განაგებდენ; მეფე შეუზღუდველად მართავდა სახელმწიფოს. ამის მიუხედავად არისტოკრატია მზავი პრივილეგია მაინც შეინარჩუნა: თავად-აზნაურობა არა მარტო სასახლეში და არმიაში იყო დაწინაურებული, არამედ იგი სრულებით განთავისუფლებული იყო მრავალგვარი გადასახადებისაგანაც და მიწის ბაჟსაც ძლიერ მცირეს იხდიდა. სასახლესთან დაახლოვება მას საშუალებას აძლევდა, თავისთვის უხვი წყალობა, პენსიები და ათასგვარი შეღავათი გამოეთხოვა; რამდენადაც ნაკლები სარგებლობა მოჰქონდა აზნაურობას სახელმწიფოსათვის, იქედნად უფრო ბოროტად იყენებდა იგი სასახლეს განწყობილებას.

სხვა აზნაურთა შორის სრულიად განსაყუთრებული ალავი სასამართლოს წოდებას, ეგრედ წოდებულს „**მანტიის დიდაცობას**“ (noblesse de robe) ეკირა. მსაჯულთა თანამდებობას ფულით იძენდენ, და მომავალ თაობას მემკვიდრეობით გადასცემდენ. თუმცა თავისთავად ეს წესი უკუღმართობას წარმოადგენდა, მაგრამ იგი მსაჯულთა კორპორაციებს თვალსაჩინო დამოუკიდებლობას ანიჭებდა, და ეს კორპორაციები თავისი დამოუკიდებელი მდგომარეობით ხშირად მთავრობის მოქმედების გასაკრიტიკებლად სარგებლობდენ.

დ. სამღვდელეობა.

როგორც აზნაურობა, ისე სამღვდელეობაც სხვადსხვაგვარი უპირატესობით სარგებლობდა. მიუხედავად იმისა, რომ ის უძრავ მამულებს ფლობდა, საზოგადო გადასახადებისაგან

მინც განთავისუფლებული იყო, ან და მხოლოდ ძლიერ ცოტას იხდიდა და იმასაც ხშირად მთავრობასთან შეთანხმებით. მაგრამ თვით სამღვდელეობაც, გერმანიის არ იყოს, ორს უთანასწორო წრედ იყოფოდა: მდიდარი **პრელატები**, რომელნიც მთელს საეკლესიო სიმდიდრეს ფლობდნენ, და ღარიბი **სამრევლო სამღვდელეობა**, რომელსაც სიღარიბით თითქმის სული ძვრებოდა.

ე. თავად-აზნაურობის სოციალური პრივილეგიები და მთავრობა.

როგორ ანგარიშს უწყევდა მთავრობა საზოგადოებრივი ცხოვრების ანორმალურ პირობებს? მეფის მთავრობა ისე ძლიერი იყო და ისეთი უფლებებით სარგებლობდა, რომ რაც კი უნდა მომხდარიყო საფრანგეთში, ყველაფრის პასუხისმგებლად მას სთვლიდნენ და ყოველივე საქმეში მისგან მოელოდნენ შევლას და მფარველობას; მას აბრალებდნენ არსებული წეს-წყობილების ყოველგვარ უსამართლობას. მეფემ არისტოკრატის **პოლიტიკური** უფლებები ჩამოართო და შეუბრალებლად ჩაახშო მისი ცდა, რომელიც დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად იყო მიმართული. სამაგიეროდ სხვა მხრივ მონარქია მკიდროდ დაუკავშირდა არისტოკრატიულ საზოგადოებას და არც სურვილი აღძვრია მისთან კავშირის გაწყვეტისა. მეფე თავის თავს „პირველ აზნაურად“ სთვლიდა და თავად-აზნაურობის სოციალურ პრივილეგიებს უზრუნველ ჰყოფდა. ამ მხრივ ძველი ტრადიციული უპირატესობანი თავად-აზნაურობისა ხელუხლებლნი დარჩნენ.

ფ. საბაჟოები.

მაგრამ ტრადიციამ არა მარტო თავად-აზნაურობის მიმართ გამოიჩინა სიკოცხლის უნარი, არამედ იგი ბევრს სხვა სფეროშიც ხელუხლებელი დარჩა. წინაღ, როდესაც საფრანგეთი მრავალს სახელმწიფოებრივ ერთეულად იყო გაყოფილი, ბუნებრივი იყო, რომ ყოველი ასეთი ერთეულის საზღვარზე

საბაჟოები იყენენ მოწყობილნი. ხოლო, როდესაც ამ პოლიტიკურ დაქსაქსულობას ბოლო მოეღო, და საფრანგეთი ერთს სახელმწიფოებრივ სხეულში გაერთიანდა, ასეთ საბაჟოებს ადგილი აღარ უნდა ჰქონოდა. ეს ქვეყნის მრეწველობასა და ვაჭროზას ზიანის მეტს არაფერს მიაყენებდა, ხოლო თვითონ ხალხს აუტანელ სიმძიმეთ უნდა დასწოლოდა. ამის მიუხედავად ძველი საბაჟო წესები მაინც დარჩა და ვისაც მაგ. მღინარე ლუარით საქონლის გადატანა უხდებოდა, მას 27 ადგილას ცალკე ბაჟი უნდა გადაეხადა. ხალხი ამ უაზრო წესების გამო დრტვინავდა, და ისტორიაში ცნობილია ის აღშფოთება, რომელსაც საფრანგეთში ე. წ. **მარლის ბაჟი** იწვევდა.

პ. ინგლისი.

ა. გლეხობა.

ინგლისმა უმეტეს ნაწილად უკვე დააღწია თავი იმ დაბრკოლებებს, რომელიც საზოგადოებრივ ცხოვრებას საფრანგეთსა და გერმანიაში ახასიათებდა. ინგლისის გლეხობამ ჯერ კიდევ საშუალო საკუნეების დასასრულს მოიშორა თავიდან ბატონჯობა. მან თავი დაიხსნა მემამულეთავან, და უკვე მე-XV საუკუნეში გლეხები იმ მიწების მესაკუთრეებად სცენეს, რომელსაც ისინი დიდი ხანი იყო ფლობდენ; ამგვარად განსხვავება თავისუფალ მცხოვრებლებსა და ვილანებს შორის ჯერ კიდევ მე-XV საუკუნ. მოისპო. ინგლისი წერილი მეურნეობის ქვეყნად გადაიქცა, და საშუალო საუკუნეების მონობის ნაშთი მხოლოდ მკირე მნიშვნელოვან ადგილობრივ ჩვეულებებში და დარჩა. მაგრამ მე-XV საუკუნის ბოლოს ინგლისში ახალმა პროცესმა იჩინა თავი, რომელიც წერილი მეურნეობისთვის დამლუპველი აღმოჩნდა. საქმე ის არის, რომ ახალი გზებისა და ბაზრის აღმოჩენის ზეგავლენით საჭირო შეიქმნა მრეწველობაში მსხვილი მეურნეობა ჩასახულოყო და გაძლიერებულიყო; ეს კი მიწის დიდი ნაქრების დამუშავებას,

მრავალრიცხოვანი მუშების შეერთებულ მოქმედებას, კაპიტალის დაბანდვასა და წარმოების გაუმჯობესებულ საშუალებათა გამოყენებას მოითხოვდა. წერილი მესაკუთრებისათვის ამგვარი მეურნეობისათვის მეტოქეობის გაწვევა საქნელო იყო. ამიტომ გლეხებმა უმეტეს ნაწილად თავისი მამულები მეზობელ მემამულებს მიჰყიდეს; თვითონ კი, რადგანაც მათთვის ეს უფრო ხელსაყრელი იყო, ან ფერმერობას (მოიჯარადრეობას) ჰკიდებდნენ ხელს, ან სოფლადვე ქირავდებოდნენ, ან ვაჭრობა-მრეწველობის დარგში სამოღვაწეოდ ქალაქში მიდიოდნენ ან და ხშირად სულ სტოვებდნენ სამშობლოს და ინგლისის ახალშენებში სახლდებოდნენ. ნელ-ნელა მესაკუთრე გლეხების კლასი ისპობოდა, და მეჯოგეობა და მიწის დამუშავება მემამულებების და მოიჯარადრეების ხელში გადადიოდა.

ბ. ქალაქი.

ამ მოვლენასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქალაქების მცხოვრებთა რიცხვის გაზრდა და მრეწველობის განვითარება. ინგლისის მრეწველობა მარტო ადგილობრივი ბაზრით არ კმაყოფილდებოდა: ის თავის ნაწარმოებს ახალშენებსა და უცხო სახელმწიფოებში აგზავნიდა და იქ ასაღებდა; მსოფლიო ვაჭრობაში ინგლისელებმა პირველი ადგილი დაიკავეს. ამ პირობებში ამქრობის არსებობა შეუძლებელი გახდა, და მანაც თავისი ადგილი თავისუფალ კონკურენციასა და კერძო ინიციატივას დაუთმო. მე-XVIII საუკუნეში მრავალი ახალა ტენიკური საშაღება იქნა შემოღებული; ამას ის მოჰყვა, რომ მუშა ხელის ადგილი მანქანამ დაიკავა. **გარგრევისმა** ძაფის სართავი მანქანა გამოიგონა, ხოლო **კარტრაიტმა** საფეიქრო დაზგა; **უატტმა** ორთქლით მამოძრავებელი მანქანა გააუმჯობესა; ლითონისა და მინანქარის წარმოებაში არსებითი გაუმჯობესება იქმნა შეტანილი. გაბოროტებული მუშები ხშირად აფუჭებდნენ მანქანებს, რომელიც ადამიანის შრომას უსულყო

მექანიზმის მუშაობით სცვლიდა. მაგრამ საბოლოოდ მუშებიც მოგვე'უღნი დარჩნენ, რადგანაც წარმოება ძალიან გაიზარდა და იქ, სადაც წინად ათიათასობით მუშაობდნენ, მილიონები შეიქმნენ საჭირონი; განსაკუთრებით ინგლისის ჩრდილოეთი დარჩა მოგებული: მანჩესტერი, ბირმინგამი, ლიდსი და შეფფილდი მრავალრიცხოვან მცხოვრებთა ქალაქებად გარდაიქცენ; ქვანახშირის სიუხვე კიდევ მეტ წარმატებას უქადა და ინგლისის მრეწველობას.

ე. თავდაზნაურობა.

არისტოკრატია ინგლისში, მართალია, არ მოსპობილა, მაგრამ კანონის წინაშე მაინც ყველანი თანასწორნი იყვნენ, და მოქალაქეობრიობის მხრივ არაფერი არსებითი უთანასწორობა არ არსებობდა. მართალია, წარჩინებულთა მცირე რიცხვი კიდევ იყო, მაგრამ იგი კარჩაკეტილ კასტად არ გადაქცეულა. ლორდის ტიტული და საგვარეულო მამული მხოლოდ უფროს შვილზე გადადიოდა, ხოლო უმცროსი შვილი იმგვარივე უბრალო მომაკვდავი იყო, როგორც ყველა დანარჩენი ინგლისელი. საშუალო და წვრილი აზნაურობა ქალაქის კლასებში შეუმჩვენვლად ითქვიფებოდა. თუმცა იურიდიულად ყველა ინგლისელი გათანასწორებული იყო, მაგრამ ფაქტიურად არისტოკრატია მფურნეობასა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა მაინც შეინარჩუნა. მისი ზურგის გამამაგრებელი მემამულეთა კლასი იყო. მისი წრედან ინიშნებოდნენ მომრიგებელი მოსამართლეები, რომლებიც არა მარტო მეორე ხარისხიდან საქმეებს არჩევდნენ, არამედ ადგილობრივი მართველობისა და პოლიციის საქმეებსაც განაგებდნენ. იმავე მემამულეთა კლასზე იყო უმთავრესად დამოკიდებული სახელმწიფოს მართვის საქმეც, რადგანაც დახვეწებული არჩევნების სისტემის წყალობით მისი მომადგენლები თემთა პალატაში უმრავლესობას შეადგ.

ლორდების პალატაში კი იმავე კლასის უმაღლესი წარმომადგენლები იხდნენ; ვაჟარ-მრეწველთა კლასს არ ჰქონდა იმდენი პოლიტიკური უფლებები, რამდენიც მათ რიცხვის, სიმდიდრისა და მნიშვნელობის მიხედვით შეეფერებოდათ. ქალაქებს, მართალია, ადგილობრივი წარმომადგენლობითი მართველობა ჰქონდათ, მაგრამ პარლამენტში დეპუტატებს არა ძალთა განწყობილების, არამედ ძველი ჩვეულებების მიხედვით აგზავნიდნენ. ამიტომაც უმნიშვნელოვანესი ცენტრები, რომელთაც თავისი მნიშვნელობა უკანასკნელ ხანებში მოიპოვეს, მანჩესტერი, ბირმინგამი, ლიდსი—თემთა პალატაში სრულიად უდეპუტატოდ იყვნენ დატოვებულნი. არსებული კენზას წყალობით საზოგადოების უღარიბესი ნაწილი ჩამოშორებული იყო არჩევნებს.

ჰ. სამღვდლოება.

სარწმუნოების მხრივ ინგლისი მრავალ მიმართულებად დაიყო, და თითოეულს მათგანს განსხვავებული საზოგადოებრივი ელფერი მიეცა. მემამულეთა კლასი ეპისკოპალურ ეკლესიას მისდევდა, ხოლო ქალაქებში სხვადასხვაგვარი დისენტერები სკარბოდნენ. ყოველ შემთხვევაში ყველა უპირატესობა, რომლის მიცემაც მთავრობის მფარველობას შეეძლო ეკლესიისათვის, მდიდარსა და გავლენიანს ეპისკოპალურ ეკლესიას ხვდა წილად.

ამგვარად, ინგლისის საზოგადოებრივმა წესწყობილებამ მაინც არისტოკრატიული ხასიათი შეინარჩუნა; ამიტომაც ბუნებრივი იყო, რომ ინგლისელების უმრავლესობა რეფორმებს მოითხოვდა. მაგრამ ხალხი გაბოროტებული არ ყოფილა და რევოლიუციასზე არ ფიქრობდა. ამის მიზეზი ბევრი იყო: ქონებრივი კეთილდღეობა, არისტოკრატიის დამსახურება სახელმწიფოებრივისა და ადგილობრივი მართველობის წინაშე, კანონისადმი ღრმა პატივისცემა, რომლის ხელშეუხებლობაც ინგლისელებმა მეფისაგანაც კი დაიცვეს, და, დასასრულ, იმის ღრმა

რწმენა, რომ ადრე თუ გვიან საზოგადოებრივი აზრი ბანც გამარჯვებდა და უმცირესობის ანგარება აილაგებოდა.

ყველგან, ყველასთვის და ყველაფერში ნათლადა სჩანდა, რომ ფეოდალური წყობილების წიაღთაგან წარმოშობილი „ძველი წესწყობილება“ უვარგისი იყო: გერმანიაში ის ხელს უშლიდა ქონებრივსა და სულიერ განვითარებას, საფრანგეთში მისი საფუძველი უკვე შეირყა, მაგრამ მთავრობა და უმაღლესი კლასები მაინც პრივილეგიებს უქერდენ მხარს; ინგლისში იურიდიული გათანასწორება უკვე ფაქტი იყო, მაგრამ პოლიტიკური ბატონობა მაინც მემამულეთა კლასის ხელში დარჩა. ამგვარად ფართო მასის ინტერესები ახალ წყობილებას მოითხოვდნენ, მაგრამ არა მარტო ინტერესები, ამასვე მოითხოვდა ადამიანის გონებაც, რომელმაც თავისი გამოხატულება იმდროინდელ მწერლობაში იპოვა.

ლიტერატურა და მისი გაკლენა.

1. ინგლისი.

მე XVII საუკუნის ლიტერატურაში ჯერ კიდევ ძლიერი იყო ინტერესი რეფორმაციის ხანის დროს წამოჭრილი საკითხებისადმი, და ეს მიტომ რომ მაოლოდ მე-XVII საუკუნეში დასრულდა ბრძოლა რელიგიურ პარტიათა შორის. ეს ყველაზე უფრო ინგლისის ლიტერატურას ეტყობოდა. გამოჩენილი მგოსანი მილტონი (1608—1674), ინგლისის პირველი რევოლუციის ერთი მოღვაწითაგანი, რწმენით ინდებუნდენტი და რესპუბლიკანელი, — სარწმუნოებას და მტკიცე ზნეობას ურწმუნოების, ფუქსავატობისა და ძალადობისაგან იცავდა. მისი „დაკარგული სამოთხე“ სატანასა და ცბიერ ძალთა შორის წარმოებული ბრძოლის სურათს, შეცოდებებსა და პირველი ადამიანე პის დასჯას გვიხატავს. თუმცა პოემაში ბევრი რამ არის მოსაწყენი და ნაძალადევი, მაგრამ მილტონის პოეტურმა შემოქმედებით

ძალამ, რაც მრისხანისა და ღიდებული ნაკეთების გამოხატვაში გამოისახა, ზნეობრივი გრძნობის სიღრმემა და ენის სილამაზემ თავისი გაიტანა და პოემას ლიტერატურის ისტორიაში საუკეთესო ადგილი მიაკუთვნა. მილტონი პოლიტიკური მწერალიც იყო; სტუარტების მომხრეებთან წარმოებულ პოლემიკაში იგი იმ შეხედულებების წინააღმდეგ გამოვიდა, რომელსაც მეფის უფლება ღვთისგან ბოძებულად მიაჩნდა; სამაგიეროდ „არეოპაგეტიკაში“ პოეტი ბეჭდვის თავისუფლების დამცველად გამოდიოდა. პურიტანიზმის მეორე წარმომადგენელი ლიტერატურაში ბიონიანი იყო. მისი უმთავრესი ნაწარმოები „პილიგრიჟის მოგზაურობა“ ალფეორიული მოთხრობაა იმის შესახებ, თუ რამდენ ვანსაცდელსა და ხიფათს ხვდება ქრისტიანი ჰეშმარიტების ძიების დროს.

2. საფრანგეთი

1. იანსენიზმი და პასკალი.

კიდევ უფრო თვალსაჩინოდ რელიგიური მოტივები საფრანგეთის ლიტერატურაში გამოსჭვივის. მაგრამ აქაც ორს მთავარ მოვლენას ჰქონდა ადგილი. სეროიზულსა და მორწმუნე კათოლიკეთა შორის „იანსენიზმი“ ვრცელდებოდა; ეს მიმართულება ხელუხლებლად სტოვებდა ტრიდენტის კრების მიერ დამტკიცებულ დოგმებს, მაგრამ მეტ გულწრფელობასა და სარწმუნოებრივი გრძნობით ღრმად გამსჭვალავს სთვლიდა საჭიროდ; კაცის ცხოვრებისათვის ღვთის მადლის აუცილებლობას აღიარებდა და „კეთილი საქმეების“ განსაზღვრული რიცხვითა და ეკლესიის გამოქომაგებით არ კმაყოფილდებოდა. მოწინააღმდეგენი იანსენიტებს კალვინიზმისადმი მიდრეკილებას უკუიყენებდნენ; თვითონ იანსენიტები კი იეზუიტების მუხანათურს სარწმუნოებრივ პოლიტიკასა და მათ მიერ ცოდვებისა და ცუდი ზნეობის ხელის დაფარებას შეუპოვრად გამობ-

დენ. პასკალის (1623 — 1662) „პროვინციალური ბარათები“ იეზუიტების მხილებას წარმოადგენს; მისი „აზრები“ — ეს იმ ადამიანის აღსარებაა, რომელიც ყოველი შემთხვევით სარგებლობს, რათა მუდამ უმთავრეს საკითხებს დაუბრუნდეს, საკითხებს ღვთისა და სულის შესახებ. თუ პასკალის ნაწერებს სარწმუნოებრივი გრძნობის სიღრმის მხრივ ეკლესიის ოფიციალური წარმომადგენლების ნაწარმოებთ შევადარებთ, იძულებული ვიქნებით აღვიაროთ, რომ უკანასკნელნი პირველზე გაცილებით დაბლა დგანან.

ე ბ ო ს ა უ ე .

საფრანგეთის ერთმა უშესანიშნავეს მქადაგებელთაგანმა **ბოსაუემ** (1627—1704) დასწერა „მსჯელობა მსოფლიო ისტორიის“ შესახებ, სადაც ის ამტკიცებს, რომ ისტორიული მოვლენები შემთხვევითი ხასიათის კი არ არიან, არამედ ერთი განსაზღვრულ გეგმის შესრულებას ემსახურებიან, და ეს გეგმა იმაში მდგომარეობს, რომ ღვთის განგება **ქრისტიანობისა და კათოლიკური ეკლესიის გამარჯვებას** ისტორიულ პროცესში თანდათან ნიადაგს უმზადებს. თავის მეორე თხზულებაში („პოლიტიკა“) ბოსაუე მეფის უფლების განმარტებას იძლევა; მისი აზრით ეს უფლება ღვთაებრივი შთამომავლობის არის, და ამიტომ მისი მორჩილება ყოველ ადამიანს თვით განგებისაგან აქვს დაკისრებული.

ძ. სახელმწიფოს ზრუნვა ხელოვნებისა და მეცნიერების შესახებ.

მე-XVII საუკუნეში საფრანგეთის მონარქიას დიდი გავლენა ჰქონდა არა მარტო სახელმწიფო წეს-წყობილებაზე, არამედ თვით სულიერ ცხოვრებაზედაც. 1636 წელს რიშელიემ „საფრანგეთის აკადემია“ დააარსა, რომლის დანიშნულებასაც ენისა და წერის საკითხში განათლებული საზოგადოების ხელმძღვანელობა შეადგენდა: ამით ლიტერატურა ოფიციალურად მეფის მფარველობის ქვეშ მოექცა. ლიუდოვიკ მე-XIV დროს

დაარსებულ იქმნა აგრედვე „წარწერების აკადემია“, რომელსაც პირველხანებში მედლებსა და ძეგლებზე წარწერების გაკეთება ჰქონდა დავალებული; შემდეგში ეს საზოგადოება თანდათან მეცნიერთა და ფილოსოფოსთა საზოგადოებად გადაკეთდა. ცოტა უფრო გვიან „ხელოვნების აკადემია“ და „მეცნიერების აკადემია“ აღმოცენდა. პარიზი და სასახლე საფრანგეთის საუკეთესო ძალებს იზიდავდა.

ე. სალონები.

ბუნებით საზოგადოებრივობისა და შეენიერებისადმი განწყობილი ფრანგები ლიუდომიკ მე-XIV დროს ერთ განათლებულ საზოგადოებად შეკავშირდნენ, რომლის მსგავსიც მთელ ევროპაში არ მოიძებნებოდა, და რომელიც ყველასათვის მისაბამ მაგალითად გარდაიქცა. ამ საზოგადოებაში თვალსაჩინო ადგილი ქალებს ეჭირათ; მათგან ყველაზე უფრო მიმზიდველნი და კუთუამაზვილნი თავის გარშემო გამოჩენილ პოლიტიკოსებს, მეცნიერებსა და ხელოვანთ იკრებდენ, „სალონებში“ მუსაიფობდენ, ოხუნჯობდენ და მსჯელობდენ ყოველდღიურ შემთხვევებსა და ინტერესებზე და გაცხოველებულ ლაპარაკში გემოვნებას იმუშავებდენ. შემდეგ ეს გავლენას ახდენდა ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე. სასახლის გავლენა თავის მხრივ იმდროინდელ არქიტექტურაზე სიფაქიზისა და პატემოყვარეობის ბეჭედს ასეამდა. ვერსალის სასახლე თავისი უზარმაზარი დარბაზებით, ალფგორიული და სამხედრო სურათებით, მორთული კარნიზებით, ძვირფასი ავეჯით, თვალწარბეჭეტი შადრევანებით და ხელოვნური ხეივნებით საუკეთესო გამოშხატველი იყო ლიუდომიკ მე-XIV ხანის გემოვნებისა.

ტრაგედია და ფსევდოკლასიციზმი.

ტრაგედიის განვითარებისათვის განსაკუთრებული პირობები არის საჭირო. ის ნიადაგს ვერ იპოვის იმ საზოგადოებაში, რომელიც წვრილმანი ინტერესებით არის გატაცებული;

თვალსაჩინო განვითარებას იგი ვერც ისეთ დროს მიაღწევს, როდესაც ხალხის მსოფლმხედველობა ჯერ კიდევ ჩამოყალიბებული არ არის; მაგრამ მე-XVII საუკუნის საფრანგეთის საზოგადოებამ უკვე დააღწია თავი სამოქალაქო ომებს, მონარქიის ხელმძღვანელობის როლი სრულიად გამოირკვა. კათოლიკური ეკლესიის ბატონობა საეკეო აღარ იყო, საზოგადო მსოფლმხედველობა აზროვნების სიმტკიცითა და სიცხადით იყო გამსჭვალული, ფრანგულმა ენამ და ფრანგულმა გემოვნებამ სრულ სიმწიფეს მიაღწია. ამავე დროს ჯერ კიდევ ცხოველი იყო მესხიერებაში ენერგიული და გააფთრებული სამოქალაქო ომები; საზოგადოება იცნობდა როგორც გამარჯვების სიამაყეს, ისე დამარცხებულთა ქმუნვილი გულის ტკივილს, მტრებიც კი შერიგდნ, რომ ხელი ხელს ჩაკიდებულნი ევროპის ბრძოლის ასპარეზზე შეფისა და საფრანგეთის დიდების შესაქმნელად გამოსულიყვნენ. ამგვარ პირობებში შესაძლოა და აუცილებელიც იყო ტრაგედიის აღმოცენება. კორნელი და რასინი მე-XVII საუკუნის საუკეთესო ტრაგიკოსები იყვნენ. კორნელის დრამებში გამოხატულ ნაკვეთებს ძლიერების, ენერჯისა და სიმკვეთრის ბეჭედი აზის. კორნელი თავისი გმირებს ბედს საზოგადოებრივ ბრძოლას და ისტორიულ შემთხვევებს უქვემდებარებს; ერთს მ.ს. საუკეთესო პიესაში („სინანა“) გამოხატულია, მაგ. ავგუსტუსის დროის რომაელი, რომელიც რესპუბლიკანური იდეებით არის გამსჭვალული; მის გვერდით მისი სატრფო სდგას, რომელმაც ნათესავეების დაღუპვისათვის იმპერატორის წინააღმდეგ შური უნდა იძიოს; შეთქმულება ეწყობა, მაგრამ იმპერატორი იმარჯვებს და ამას იგი არა მარტო თავისი ძლევათმოსილებით ახერხებს, არამედ სულგრძელობითაც. რასინი დაკვირვებული ანალიზატორია, მას უყვარს ყოველი ცალკე ადამიანის სულში გულისხეკმისა და წადილებების ბრძოლის გადაშლა. მსგავსად ევროპიდესი მან „ფედრაში“ ქალის სახე შეჰქმნა, რომელიც გიჟური და ბოროტი სიყვარულით არის გატაცებული; „გოფოლისა“

სუეტი ძველი აღთქმიდან არის ამოღებული; აქ პირისპირ არიან დაყენებულნი უფლება მოყვარე მეფე ქალი და ყმაწვილი, რომელსაც რელიგიური აღზრდა მიუღია და სარწმუნოებასა და საეკლესიო გადმოცემას მოწიწებით ეპყრობა.

საზოგადო იდეები, რომელიც ამ პიესებს აქვს სარჩულად დადებული, შეუდარებელის ძალითა და თანდათანობით არის გატარებული; მოქმედებისა და ლაპარაკის წვრილმანები ამ საზოგადო იდეების ყოველ მხრივ გასაშუქებლად და იმ ფეხქტების გამოსაყენებლად არის ნაფარადღევი, რომელიც თვით მდგომარეობიდან გამომდინარეობს; მომქმედი პირების სიტყვა ლამაზი და ძლიერია. ყველა ამის მიუხედავად ტრაგედიებს ნაკლიც აქვს, რამაც მათ მომავალი თაობის თანაგრძნობა დაუკარგა. პირველ ყოვლისა მათში არ არის თავისუფლება: ყველასთვის სავალდებულოდ აღსარებული წესების მიორჩილება ავტორებს საჭიროდ მიაჩნდათ; გარდა ამისა მგისხების შემოქმედება სსახლის ეტიკეტსა და უმაღლესი საზოგადოების დესპოტიურ გემოვნებას უწევს ანგარიშს; მგოსანს არ შეუძლია აირჩიოს სიუეტი და მოქმედი პირები, საიდანაც უნდა: ის ვალდებულია სცენაზე მეფეები და წარჩინებულები გამოიყვანოს; მას არ აქვს მოქმედების დანაწილების ნება თავისი შეხედულების მიხედვით: მან ტრაგედიაში „სამი ერთობა“ უნდა დაიცვას: ერთობა ადგილისა, დროისა და მოქმედებისა ე. ი. მისი ტრაგედია ადგილის გამოუცვლელად, დროის შეუწყვეტლად და ერთი მოქმედების სხვა მოქმედებებით გაურთულებლად დასრულდეს. მოქმედ პირთა სიტყვები უეჭველად „მაღალი სტილის“ უნდა იყოს, სიდიდითა და მშვენიერებით შემკობილი. უწესრიგობასა და სიტლანქეს დიდის გულმოდგინებით სდევნიდენ. საფრანგეთის მწერლები თითქოს ნიმუშად კლასიკურ ნაწარმოებს იღებდენ, მაგრამ ნამდვილად კი ფსევდოკლასიკურ ტრაგედიებს ჰქმნიდენ: ისინი ხატავენ არა ძველ გმირებსა და ადამიანებს, არამედ ლიუდოვიკ მე-XIV კარისკაცებს, და იმავე დროს ძველი ხელოვნების წესებს ვერ სცილდებოდენ.

ამ ნაკლთან მეორე ნაკლიც იყო დაკავშირებული, რომელიც მწერლობაში **რეზონანსის** სახელით არის ცნობილი. საქმე ის არის, რომ ტრაგედიაში ჩვენს წინაშე ცხოვრების ნამდვილი სურათები უნდა იზღებოდნენ, ერთი მთლიანი იდეის გამოხატულებას უნდა შეადგენდნენ. ეს იდეა ნაწარმოების განცდის დროს თვით შინაარსიდან უნდა გამომდინარეობდეს. ფსევდოკლასიკურ ტრაგედიაში კი ეს ასე არ ხდებოდა. პირიქით, იქ ეს ზოგადი იდეა თვით მომქმედ პირთა ლაპარაკიდან სჩანდა და თვით მომქმედნი პირნიც ამის მიხედვით ნამდვილსა და სრულს ადამიანს კი არა, განსაზღვრული იდეის გამოხატულებას წარმოადგენდნენ; ამიტომ ფსევდოკლასიკურ ნაწარმოებში მოქმედებას ლაპარაკი სჭარბოადა და ნამდვილ ადამიანებს უსულო სქემები.

კ. კომედია.

სულ სხვაა კომედია; იგი ცხოვრებას თავისი ბუნებით უფრო ახლო უნდა უდგეს, და ამიტომაც იმდროინდელმა კომედიების მწერალმა **მოლიერმა** უფრო მტკიცე სახელი მოიპოვა, ვიდრე მისმა თანამედროვე ტრაგიკოსებმა. მოლიერის ქუამახვილობა და დაკვირვება არ არის შებოქველი ლიტერატურული ეტიკეტის უღმობელი მოთხოვნილებებით; მან მარტო თანამედროვე საზოგადოების მოარული ნაკლი: ცრუმეცნიერობა და ექიმების ოინბაზობა კი არ დაჰგმო, არამედ თვის საუკეთესო ნაწარმოებში ისეთი სახეებიც მოგვცა, რომელთაც ადამიანის ცხოვრების ყოველ ხანაში შევხვდებით. ტარტიუფის მაგალითიც საკმაო ნათქვამის დასამტკიცებლად; ტარტიუფი ფარასეველის ტიპია, რომელიც მორწმუნის მანტიაში ეხვევა, რომ ამით თავის არაკეთილშობილურ მიზნებს უფრო ადვილად მიაღწიოს.

2. ფილოსოფია და მეცნიერება.

რაციონალიზმი

მე-XVII საუკუნის მთელი მსოფლმხედველობა **რაციონალიზმით** იყო გაქლენთილი, ე. ი. ისეთი მსოფლმხედველო-

ბით, რომლის მიხედვითაც ბუნებისა და ცხოვრების ყოველგვარი მოვლენის ახსნა მხოლოდ ადამიანის **გონების (ratio)** ძალთ არის შესაძლებელი. საშუალო საუკუნეებში დარიგებისათვის ეკლესიას მიმართავდნენ ხოლმე და მას განუსაზღვრელი რწმენით ეპყრობოდნენ. რეფორმაციამ ეკვის თვალთ შეხედა ამას და საღვთო წერილის ქეშმარიტ გაგებას მარტო **გონებისაგან** მოელოდა.

მე XVII საუკუნეში გონებას მეტი ასპარეზი გაეშალა: იგი მარტო საღვთო წერილის გასაგებ საშუალებად კი აღარ ითვლებოდა, არამედ მასში საზოგადოდ ყოველგვარი ქეშმარიტების შესამცნებელ საშუალებას სჭვრეტდნენ; მე-XVII საუკუნის ფილოსოფოსები რელიგიას არ უარყოფდნენ, მაგრამ თავისი დასკვნების გამოყვანის დროს მას აღარ ემყარებოდნენ. იგინი ცდილობდნენ სინამდვილის გასაშუქებლად მარტო გონების მუშაობისათვის მიემართათ, რადგანაც ამ მიზნის შესაფერის იარაღს მარტო მასში სჭვრეტდნენ. როგორც ვიცით, მეცნიერებათა შორის ყველაზე უფრო რაციონალური—მათემატიკაა, რადგანაც მთელი მისი შინაარსი რამდენიმე უბრალო, უდავო დებულებიდან გამოჰყავს ადამიანის გონებას. ამიტომ მე XVII საუკუნის ხელმძღვანელი მოაზროვნენი, როგორც უაღრესი რაციონალისტები, უდიდესი მათემატიკოსებიც იყვნენ; მათემატიკა ქეშმარიტი შემეცნების ნიშნულად მიაჩნდათ და ამიტომ მთელს თავის მსოფლმხედველობას მათემატიკური აზროვნების საფუძველზე აგებდნენ.

დეკარტი.

დეკარტმა (1596—1650), რომელიც ანალიტიკური გეომეტრიის ერთი დამაარსებელთაგანი იყო, განსაკუთრებული სიცხადით **რაციონალიზმი** ფილოსოფიაში გადაიტანა. იგი ჯერ იმგვარი დებულების გამოხატვას შეეცადა, რომელიც მათემატიკური აქსიომის არ იყოს, უდავო ქეშმარიტება უნდა ყოფილიყო, და შემდეგ ეს დებულება ყველა დანარჩენ მსჯელობას

საფუძვლად უნდა დადებოდა. მან ყველა არსებული აზრები გადასინჯა და ნახა, რომ ისინი ერთნაირად საექსკონი იყვნენ. უეჭველი მხოლოდ ერთი რამ აღმოჩნდა, ეს ის გარეგნობა, რომ ყოველი დებულების განხილვის დროს ადამიანი **მსჯელობს** და მაშასადამე **არსებობს** კიდევ. *cogito, ergo sum* (მე ვაზროვნებ, სჩანს, მე ვარსებობ), განაცხადა დეკარტმა. ამ ქეშმარიტებით აღიქურვილმა მან საფუძველი გამოახა, რომელზეც შემდეგ თავისი მწყობრი ფილოსოფიური სისტემა ააგო.

სპინოზა.

ჰოლანდიელი ებრაელი **სპინოზა** ღრმად შეეხო ღმერთის მსოფლიოსადმი დამოკიდებულების საკითხს და ეგრედ წოდებულ ანთეიზმის აღსარებამდე მივიდა, ე. ი. ისეთ შეხედულებამდე, რომლის მიხედვითაც ღმერთი მსოფლიოსაგან განყენებული არსება კი არა, არამედ—არსი ანუ სულია მსოფლიოსი, მასთან განუყრელად დაკავშირებული. თავისი მოძღვრება სპინოზამ გეომეტრიული საშუალებით, აქსიომებისა და თეორემების მთელ რიგში გადმოგვცა.

ლეიბნიცი.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ვალსაჩინო ფილოსოფოსი ლეიბნიცი იყო (1646—1717); იგი დიფერენციალური აღრიცხვის დამაარსებლად ითვლება და ამას გარდა თითქმის ყოველი მეცნიერების დარგში მან თავისი წვლილი შეიტანა: ფიზიკაში, ქიმიაში, ვარსკვლავთმრიცხველობაში, გეოლოგიაში, ენათმეცნიერებაში, უფლებების შეტყვევებასა და ისტორიაში ლეიბნიცმა ყველგან თავისი ძლიერი აზროვნების კვალი დასტოვა. დეკარტის მექანიური ფილოსოფია მას ცალმხრავად და უსრულოდ მიაჩნდა, ვინაიდან მას ფსიქიური ცხოვრების მოვლენების ახსნა არ შეეძლო. ლეიბნიცი თვით ნივთიერებაში ხედავდა სულიერი ფაქტორის არსებობას— ე. ი. ძალას, რომელიც არაორგანიულ საგნებში ორგანიულის სულისა და ნების მივი-

რობას ეწევა. ამგვარად მსოფლიო, მისი აზრით, დაუნაწილე-ბელისა და ჩვენი გრძნობებისთვის ძნელად განსაცდელი ნაწი-ლების—ან **მონადებისაგან** შესდგება.

ნიუტონი.

ინგლისელმა ფილისოფოსებმა ევროპის სულიერი ცხოვ-რება უფრო მტკიცე ნიადაგზე დააყენეს. 1687 წელს გამო-ვიდა **ნიუტონის თხზულება**, „ბუნების ფილოსოფიის მათემა-თიკური საფუძვლები“, რომელმაც მთელი ხანა შექმნა არა მარტო მეცნიერებაში, არამედ საზოგადოების მსოფლმხედვე-ლობაშიაც. ნიუტონი არ შეხებია მეტაფიზიკურ საკითხებს, ე. ი. მას, რაც ჩვენი გრძნობებისა და მეცნიერული კვლევა-ძიების გარეშე სდგას. „ბუნების ფილოსოფიას“ იგი იმ მნიშ-ვნელობით ხმარობდა, რომლითაც ბერძნები „ფიზიკას“ აღ-ნიშნავდენ ე. ი. ბუნებისმეტყველებას, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით. მათემათიკური გენიოსობის წყალობით ნიუ-ტონმა წმინდა მათემატიკაში ბევრი რამ ახალი აღმოაჩინა; მა-გრამ ამით არ დაკმაყოფილდა და მთავარი ყურადღება მათე-მათიკური დებულებების გამოყენებას მიაქცია სამყაროს წარმო-შობვის საკითხის გამოსაკვლევად. „გრავეიტაციის კანონის“ (ЗА-КОНЪ ТЯГОТЪНІЯ) აღმოჩენით ჰან ჰექანეის დებულებანი მსოფ-ლიოს დაუკავშირა, აღნიშნა ნივთიერების ზოგადი და უბრალო თვისება და ამ თვისებათაგან შესაფერი მეცნიერული დასკვ-ნები გამოიკვანა. ნიუტონის აღმოჩენამ სხვა მეცნიერებსაც გზა გაუხსნა; ბუნების მთლიანობა და მისი კანონების სიმტკიცე და-ნახვა. ნიუტონმა თავისი მათემატიკური მეთოდი ფილოსოფიის სისტემის ასაგებად კი არა, მეცნიერული კვლევა-ძიების საშუალე-ბად გამოიყენა. როდესაც მან საზოგადო დებულება შეიმუშავა, რომლის მიხედვითაც საგანთა ურთიერთ მიზიდულობის ძალა მა-თი მასისადმი (ნივთიერი შემადგენლობის) პროპორციულად იკვლება, ხოლო მათ შორის მდებარე მანძილის კვადრატისა-დმი უკუღმა პროპორციულად, მაშინვე ამ საზოგადო დებუ-

ლგბის მიხედვით მიწის გარშემო მთვარის მიმოქცევის გამოანგარიშებას შეუდგა და, როდესაც ორივე მნათობის ნივთიერების გამოკვლევით დარწმუნდა, რომ მისი გამოანგარიშება მართლდება, დაწყებული მუშაობა განაგრძო.

ჯონ ლოკი.

გონიერი და პრაქტიკული აზრი ნებას არ აძლევდა ინგლისელებს რაციონალური ფილოსოფიის მსჯელობა ისეთი გაბედული თანდათანობით გაეტარებიათ და იმგვარ უკიდურესობამდე მისულიყვნენ, როგორც ამას ფრანგები სჩადიდნენ, ან და გერმანელების მსგავსად, ღრმა აზროვნებით, მაგრამ უნადაგო ოქნებებით გატაცებულიყვნენ. **ჯონ ლოკმა** საუცხოვოდ გამოხატა, თუ როგორი იყო ფილოსოფიური აზროვნება ინგლისელებისა, და ევროპის აზრის განვითარებაზე დიდი გავლენა მოახდინა. ლოკის მთავარი თხზულება „ადამიანის გონებისათვის“ დეკარტის სისტემისა და საზოგადოდ მეტაფიზიკური ფილოსოფიის წინააღმდეგ არაა მიმართული. ის ამტკიცებს, რომ ყველა ჩვენი ცოდნა და იდეები ბოლოს და ბოლოს ადამიანის ხუთი გრძნობის განცდისაგან გამომდინარეობს, რომ სული თავის თავად *tabula rasa*-ს წარმოადგენს, რომელზეც მხოლოდ გამოკვდილება აკეთებს წარწერებს. სული, მისი აზრით, გარედგან ისეთავე სინამდვილით იღებს განცდათ, როგორც სარკე მის წინ მდგომ საგნებს, და ჩვენი გონების დამოუკიდებელი მუშაობა მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ იგი პირველყოფილ შეგრძნებათ ლოკიური აზროვნების საშუალებით (რეფლექსია) ამუშავებს.

რაკი ეს ასეა, მაშ მენციერული გამოკვლევისა და ფილოსოფიური მსჯელობის ერთად ერთ მართალ გზად ის გზა უნდა დაისახოს, რომელიც დაკვირვებითა და ცდით იწყება, და არა ის, რომელიც საზოგადო მოსაზრებათა და რწმენის საშუალებით მიღებულ დებულებათაგან გამომდინარეობს. ამგვარად, ლოკმა ერთხელ კიდევ ის ბრძოლა განაახლა, რომელსაც მისი თა-

ნამემამულე ბეკონი სქოლასტების წინააღმდეგ აწარმოებდა, და, მსგავსად ბეკონისა, ადამიანის შეივცნებას ემპირიული საფუძველი მოუპოვა. ლოკმა თავისი თეორია პედეგოგიკაში, ლეთისმეტყველებასა და პოლიტიკაში გაატარა. პედეგოგიკაში იგი დიალექტიკის ბოროტად გამოყენებასა და ძველი ენების გაბატონებას ებრძოდა და ყოველმხრივის ენციკლოპედიური ცოდნისა და დაკვირვების უნარის განვითარებას მოითხოვდა. ლოგმატიურ კამათში ის მონაწილეობას არ იღებდა, მაგრამ სინდისის თავისუფლებას ვადაქრით მხარს უჭერდა, ქრისტიანობის უცილობელ ქეშპარტიებას ლოკი მამა ღმერთისა და მაცხოვრის რწმენაში ხედავდა, ხოლო სარწმუნოების მნიშვნელობას მის ზნეობრივ გავლენაში სჭერტდა. ამიტომ იგი სინდისის თავისუფლებას ებრაელებისა და წარმართებრსათვისაც კი მოითხოვდა, ხოლო ათეისტებსა და კათოლიკებზე მისი გაყრცელების წინააღმდეგი იყო, რადგანაც მათს მოძღვრებას სახელმწიფოსათვის სახიფათოდ სთვლიდა.

დასასრულ, კაპიტალური მნიშვნელობა აქვს ლოკის წიგნს „მთავრობისათვის“, რომელშიც 1688 წლის რევოლუციის ყველა პოლიტიკური მონაპოვარი ფილოსოფიურად არის დასაბუთებული. ლოკი სახელმწიფოს საფუძვლად მოქალაქეთა შორის დადებულ ხელშეკრულებას სთვლის. მისი აზრით, ბუნებით ყველა თავისუფალია. მაგრამ საზოგადო ცხოვრების ინტერესი ამ პირადი თავისუფლების შეზღუდვას მოითხოვს. წინააღმდეგ შემთხვევაში შესაძლებელია განხორციელდეს ისეთი მდგომარეობა, რომელშიც ყოველი ადამიანის თავისუფლება მეორეს მხრივ მუდმივი ხიფათის მოლოდინში იქნება. ამის თავიდან ასაცილებლად ხელშეკრულება იდება, რომლის მიხედვითაც ერთმანეთის სასარგებლოდ ადამიანები თავის პირად თავისუფლებას საზღვრავენ. ამ ხელშეკრულების ძალით და მის ცხოვრებაში გასატარებლად ხალხი მთავრობას ირჩევს, რომელსაც ვალდებულია მანამ დაემორჩილოს, სანამ იგი თავის დავალებას ასრულებს, და თუ ეს არ ხდება, მაშინ

ხალხს მთავრობის გამოცვლის ნება ეძლევა. მუდმივი რევოლუციის თავიდან ასაცილებლად საუკეთესო იქნება, თუ მთავრობას მხოლოდ **აღმასრულებელი** ძალა ექნება, ხოლო **კანონმდებლობა** ხალხის ხელში დარჩება.

ვოლტერი.

მე-XVIII საუკუნის რაციონალიზმმა გააღვივა კრიტიკული აზრი, და მისი გავლენის ქვეშ ყველა არსებული რწმენის, ცნებების, დაწესებულებების, უფლებებისა და კანონების გადასასინჯავად გაცხარებული მუშაობა დაიწყო. ყველგან ბოროტმოქმედებასა და უთავბოლოებას მიუთითებდნენ, და ეს ადვილი იყო, ვინაიდან ყველა ამით ძველი წეს-წყობილება პართლაკ მდიდარი იყო. გაჩაღდა ძლიერი განმანათლებელი მოძრაობა, რომელმაც ევროპის საზოგადოების ყოველს ბნელ კუნძულში სინათლის შეტანა, ცრუმორწმუნეობის გაფანტვა, ძალმომრეობის გაკიცხვა და კაცობრიობისათვის უკეთესი მომავლის მოპოვება დაისახა მიზნად. მაგრამ განათლების მოქრობის მოღვაწეები ხშირად ცრუმორწმუნეობას ღრმა რწმენისაგან ვერ არჩევდნენ და გონების ძალას გადამეტებულ ავტორიტეტს ანიჭებდნენ; მათ არ ესმოდათ ისტორიაში ფესვგადგმული შეხედულებებისა და ფაქტების ძლიერება; ისინი მეტის მეტად გაბედული და თავის მოიშველი იყვნენ; მაგრამ ყველა მათი უკიდურესობა გასაგები იქნება, თუ გავითვალისწინებთ, რომ თავის საქმის სიმართლესა და ძველი წესების გარდაქმნის აუცილებლობაში ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი.

განათლების ხანის მოძრაობის თვალსაჩინო წარმომადგენლად ყოველ მხრივ **ვოლტერი** უნდა ჩაითვალოს. ის არ ყოფილა არც ორიგინალური მოაზროვნე და არც დიდი სწავლული; თავისი მთავარი შეხედულებები მან ლოკისაგან, ნიუტონისაგან და სხვა ინგლისელი მწერლებისაგან ისესხა. მაგრამ პრაქტიკული ბრძოლის დროს ის საუცხოოდ სარგებლობდა ფილოსოფიისა და მეცნიერების შედეგებით, და

ამას გარდა ის დაჯილდოვებული იყო მახვილი სიტყვით და დაუღალავი ენერჯით. რაგინდ ძლიერი არ უნდა ყოფილიყო მისი მოწინააღმდეგე, ვოლტერი მაინც ისეთ ნაირად ახერხებდა მის დაცინვას, რომ ბრძოლაში ყოველთვის გამარჯვებული რჩებოდა.

ჯერ კიდევ 23 წლის ახალგაზრდა იყო ვოლტერი, როდესაც იგი ბასტილიაში ჩასვეს; მას მეფის საწინააღმდეგო პამფლეტის ავტორობას აბრალებდნენ. ეს მხოლოდ ექვები იყო, ფაქტის დამტკიცება კი ვერაფერს შესძლო. ერთი წლის შემდეგ ვოლტერი ციხიდან გამოუშვეს, მაგრამ ესლა ერთი წარჩინებული პირის შეურაცხყოფის გამო სამშობლოდან გააძევეს. უსამართლობითა და შეურაცხყოფით მისი დამორჩილება შეუძლებელი იყო, იგი ინგლისს გაემგზავრა და აქაური ცხოვრებისა და ფილოსოფიის გაცნობის ზეგავლენით არსებული წესწყობილებების საწინააღმდეგოდ ახალი იარაღი შეიძინა. თითოეული მისი თხზულება მას პოპულარობას უზატებდა და სულ მალე ისეთს შესანიშნავადა და სახელოვან წყურად გადაიქცა, რომ მის წინაშე არა მარტო ხალხი, არამედ მეფეებიც ქედს იხრიდნენ: ჭრიდრი მეორე და ეკატერინე მეორე მისი თავყვანიშემცემლები იყვნენ, და შასთან პირად ნაცნობობას დიდ ბედნიერებად სთვლიდნენ. ვოლტერის პირადი ცხოვრება არ განირჩეოდა სიფაქიზით — ის წერილმანი თავოყვარე, გაუმადარი და ცრუ კაცი იყო, მაგრამ ამავე დროს არსებულ ბოროტებასთან ბრძოლაში იგი იმდენად შეუღრეკელი და შეუპოვარი იყო.

პოპულიარულ-ფილოსოფიურ სტატიებსა და ტრაგედიებში, სატირიკულ ზღაპრებსა და ისტორიულ თხზულებებში, პოემებში, წერილმან ლექსებსა და ბარათებში, ერთი სიტყვით, ვოლტერი წერთი სიტყვის ყოველ დარგში მუშაობდა და ყველგან კრუმორწმუნოებისა და ძალმომრეობის წინააღმდეგ იბრძოდა. კათოლიკური ეკლესიის ფანატიზმმა, იეზუიტებს ინტრიგებმა და უმეცარი ხალხის ეკლესიის მიერ ექსპლოა-

ტაციამ ვოლტერი ქრისტიანობას ჩამოაშორა; მას არ ესმოდა ქრისტიანობის ჭეშმარიტი საფუძველი და რელიგიების ისტორია წარმოდგენილი ჰქონდა, როგორც თვითმოტყუებისა და რევენობის უწყვეტი ჯაჭვი. მაგრამ ამავე დროს ვოლტერი არც ათეისტი ყოფილა; მას სწამდა ღმთის არსებობა, ის დეისტი იყო; საერთოდ სარწმუნოებას სავალდებულოდ არა სთვლიდა, და ფიქრობდა, რომ მისი ადგილის დაქვრა გონიერ ზნეობასაც თამამად შეეძლო.

მაგრამ ვოლტერის ბრძოლა ეკლესიის წინააღმდეგ, გაკიცხვა სხვა სარწმუნოებისადმი მოუთმენლობისა და ცრუმორწმუნეობისა ურწმუნოების განსამტკიცებლად როდი იყო მიმართული. ვოლტერს სულ სხვა რამ ამოძრავებდა. მის დასახსიათებლად შეგვიძლია შემდეგი ეპიზოდი მოვყვანოთ: სამხრეთ საფრანგეთში ცხოვრობდა ვინმე პროტესტანტის ქალასიხ ოჯახი, რომელიც შესდგებოდა მოხუცი მამისა, ცოლისა და მისი შვილებისაგან. ერთმა უკანასკნელთაგანმა ქვიფს მიჰყო ხელი, დავალიანდა და თავი ჩამოიხრჩო. იმ ადგილს ფანატიკურ მცხოვრებთა შორის ხმა გავრცელდა, თითქოს მოხუც მამას თავის ხელით მოეკლას შვილი, რადგანაც უკანასკნელს კათოლიკობის მიღება ეწადაო. ადგილობრივმა სამღვდელოებამ ეს ხმები ხელზე დაიხვია და მთელი აურზაური ასტეხა: კალასი და მისი ოჯახი შეიპყრეს და პასუხისგებაში მისცეს; საქმე იმიტო გათავდა, რომ 68 წლის მოხუცი, დანაშაულის დაუმტკიცებლობის მიუხედავად, სიკვდილით დასაჯეს; ურმის თვალზე დააკრეს და ისე აწამეს. ვოლტერი ძალზე გააბრაზა ამ აღსაშფოთებელმა საქმემ; დიდი მეცადინეობას შემდეგ მან ხელმეორედ გადაასინჯია განაჩენი და მისი უკანონობაც ნათელ ჰყო. ვოლტერი არა ერთხელ ჩარეულა ამგვარ საქმეებში შევიწროვებულთა დასაცავად.

მაგრამ ვოლტერს მართო რელიგიურ ფანატიზმთან არ უხდებოდა შეტაკება. ის ებრძოდა აგრეთვე ბარბაროსულ სამართლის წარმოებასა და უფლებამოსილთა თვითნებობასაც.

იგი მუდამ რეფორმების აუცილებლობას ქადაგებდა და საზოგადოებრივ ურთიერთობათა გარდაქმნას მოითხოვდა. გონებისა და ჰუმანობის თვალსაზრისით ის, მაგალითად, საფრანგეთის ზოგიერთ ადგილებში დარჩენილ ბატონ-ყმობის მოსპობის საქიროებას ქადაგებდა. მაგრამ დამახასიათებელი ვოლტერისთვის ის იყო, რომ იგი თვითონ ხალხს ბრიყვად, მოუშაღებლად და საშიშოთ სთვლიდა. ამიტომ მისი თვითმოქმედების იმედი არ ჰქონდა და არსებული წესწყობილების გარდაქმნისაკენ მას კი არა, მთავრობას მოუწოდებდა, რომელსაც, განსაკუთრებით კი **განათლებულ მონაჩქებს**, არსებულ უკულმართობის აღსაკვეთად, მისი აზრით, ყველაზე მეტი საშვალეობა ჰქონდათ: მეცნიერების უკანასკნელი სიტყვით მათზე უკეთ არაკის არ შექმლო სარგებლობა და ამის მიხედვით მიზანშეწონილად, თანდათანობით და ენერგიულად მათზე უკეთ ვეაზინ იმოქმედებდა. ვოლტერის ამ იდეებზე ევროპის სახელმწიფოთა პოლიტიკაში მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში მთელი ახალი მიმართულება აშენდა. რომელიც **განათლებული აბსოლუტიზმის** სახელით არის ცნობილი. პრუსიაში ფრიდრიხ II, ავსტრიაში—იოსებ II და რუსეთში ეკატერინე II ამ მიმართულების ტიპურ წარმომადგენლებად არიან ცნობილნი.

სენსუალიზმი და მატერიალიზმი.

ვოლტერი თავის მსოფლმხედველობაში ხშირად მერყეობას იჩენდა: იგი ხშირად იცვლიდა აზრსა და შეხედულებას ღვთაებასა და სამყაროზე, საზოგადოებრივ ურთიერთობასა და მთავრობაზე. მაგრამ თავისუფალ მოაზროვნეთა შორის ისეთებიც იყვნენ, რომელნიც ერთხელ მიღებულ აზრს მტკიცედ ადგენ და მისგან უკიდურესი შედეგები გამოჰყავდათ. ასეთ უკიდურესობად იმდროინდელი სენსუალიზმი და მატერიალიზმი ითვლება.

ა. კონდილიაკი

სენსუალიზმის ტიპიურ წარმომადგენლად კონდილიაკი უნდა ჩითვალოს. ლოკს ადამიანის იდეების შინაარსი გრძნობების განცდათაგან გამოჰყავდა, მაგრამ ამ განცდათა (восприятие) რეფლექსიით დამოუკიდებელ გადამუშავებას ადამიანის სულს აკუთვნებდა. კონდილიაკი ლოკსზე უფრო შორს წავიდა და სულის დამოუკიდებლობა ყოველმხრივ უარჰყო: ერთად ერთი, რაც ადამიანის სულის შინაარსს წარმოადგენს — ეს მხოლოდ შეგრძნებაა (ощущение), რომელიც ლოდიკურ პროცესში მარტო სახეს იცვლისო. ამიტომ ადამიანი შეიძლება ქანდაკებას შევადაროთ, რომელშიც სულსა და ცნობიერებას მხოლოდ გრძნობათა ორგანოების აღძვრით გამოწვეული შეგრძნებანი ჰქმნიანო. ცხადია, რაკი კონდილიაკის რწმენით მთელი ჩვენი ცნობიერების შინაარსი გრძნობათა მოქმედებით (sensus) ამოიწურება, იგი ტიპიურ სენსუალისტად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ბ. ჰოლბახი.

ბარონ ჰოლბახის წიგნი „ბუნების სისტემა“ მატერიალიზმის საბოლოო ჩამოყალიბებას ემსახურება. ამ წიგნმა დიდი მიხლა-მოხლა გამოიწვია; მან თავისუფალი მოაზროვნეებიც კი შეაშფოთა. ჰოლბახი ამტკიცებს, თითქოს ბუნება მარტო ნივთიერების მუდმივ მოძრაობას წარმოადგენს („არ არის ძალა ნივთიერების გარეშე, და ნივთიერება ძალის გარეშე“). იგი უარჰყოფს ღმერთს, როგორც სამყაროს შემქმნელს და მის მმართველს, ადამიანში იმავე ნივთიერების თავისებურ კომპლექსს ჰხედავს და კაცის ზნეობრივ ცხოვრებას მისი თვითდაცვისადმი მისწრაფებით, ე. ი. ეგოიზმით ხსნის.

ც. ენციკლოპედია.

მატერიალისტმა დიდრომ მეცნიერების პოპულარიზაცია დაისახა მიზნად, რათა იგი განათლებული საზოგადოებისთვის ხელმისაწვდენი გამხდარიყო. მრავალი დაბრკოლების

მიუხედავად, მან ბევრი ნიჭიერი თანამშრომლის ერთად შეკრება მოახერხა და თავისი ინციატივითა და ხელომდღვანელობით ცნობილი „მეცნიერებათა, ხელოვნებათა და ხელობათა ენციკლოპედია“ გამოსცა. თუმცა საცენზურო დაბრკოლებები დიდი იყო, მაგრამ ენციკლოპედია მაინც სრულს, განათლების ხანის მსოფლმხედველობის მიხედვით, გადამუშავებულ შეხედულებათა და კოდნათა კრებულს წარმოადგენდა. ენციკლოპედიის გავლენა განუსაზღვრელი იყო. იგი ყოველი პროფესიის ადამიანს უდგებოდა, აძლევდა მას მთავარი კითხვების ახსნას და მთელ მასალას განსაზღვრული თვალსაზრისით აშუქებდა. იგი იმ დროინდელი განათლებული ხალხისათვის ნამდვილს „დაბადებად“ გარდაიქცა.

დ. პოლიტიკური ეკონომია.

განათლების ხანის მოძრაობის აღრინდელი წარმომადგენლები ფილოსოფიური და სარწმუნოებრივი საკითხებით უფრო იყვნენ დაინტერესებულნი, ხოლო პოლიტიკურსა და საზოგადოებრივ საკითხებს შედარებით ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ. მაგრამ უკანასკნელის მნიშვნელობა თანდათან აშკარა ხდებოდა. ძლიერ მალე, სრულიად დამოუკიდებლად ახალი მიმართულება წარმოიშვა, რომელმაც მიზნად სახალხო მეურნეობის შესწავლა დაისახა. ინგლისში მერკანტილიზმისა და პროტექციონიზმის ბატონობას არას დროს არა ჰქონდა ისე ფართო სარბიელი, როგორც ეს კონტინენტალური ევროპის სახელმწიფოებში იყო; კერძო წარმოება და თავისუფალი მეტოქეობა ინგლისში იმ თავითვე ჩაისახა, და ეს იყო მიზეზი, რომ თავისუფალი ვაჭრობის იდეოლოგიები პირველად სწორედ იქ გაჩნდნენ. მეთვრამეტე საუკუნეში მათ მოძღვრებას საფრანგეთშიაც დიდი თანაგრძნობით შეხედნენ. გადამეტებულმა კოლბერტიზმმა ამას ნიადაგი მოუშადა, და მალე მის საწინააღმდეგოდ ე. წ. ფიზიოკრატიზმი განვითარდა. მისი შეხედულებით, ნამდვილ სიმღარეს მხო-

ლოდ ნედლი მასალის დამამუშავებელი შრომა და განსაკუთრებით **მეურნეობა** ჰქმნის. ამიტომ ძველი მონოპოლიები, პრივილეგიები და სხვა ხელოვნური დაბრკოლებები, რომელნიც წინანდელი საფინანსო ფოლიტიკის მიერ იყენენ შექმნილნი, უნდა მოსპობილიყვნენ; და ფიზიოკრატები ამას ენერგიულად მოითხოვდნენ. ინგლისელმა მეცნიერმა **ადამ სმიტმა** თავი მოუყარა გაბნეულ ცნობებსა და მოძღვრებას ხალხის მეურნეობითი შემოქმედების შესახებ და მას მეცნიერული ხასიათი მისცა (მისი წიგნი: „**ხალხის სიმდიდრე**“ გამოვიდა 1776 წ.). პოლიტიკურ ეკონომიას მან საფუძვლად ის შეხედულება დაუდვა, რომ ყოველი კაცი თავის სამეურნეო მოღვაწეობაში შეძენის სურვილით ხელმძღვანელობს. ამასთანავე მან თვალსაჩინოდ დაამტკიცა, რომ წარმოების ძირითადი თვისებების ერთგვარობის გამო, განაწილება და ღირებულების გაცვლა-გამოცვლა საზოგადო კანონების მიხედვით ხდება. ამიტომ რამდენადაც ნაკლებ ჩაერევა მთავრობა სამეურნეო ცხოვრების მიმდინარეობაში, რამდენადაც უფრო მეტ თავსუფლებას მისცემს მას, მით უკეთესიაო, ამბობდა სმიტი.

ე. მონტესკიე.

ბორდოს პარლამენტის ერთმა მოსამართლეთაგანმა — **მონტესკიემ** განიზრახა, სოციალური მეცნიერებისათვის იგივე გაეკეთებია, რაც სმიტმა ადამიანის მოქმედების უბრალო დარგისთვის, მეურნეობისათვის გააკეთა. თხზულებაში, „**სული კანონებისა**“ მონტესკიე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ერების ცხოვრება არ არის დამოკიდებული შემთხვევების უბრალო შეჯგუფებაზე, რომ, პირიქით, იგი მუდმივი კანონების ზეგავლენას ემორჩილება. მონტესკიე მოკლებული იყო შესაძლებლობას, თავის თხზულებაში საკმაოდ მდიდარი მასალით ესარგებლებია. მას ერთი მხრით მხედველობაში კლასიკური ხალხების ისტორია ჰქონდა, ხოლო მეორე მხრივ — ინგლისისა და საფრანგეთის უკანასკნელი საუკუნეების მოვლენები. სახელმწიფოებრივი მარ-

თველობის ფორმა მონტესკიემ ამგვარად დაჰყო: რესპუბლიკა, დესპოტია და მონარქია, ე. ი. ისეთი ფორმა მეფის ძალაუფლებისა, რომელიც კანონებითა და არისტოკრატიის მონაწილეობით არის შეზღუდული. თითოეული ფორმა სახელმწიფოებრივი მართვამგებობისა ხალხის ზნეობრივ მდგომარეობაზე არის დამოკიდებული. თუ ხალხში ძლიერია მოქალაქეობრივი სიმხნევე, მაშინ მას მართველობის რესპუბლიკანური ფორმა შეჰფერის; თუ ხალხის თავდაქერისათვის შიშია საჭირო, მისთვის დესპოტიაა აუცილებელი, ხოლო თუ მოქალაქეთა თვალში პირველადილი პატივსა და წარჩინებას აქვს მიკუთვნილი, მას არისტოკრატიული მონარქია უნდა ჰქონდეს. მართალია, მონტესკიე მართველობის ფორმას ერის შეგნებას უკავშირებს, მაგრამ მისი აზრით, სახელმწიფოებრივი მართვამგებობის საუკეთესო ფორმად მიიხსიან ისეთი ფორმა უნდა ჩაითვალოს, სადაც თავმოყრილი იქნება როგორც მონარქიის, ისე რესპუბლიკის საუკეთესო თვისებები. ამგვარ მართველობა, მონტესკიეს აზრით, ინგლისში არსებობს, და უმთავრეს მის თვისებას **ძალაუფლებას განაწილება შეადგენს**. ხალხს კანონმდებლობითი უფლება ეკუთვნის; მეფეს აღმასრულებელი; ხოლო დამოუკიდებელ მსაჯულთა წოდებას სამართლის უფლება აქვს დათმობილი. ძალაუფლების ასეთი განაწილების უპირატესობას მონტესკიე იმაში ხედავს, რომ იგი საშვალებას უკარგავს ყველას, ვინც ძალაუფლებით არის მოსილი, ხელში იმდენი ძალა მოიკრიბოს, რომ მოქალაქისათვის საშიში შეიქმნეს.

f. რუსო.

განათლების ხანის მწერლები უკმაყოფილონი იყვნენ არსებული წესწყობილებით და მისს სრულ აღკვეთას მოითხოვდნენ. ამიტომ, სხვათაშორის, იგინი ანგარიშს ვერ უწევდნენ ისტორიულ მოტივებს, რომელნიც არსებულ წესწყობილებას ამართლებდნენ. მონტესკიე კი თავის თეორიას ისტორიულ და-

კვირვებაზე ამყარებდა და ეს იყო მიზეზი, რომ მას, მდენი გავლენა არ მოუპოვებია, რამდენიც გაბედულმა და უკიდურესმა **ჟან ჟაკ რუსომ** მოიპოვა (1712 — 1778). უბრალო მსაათის შვილი, ღარიბი, ავადმყოფური თავმოყვარეობის ჰატრონი, ექვიანი და შურიანი ენეველი, რუსო ბრწყინვალე ლიტერატურული ნიჭით იყო დაჯილდოვებული. მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ხალხმა კვლავ სარწმუნოებისა და ეკლესიისაკენ ჰქენა პირი, და ამ მხრივ რუსო თავისი დროის სრულ განსახიერებას წარმოადგენდა: მართალია იგი გაბატონებულ ეკლესიასა და წესწყობილებას სხვაზე ნაკლებ არ ებრძოდა, მაგრამ ეს მიტომ ხდებოდა, რომ იგი სარწმუნოებას გულწრფელობაზე ამყარებდა, ხოლო პოლიტიკაში ბოროტების მოსპობას რეფორაების საშუალებით მოითხოვდა. მეცნიერების ძლევამოსილების წინ ქედის მოხრა, განმანათლებელი მისიის სიდიადის ამაყი შეგნება, მტკიცე რწმენა იმისა, რომ გამარჯვება ბოლოს და ბოლოს მაინც სიათლესა და სიკეთეს ხვდებოდა წილად— ეველადფერი ეს, თითქოს რევოლუციის მოახლოების წინადგრძნობის გამო, რუსოს დროს თეორეტიული აზრისადმი ზიზღსა და არსებული წესების სიძულვილს უთმობდა ადგილს. თავისი პირველი თხზულება, რომელმაც რუსოს სახელი შესძინა, მან იმის დამტკიცებას უძღვნა, რომ მეცნიერება და ხელოვნებამ, მთელმა ცივილიზაციამ ხალხი გარყვნა, და რომ კაცობრიობის გარდასაქმნელად უბრალო, პირველყოფილი ზნე-ჩვეულებებისადმი დაბრუნებაა საჭირო. მეორე თხზულებაში რუსომ განათლებული საზოგადოების საზოგადოებრივი წყობილება გააჩნია, რომელშიც კონებრივი უთანასწორობაა გაბატონებული, სადაც წოდებრივი დანაწილება და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ხელოვნური ფორმები არსებობს, და მთელი ეს წეს-წყობილება დაჰგმო.

თავისი ნაწერების პირველ რიგში რუსო ცდილობდა დაენგრია ის, რაც მისი აზრით უსარგებლო და მავნე იყო; ბო-

ლო ნაწერების მეორე რიგში იგი დანგრეულის ადგილზე ახალი შენობის აგებას ცდილობდა. „ემილში“ მან თავისი პედაგოგიური თეორია გამოაქვეყნა. ამ თხზულების დედა-აზრის არის, რომ მოწაფემ ყოველგვარი აუცილებელი ცოდნა და ზნეობრივი ჩვეულებები თვითმოქმედებითა და დამოუკიდებელი მუშაობით უნდა შეიძინოს; აღმზრდელის როლი, ამისდა მიხედვით, მარტო იმაში უნდა მდგომარეობდეს რომ მან თავისი შევირდის თვითმოქმედების განვითარებას ხელი შეუწყოს, ჩააყენოს იგი ისეთ მდგომარეობაში, რომ მან თვითონვე გადასწყვიტოს, თუ რა უნდა ისწავლოს, რა ცოდნა შეიძინოს და ან როგორ მოიქცეს. ამ აზრის განხორციელება, რუსოს აზრით, მიტომ არის შესაძლო, რომ ადამიანი ბუნების მიერ ცოცხალი აზრითა და ცოცხალი ლტოლვით არის დაჯილდოებული, და მხოლოდ საზოგადოებრივი ცხოვრების ხელოვნური პირობების ზეგავლენა რყენის მას და უჩლოუნგებს გონებას; საჭირო ცოდნის რაოდენობა არ იქნება ძალიან დიდი, თუ მას იმ ზედმეტ ნაწილს ჩამოვაშორებთ, რომელიც ცხოვრებაში გამაუსადეგარია; უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს არა გონების გაწვრთნას, არამედ ასიათის აღზრდას. იმის მიხედვით, თუ როგორ მნიშვნელობას აძლევდა რუსსო გრძნობას, ის მოუბრუნებლად აღნიშნავდა სარწმუნოების კეთილ გავლენას. თუმცა ეს თავისებურად ესმოდა მას. ის სწერდა: „მე მრწამსს ღმერთი, და ღმერთი უსამართლო იქნებოდა, რომ მას ჩემი სული უკვდავ არ ეყო; ჩემი წარმოდგენით ეს არის არსებობა, დანარჩენზე იკამათონ კამათის მოყვარულებმა“.

რუსოს პოლიტიკური მრწამსი მთელის სისრულით მის „საზოგადოებრივ ხელშეკრულებაში“ გატარებული. ავტორი, ლოკის არ იყოს, ფიქრობს, რომ ადამიანთა საზოგადოება მათ შორის დადებული ხელშეკრულების ძალით წარმოიშვა, ხოლო მანამდე ხალხი სრულიად თავისუფალი იყო. მაგრამ აქედან რუსოს სხვაგვარი დასკვნა გამოჰყავს, ვიდრე ლოკს: **ადამიანი, რომელიც საზოგადოებაში შედის, უარს**

ამბობს თავის პირად თავისუფალ ნებაზე, რათა მიიღოს ნაწილი იმ საზოგადო თავისუფლებებისა, რომელსაც კავშირი ჰქმნის. ვინც პიროვნების დამოუკიდებლობას ჰკარგავს, ის თვითმპყრობელ ხალხის ნაწილად იქცევა.

ხალხის უაღრეს უფლებიანობას რუსსო ისეთს უცილობელ ქეშმარიტებად სთვლის, რომ გაგონებაც არა სურს წარმომადგენლობითი სისტემისა და ძალაუფლების დანაწილების შესახებ. ყოველგვარი განკარგულება სახელმწიფოში სახალხო კრებისაგან უნდა გამოდიოდეს, რომელშიც ყოველი მოქალაქე იღებს მონაწილეობას. მეორე მხრით, პიროვნება სრულებით უარს ამბობს თავის ნებაზე საერთო ნების სასარგებლოდ: ხალხის უფლებამოსილების წინაშე პირად თავისუფლებაზე ლაპარაკიც კი არ შეიძლება. თვითონ ხალხი ჰქმნის მოქალაქეთა-თვის კანონებს, ზნე-ჩვეულებებს, სარწმუნოებრივ შეხედულებებს.

რუსოს პოლიტიკური მოძღვრება ერთნაირად იყო მიმართული როგორც ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი ფორმის, ისე თვით სახელმწიფოს ცნების წინააღმდეგაც, ვინაიდან სახელმწიფო ისტორიისა და ცივილიზაციის ნაყოფს შეადგენს. მისი მთავარი ინტერესი ადამიანთა თანასწორობის იდეის განხორციელებაში მდგომარეობს და ამისთვის იგი არაფერს არ იშურებს.

3. გერმანია.

რუსოს მთელი მოღვაწეობა ახალი ხანის დასაწყისის წინამორბედი იყო. განათლების ხანის ფილოსოფია მშრალი-გონებრივი და ცალმხრივი აღმოჩნდა; ახალი თაობა კი ადამიანის სულის ყოველმხრივსა და სრულ განვითარებას და უწინარეს ყოვლისა ცხოველ გომნობას მოითხოვდა. და რუსსოც სწორედ ამას აქცევდა დიდ ყურადღებას. საზოგადოების ინტერესს პირველყოფილი ხანა და ნახევრად ველური ხალხები იზიდავდნენ. ბუნებრივობასა და გომნობის სიძლიერეს მათში კვიებდნენ. ამ ახალმა მომართულებამ გერმანიაში უფრო ნათელი

გამოხატულება ჰპოვა. ოცდაათი წლის ომმა და პოლიტიკური ცხოვრების სივრცეებზე გერმანელების კულტურული განვითარება დიდი ხნით შეაჩერა; მის მაგიერ, რომ ევროპის ხალხების პირველ რიგში ჩამოგარიყვნენ, როგორც ეს რეფორმაციის ხანაში მოხდა, გერმანელები ინგლისელებსა და ფრანგებს უკან ჩამორჩნენ და მათს ხელმძღვანელობას დაემორჩილენ. ლეიბნიცისთანა პირები მხოლოდ გამოჩაქვნიან შედგენდნენ. მოწინავე ელემენტები, რამდენადაც შესძლო იყო, პარიზელებს ბაძავენ; ფრიდრიხ მე-III-მ მაგალითად, ფრანგული ენა უკედ იცოდა, ვიდრე გერმანული, და გერმანულ ლიტერატურას ზიზღით ეპყრობოდა.

ლესინგი.

ლიტერატურაში ამ მიმართულებას ვოლფგანგ ლესინგი. მა მოულო ბოლო. იგი განათლების ხანის ფილოსოფიის ჰუმანიურ იდეებს იხიარებდა; ამ მხრივ დამახასიათებელია ერთი მისი საუკეთესო ნაწარმოებთაგანი, „ნატან ბრძენი“, რომელიც სინდისის თავისუფლების კეთილშობილურსა და ხელოვნურ დაცვას წარმოადგენს. როგორც განმანათლებელი, ლესინგი ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა ფრანგ ფილოსოფოსთაგან. მაგრამ იგი აღშფოთებული იყო თავისი ერის გონებრივი დამონავეებით და ფრანგული ლიტერატურული ნიმუშების წინაშე ქედის მოხრით. რა თქმა უნდა ეს მარტო მითომ კი არ ხდებოდა, რომ ლესინგს ძლიერი მამულიშვილური გრძნობები ჰქონდა; იგი ფრანგების ლიტერატურის მიმართულების ცალმხრივობას გრძნობდა, მისს არაბუნებრივობას და ნაძალადევობას კარგათ იცნობდა და არ შეეძლო, ყველა ამის წინააღმდეგ არ გალაშქრებულყო. „ჰამბურგის დრამატურგიაში“ მან ფსევდოკლასიკური დრამის თავყანისმცემლები სასტიკად დაამარცხა და სანიმუშოდ მკითხველს ინგლისურისა და კლასიკური მწერლობისაკენ მიუთითა, სადაც სინამდვილის ალლო და მისი გამოსახვის უნარი მეტი

სიანდა, ვიდრე ფრანგების უსიციოცხლო სქემატიზმის ნიადაგზე აგებულს ფსევდო-კლასიკურ თხზულებებში. შექსპირი უდიდესი დრამატურგი იყო ლესინგისათვის, და იგივე ყოველი შემთხვევით სარგებლობდა, რათა მისი უპირატესობა ყველასათვის თვალსაჩინოდ დამტკიცებია. ამასთანავე ლესინგი ფსევდოკლასიციზმის კრიტიკით როდი კმაყოფილდებოდა. მან თავის თავზე აიღო ვალი ახალი დრამის ნიმუშების შექმნისა, რომელიც ფრანგების სქემატიზმისაგან თავისუფალი უნდა ყოფილიყო, და გერმანული დრამის პირველი ნიმუშები შექმნა.

ჰერდერი:

ჰერდერი კიდევ უფრო შორს წავიდა. იგი განათლების ხანის ფილოსოფოსთა შებენი და კერძოდ **საზოგადოების** ან **ხალხის** გენეზისის საკითხის გადისინჯვა დასისახა მიზნად. თუ განათლების ფილოსოფოსნი საზოგადოების გენეზისს აღმინათა შეთანხმებითა და მათ შორის დიდებული ხელშეკრულებით ხსნიდენ, თუ საზოგადოებაში იგინი პიროვნებათა მუქანიკურ კრებულს სჭვრეტდენ, ჰერდერმა, პირიქით, საზოგადოება და ხალხი **ორგანიულ მთლიანად** დასახა და მისი წარმოშობისა და დამახასიათებელი თვისებების ძებნა ხალხის ბუნებრივის, და არა კულტურული ცხოვრების წიაღში დაიწყო. ამგარად იგი **სახალხო პოეზიას** წააწყდა, და მითები, თქმულებანი, ხალხური მოთხრობანი და ზღაპრები კვლევადიების ცენტრში მოქცია. თუ განათლების ფილოსოფოსნი ყოელა ამაში უგუნურებასა და უსუსურებას სჭვრეტდენ, ჰერდერი პირიქით უშუალო სიბრძნისა და მშვენიერების ნიმუშს სწორედ აქ ხედავდა. თავის მთავარ თხზულებას (**„აზრები კაცობრიობის ისტორიაზე“**) ჰერდერმა საფუძვლად სახალხო ცხოვრების გაგება დაუდო, მაგრამ ამავე დროს მთელ ნაშრომში კაცობრიობის კულტურული განვითარების, განათლებსა და ზედნიერებისადმი პრიორიტეტული სვლის იდეა გაატარა. ხოლო პროგრესი, მისი აზრით, მართა გონების შენამენ-

ში კი არ გამოიხატება, არამედ ადამიანის ზნეობრივი ადორმინების თანდათანობით გაუმჯობესებაში. ჰერდერის იდეებმა მიმდევრები იპოვა, და გერმანიაში ახალი ხანა დაიწყო. „შეტევისა და ქარაშალის“ ეპოქა (Sturm—und Drangperiode) გერმანიის სულიერი ცხოვრების განთავისუფლების პირველი საფეხური იყო, და როგორც ყველგან ასეთ შემთხვევებში, იქაც მწერლობის ყველა დარგში მრავალი ახალგაზრდა, ნიჭიერი მოღვაწე გაჩნდა. ყველაფერი კრატის ქარცეხლში ტარდებოდა; ზეცამდე აჭყავდათ უშუალო გრძობა და ძალა, აზრისა და გამოთქმის თავისუფლება, ბუნებასთან სიახლოვე. გამოტემ და შილერმა სწორედ ამ მოუსვენარ ღროს დაიწყეს თავისი მოღვაწეობა.

გ ა ო ტ ე .

გაოტემ (1750—1832) სახით სინაძვილეში განხორციელდა ძლიერი პირუენების ის იდეალი, რომელზედაც იმ დროინდელი მწერლები ოცნებობდნენ. მისი გრძობიარე ბუნება მათ მისწრაფებათა უტყუარ სარკვე გადაიქცა. თავის „ვერტერში“ გაოტემ იმ ტანჯვის სამწვავე დაგვიხატა, რომელსაც არსებული საზოგადოებრივი პირობების საღუბქარე და არარაობა ჰქნის და ჰვეებაეს, და რომელიც თავის გაზოგადოებული ფორმით „მსოფლიო სევდის“ წყაროთ იქცევა. ეს ის გრძობაა, რომელიც თავის დაკმაყოფილებას საზოგადოებაში კი არა, ბუნებაში პოულობს. აქ რუსოს ზაგაღენას გარდა განსაკუთრებით ჰერდერის აზრების ზედმოქმედებასაც ჰქონდა ადგილი: „ფაუსტის“ პირველი ნაწილისათვის გიოტემ ერთი ძველი გაღმოცემით ისარგებლა, რომლის მიხედვითაც ერთმა მეცნიერმა ძლიერების მოსაპოებლად თავისი სულა ეშპას მიჰყიდა. ეს მოთხრობა ახალა ღრის უღიადეს პოემად გარდაიქცა: მეფის ჭოფელის დაცინვაში და ფაუსტის აზხედრებაში მეცნიერებისა და საზოგადო წესწყაბილების წინააღიდეგ გაღმოხეთქა ძლიერმა უკმაყოფილების გრძობამ, მისწრაფებამ მიუწოდამელ იდეალისაკენ, რომლის წინაშეც ცოდნა და სიუარული ორივე ქედს იზრის.

შილერი

გერმანიის მეორე დიდი მგოსანი, შილერი (1759—1805) გენიოსობის მხრივ გაოტეზე დაბლა იდგა, მაგრამ თავისი დროის პოლიტიკური ცხოვრების ნაკლის ის უფრო მძაფრად გრძნობდა. მის აღრინდელ პიესებში რევოლუციონური სულისკვეთება გამოსჭევავის. „ყაჩაღებში“ გამოხატულია გმირი, რომელიც ომს უცხადებს უვარგის საზოგადოებას, ადგენს ავაზაკების ბრბოს, რომელსაც ვერ მოუთქვენია გამეფებული უსამართლოა და შეურაცხყოფა. „ცბიერება და სიყვარული, საზარცხვინო ბოძე აკრავს **სასახლის** საზოგადოების წარმომადგენლებს, უსუღუღლო, ცრუ, პტივმოყვარე და უბადრუკ ადამიანებს. „ღონ-კარლოსში“ დესპოტიზმისა და ფანატიზმის განხორციელების, ფილიპე მე-III წინააღმდეგ ჰუმანობისა და თავისუფლების ქომავი მარკიზი **პოზა** არის დახასიათებული.

4. ძვერობის გავლენა სინამდვილეზე.

ფილანთროპია.

თუ აქამდე ლაპარაკი მხოლოდ მე-XVIII საუკუნის გონებრივ მოძრაობაზე იყო, რამდენადაც ეს უკანასკნელი იმდროინდელის, თვალსაჩინო და ცნობილი მწერლების ნაწარმოებებში გამოიხატა, ეხლა საჭიროა განვიხილოთ, თუ რაძენად ეგუებოდა ყველა ეს არსებულ სინამდვილეს. ძველი წესწყობილების სინამდვილესა და ფილოსოფოს-ლიტერატორთა მოთხოვნილებებს შორის დიდი უფსკრული არსებობდა, მაგრამ სწორედ ეს წინააღმდეგობა, იყო რომ ხალხს სამოქმედოდ იწვევდა. აზრთა სერიოზული სხვადასხვაობას მიუხედავად, მე-XVIII საუკუნის ყველა მოღვაწენი უმთავრეს საკითხებში ერთსულოვნებას იჩენდენ. ისინი ქადაგებდენ „ადამიანობას“, კაცის პიროვნების ღირსებისა და მოთხოვნილებისადმი პატივისცემას, **ფილანთროპიას**, ხალხისადმი სიყვარულით მოპყრობას, და ყველაფერს ამას, შეძლებისდაგვარად პრაქტიკულ სინამდვილეშიც ატარებდენ.

მასონები და ილუმინატები

ახალი მიმართულების მიმდევარი ცოცხლად გრძნობდნენ თავის ნათესავობას გარშემორტყმულს, მტრულად განწყობილ ძალთა წინაშე, და მათაც შეკავშირებისა და წესიერი ურთიერთობის მოწყობის სურვილი აღედრათ. 1717 წელს ინგლისელმა ვანმანათლებლებმა ასეთი კავშირის შესაქმნელად საშუალო საუკუნეთა კალატოზების ამქრის ნახევრად მივიწყებული ჩვეულებებით ისარგებლეს და კავშირი შექმნეს, რომლის დანიშნულებასაც, როგორც თვითონ ამბობდნენ, ადამიანის მომზადება შეადგენდა სულიერი აღმშენებლობისათვის. თავისუფალი კალატოზების, ან **მასონების** ორდენი სწრაფად გაიზარდა და მისი „ლოგები“ მთელი ევროპა და თითქმის მთელი ქვეყანაც კი დაიკარა. ორდენს საიდუმლო ჩვეულებები და წესდება ჰქონდა; იგი აშკარა ბრძოლას არ უცხადებდა სახელმწიფო მთავრობებსა და ეკლესიებს, მაგრამ თვითონ მაინც მათი გავლენის გარეშე იღვა: სარწმუნოების სფეროში დეიზმს აღიარებდა, საზოგადოებრივში კი—მთელი კაცობრიობის ამობასა და თანასწორობას. მთავრობა ორდენს ლმობიერად ეპყრობოდა; სამაგიეროდ კათოლიკურმა ეკლესიამ მას შეურთიგებელი ომი გამოუცხადა. მასონებს დიდრ გავლენა ჰქონდათ საზოგადოებაზე, მაგრამ ისინი ფრთხილად იქცეოდნენ და მწვავე საკითხებს ყოველთვის გაურბოდნენ. სულ სხვა იყო „ილუმინატების“ ორდენი, რომელიც XVIII საუკუნის დასასრულს ბავარიის დიდხალა: იგი პირდაპირ რევოლუციონურ მოძღვრებას ავრცელებდა, და ბავარიის მთავრობაც იძულებული შეიქმნა, ორდენი პასუხისგებაში მიეცა.

აზრთა ასეთს ძირითადად და საყოველთაოდ მიღებულ ცვლილებებს შეუძლებელია, თავისი გავლენა მართველ წრეებზეც არ მოეხდინა. ეს იყო მიზეზი, რომ არსებულ წესწყობილებაში ბევრი რამ ისეთი შეიცვალა, რასაც ათასი წლის ისტორია ჰქონდა, და ეს გარემოება არსად საწინააღმდეგო

მოძრაობას არ იწვევდა. გერმანელმა რაციონალისტებმა ჯერ კიდევ მე-XVI საუკუნეში გაილაშქრეს ჯადოსნობისათვის დევნის წინააღმდეგ, და თანდათან მოახერხეს იმ შეხედულებების გატარება, რომ მოკვებისათვის ენების მისაყენებლად შეუძლებელია კაცმა უშუამავლო დამოკიდებულება დაიკავოს ბოროტ სულებთან. დაიწყო ბრძოლა წამების, როგორც გამოძიების საშუალების, წინააღმდეგაც; განათლების ხანის ლიტერატურამ აქაც მოახერხა მთავრობის დაწესებულება ამ ჩვეულების სივერაგეში, რომელმაც თავის დროზე უამრავი უდანაშაულო სხევრპლი შეიწირა. იტალიელმა ბექკარიამ სისხლის სამართლის უფლების არა ადაპიანური სიმკაცრე გამოაშკარავა („დანაშაულებებზე და სასჯელებზე“, 1764), სიკაცრე, რომელმაც სასჯელის გადაწყვეტის დროს არავითარი საზომი არ იცოდა. ინგლისელმა გაუარდმა მთელი თავისი სიცოცხლე პატიმართა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას შესწირა. ეს ყველაფერი ისეთი რამ იყო, რაც არსებული სინამდვილის ევოლიუციის უტყუარ ნიშნებად უნდა ჩაითვალოს.

5. განათლებული აბსოლუტიზმი.

განათლებული აბსოლუტიზმის მოღვაწენი.

განათლების ხანის მოძრაობას მარტო კერძო საკითხებზე და უფლების დარღვე როდი ჰქონია გავლენა; არა, მან თავისებური მიმართულება მისცა თვით ძალაუფლების მატარებელთა საზოგადო პოლიტიკასაც. ბევრი იმ რეფორმათაგანი, რომელსაც განათლების ხანის ლიტერატურის წარმომადგენლები მოითხოვდნენ, სახელმწიფოს ინტერესების თვალსაზრისითაც სასურველი იყო, და მე-XVIII საუკუნის სხელმწიფოებრივ მოღვაწეთა მთელმა რიგმა იმდენი გამბედაობა და ენერჯია გამოიჩინეს, რომ მომენტის მიერ წამოყენებულ მოთხოვნრილებათა ცხოვრებაში გატარება იღვეს თავს. მაგრამ მათი დამახასიათებელი თვისება ის იყო, რომ ამ რეფორმებს ხალხის სა-

შეაღებთ როდი ატარებდენ; პირიქით, იგინი უნდობლობით ეპყრობოდენ მას და თვითონ იტოვებდენ მთელ ძალაუფლებას, რათა იგი ხალხის საკეთილდღეოდ მოეხმარათ. „ყველაფერი ხალხისათვის, მაგრამ არა ხალხის საშეაღებთ!“ აი რა იყო მათი დევიზი. **აჩანდა** — ისპანიაში, **პომპალი** — პორტუგალიაში, **ტანაუჩი** — ნეპოლში, **ეკატერინე მე-II** — რუსეთში, **გუსტავ მე-III** — შვეციაში — აი ტიპური წარმომადგენლები იმ პოლიტიკისა, რომელიც ე. წ. განათლებულ აბსოლუტიზმს ახასიათებდა. კათოლიკურ ქვეყნებში განათლების ხანის აბსოლუტიზმის ერთს მთავარ მიზანთაგანს ეკლესიის პოლიტიკურისა და საზოგადოებრივი გავლენის შეზღუდვა შეადგენდა. ცხადი იყო, განათლების ხანის აბსოლუტიზმს წარმომადგენლები ამ ნიადაგზე უეჭველად იეზუიტების ორდენს უნდა დაპირდაპირებოდენ, ორდენს, რომელიც ახალი დროის კათოლიციზმის საქმიანობის მთავარ იარაღად იცვლებოდა. პორტუგალიისა და ისპანიის მთავრობებმა იეზუიტები ყველა თავის სამფლობელოდან განდევნეს; ბოლოს, თვით ეკლესიაც იძულებული შეიქმნა ამ საერთო ტენდენციას დაქვემდებარებოდა, და საქმე იქამდე მივიდა, რომ თვით პაპა კლიმენტ XVI-მ ორდენი სრულიად დაშალა; მართალია, იგი შენდევნი იხევადღენილი იქნა, მაგრამ ეს მისთვის იმდენად დიდი უბედურება იყო, რომ კარგა ხნით წყლში ვერ გაიწართა.

განათლების ხანის აბსოლუტიზმის საუკეთესო დახასიათებას დასაძლეთი ევროპის ორი მფრის ზოღვაწეობა წარმოადგენს: **ფრიდრიხ მე-II**-ს, პრუსიაში და **იოსებ მე-II**-სი ავსტრიაში.

ფრიდრიხ II დიდი.

ფრიდრიხ მე-II-ს „დიდი“-ს სახელწოდება პარტო სამხედრო და დიპლომატიური წარმეტებით როდი დაუმსახურებია. სახელმწიფოს მართვაგამგეობაში მან პირველმა განახორციელა „განათლების ხანის აბსოლუტიზმის“ იდეები. აღზრდილი თა-

წამედროვე პოპულიარულ ფილოსოფიაზე, იგი შეგნებულად ეპყრობოდა თავის წდგომარცობას და მმართველის ვალდებულებანი აღამიანთა საზოგადოების თვისებებიდან გამოჰყავდა.

მისთვის მეფე „სახელმწიფოს პირველი წსახური“ იყო, რომლის ძალაუფლებასაც ქვეშევრდომნი მიტომ ემორჩილებიან, რომ შინაგანი არევე-დარევისა და უცხოელების ძალადობის თავიდან აშორება სურთ. მაგრამ ხელმწიფის ყოველგვარ მოქმედებას მიზნად უნდა ჰქონდეს ქვეშევრდომების კეთილდღეობა, მათი ყოფა-ცხოვრების გონიერად მოწყობა, ღარიბთა და მდიდართა შორის განსხვავების შემცირება, უბედურთა და ჩაგრულთა დხმარება. ხელმწიფის ძალა-უფლება უცილო ბელია, მიტომ რომ ის მთლიანი ორგანიზმის წარმომადგენელია. ფრიდრიხ მე-11 არა თუ არ ცნობდა მეფის უფლების შეზღუდვას, არამედ თავის აღმასრულებლებსაც არ უნაწილებდა უფლებას და მართვა-გამგეობის ცალ-ცალკე დარგების ხელმძღვანელი მინისტრებიც კი არ ჰყავდა. ყოველს ცალკე დარგს რაწდენიმე პირისაგან შემდგარი კოლეგია განაგებდა, ხოლო საქმეებრს მოსახსენებლად მეფე საიდუმლო მრჩევლებს ნიშნავდა, მეტ წილად უბრალო შთაშომავლობისას და ხშირად ისეთებს, რომელთაც უმაღლესი სწავლაც კი არ ჰქონდათ მიღებული. მიფე ყველაფერს თვითონ აღდევნებდა თვალ-ყურს: მისი მიზანი მართველობის მთელი შემადგენლობის მორჩილ მანქანად გარდაქცევა იყო, რომელსაც დაუყოვნებლივ მისი განკარგულებანი უნდა შეესრულებია.

დიდ ყურადღებას მოითხოვდა, რასაკვირველია, არმია, სადაც 200.000 მეომარი ითვლებოდა, მაშინ რომდესაც მთელ სახელმწიფოში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი მხოლოდ ნ მილიონს უდრიდა; მაგრამ მრომრებრს მთელი რცხვის ნახევარზე მეტს უცხოელები შეადგენდნენ; მათ მოსაკრებლად მთავრობის აგენტები ათასგვარ ხერხს წიმართავდნენ: რეკრუტების მოსაგროვებლად ჩვეულებრივ საშუალებას ახალგაზრდების დათრობა და სიმთვრალის დროს მათი დაბევება შეადგენდა. ამგვარად მოკრე-

ბილი მეომრები ბრბოს წარმოადგენდენ; მათ გასაწვრთნელად და მწყობრ რაზმებად გარდასამქნელად რკინის დისციპლინა იყო საჭირო; ოფიცრობას აზნაურობა იძლეოდა, და ყველა თანამდებობაზე განწესება დანიშვნის სისტემით ხდებოდა; უცხო არმიებში კი ამ დროს, მაგ. საფრანგეთისა და ინგლისისაში თანამდებობათა ყიღა-გაყიდვის სისტემა იყო გაბატონებული.

არმიასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ფინანსები. შემოსავლის გასადიდებლად ფრიდრიხ მე-II არცერთ საშუალებას არ ერიდებოდა; სხვათა შორის, ზოგიერთი გადასახადის მოსაკრებად ფრანგი მოხელეები ინიშნებოდენ, რომლებიც სახლებს და დუქნებს ჩხრეკდნენ და ამით მცხოვრებთ თავს აბეზრებდენ და აძულებდენ. მაგრამ ფრიდრიხ მე II კარგად ესმოდა, რომ სახელმწიფოს სიმდიდრისათვის მრეწველობის განვითარება იყო საჭირო, და ამ მიზნის განხორციელებას იგი მთავრობის ენერგიული დახმარებისაგან ელოდა. მიწადმოქვედებას ქაობების ამოშრობით, წყლის განაწილებით, კოლონიზაციების მიზიდვით და მემამულეთათვის იაფი კრედიტის გახსნით ეხმარებოდა. მაგრამ ყველაზე უფრო ფრიდრიხი საფაბრიკო მრეწველობის განვითარებაზე ზრუნავდა; ამ მხრივ იგი კოლბერს ჰბაძავდა, თუმცა აღსანიშნავია, რომ ამ დარგში მის ცდას დიდი ნაყოფი არ გამოუღია.

„განათლების ხანის აბსოლუტიზმის“ განსაკუთრებული თვისებები ფრიდრიხ მე-II-ს მართლმსაჯულებისა და სასამართლოს მოწყობის შესახებ მზარუნველობაში გამოიხატა, იმ მზარუნველობაში, რომელშიც იგი მოვალეობის შეგნებითა და მმართველის უმაღლესი დანიშნულების იდეით ხელმძღვანელობდა. იგი ხშირად ამბობდა, ხელაწიფე პირველ ყოვლისა თავის ქვეშევრდომთა მსაჯული არისო. ფრიდრიხი სასტიკად აღევნებდა თვალ-ყურს, რათა პრუსიის სასამართლოებში საქმე დაუყოვნებლივ და მიუდგომლად გარჩეულიყო. სასამართლოს წინაშე იგი მდიდარსა და ღარიბს შორის, წარჩინებულსა და არა წარჩინებულს შორის არავითარ განსხვავებას არ სცნობდა. დიდი შთაბე-

ქდილება მოახდინა საზოგადოებაზე მეწისქვილე არნოლდის საქმემ, რომელმაც მეფეს საჭირო გადასახადი არ მისცა, ვინაიდან ლანდრატმა მას წყალი წაართვა. მეწისქვილე დასაჯეს, მაგრამ მეფე დარწმუნდა, რომ ეს ლანდრატის გულის მოსაგებად იყო ჩადენილი, და კანცლერი და რამდენიმე მსაჯული გადააყენა; სასამართლოს დამოუკიდებლობის უზრუნველსაყოფად იგი არავის ნებას არ აძლევდა, საქმეში ჩარეულიყო, თუნდ ეს თვითონაც ყოფილიყო. ამ მხრივ იგი თავისი ნების შეზღუდვის შესაძლებლობას სცნობდა და, რადაც არ უნდა დაჯდომოდა, კანონის შესრულებას მოითხოვდა. კანცლერის კოკცეის თავმჯდომარეობით მან კომისია შეადგინა, რომელსაც პრუსიის კანონების კოდიფიკაცია დააკისრა. შედეგი კომისიის მუშაობისა Codex juris Fridericiani-ს (ფრიდრიხის უფლების კრებული) შედგენა იყო; ამ შესანიშნავ იურიდიულ ძეგლს საფუძვლად გერმანული უფლებბრივი ჩვეულებები და პრუსიის კანონები დაედვა, მაგრამ მასალა გამამუშავებულ იქმნა რომის უფლებისა და მე-XVIII საუკუნის ფილოსოფიური იდეების გავლენის ქვეშ. მეფე თავის სამფლობელოში სრულს სინდისის თავისუფლებას იცავდა; მისი აფორიზმი: „ყველას აქვს უფლება, თავისებურად ცხოვდეს“-ო (es mag ein jeder selig werden nach seiner Façon)—თითქმის დევიზი შეიქმნა პოპულარულიერების სარწმუნოებბრივი პოლიტიკისა.

ფრიდრიხ მე-III მარტო ერთში ვერ გაჰბედა ძველი წესწყობილების შეცვლა: წოდებბრივი წყობილება მან ხელუხლებელი დატოვა. აზნაურობა მეფეს სახელმწიფოს დამცველ აუცილებელ ძალად მიაჩნდა. მისი ოფიცრები ძალიან მცირე ჯამაგირს იღებდენ, ხოლო პენსიას სრულებით არა, მათ თვითონ უნდა ერჩინათ თავი. აზნაური-მემამულეები კიდეც მიტომ იყვნენ ჯარისათვის საჭირონი, რომ წოდებბრივი პატივის გრძობას უნდა აეწია მისი მხნეობა, რისთვისაც ჯონის დისციპლინა არ კმაროდა. მეფე დიდად ენდობოდა ოფიცრებს; ამიტომ მათ, მოხელეებთან შედარებით, უპირატესო-

ბას აძლევდა და მათი სამსახურით ხშირად სამოქალაქო უწყებ-
ბაშიაც სარგებლობდა. ამიტომაც იყო, რომ მეფე აზნაურ-
მემამულენებს ყველას მოსამსახურეთ თვლიდა, ითხოვდა მათ-
გან ანგარიშს, თუ ღირდნენ დაარჩებოდნენ თავიანთ მამულებ-
ში, უკრძალავდა საზღვარ გარედი წასვლას, თუ განსაკუთრებულ
ნებათვას არ აიღებდნენ და სხვა. რაკი აზნაურებს ამგვარი
როლი ჰქონდა სახელმწიფოში, დანარჩენ წოდებათა მდგომა-
რეობის გაუმჯობესება უკვე შეუძლებელი შეიქმნა. მართალია
მეფეს ძალიან სურდა გლეხებსაც დახმარებოდა, მაგრამ ამ მხრივ
ძალიან ცოტა გააკეთა, და ამის მიზეზი ისევ აზნაურ-მემამუ-
ლეთა დანიშნულება იყო. სახელმწიფო მამულების მოურავთა
უფლებების შეზღუდვა, რამდენიმე მემამულის დასჯა, რომ-
ლებიც თავიანთ უფლებას ძალიან ბოროტად იყენებდნენ, გლე-
ხების მიწიდან აყრის აღკრძალვა—აი ყველაფერი ის, რისი
გაკეთებაც მოეხერხა ფრედრიხმა; მაგრამ დასჯისა და თვითნე-
ბური ბრძანების უფლება მემატონეებს მან მაინც ვერ მოუს-
პო, და გლეხებაც ძველებურად იხდიდნენ გადასახადებს და
ასრულებდნენ ვალდებულებებს მემამულეთა სასარგებლოდ.

განათლებული მეფე მუდამ ცდილობდა, ფრანგ ფილოსო-
ფოსებთან პირადი დამოკიდებულება ჰქონოდა (ვოლტერი ერ-
თხანს მის სასახლეში ცხოვრობდა) და სწერდა პოლიტიკურ
ტრაქტატებს; ცოტა რამ მან გიმნაზიებისა და უნივერსიტე-
ტებისათვისაც გააკეთა; გადააკეთა მეცნიერების აკადემია და
განაქცადა, სწავლა ყველასთვის სავალდებულო უნდა იყოსო,
მაგრამ ამის მიუხედავად სახალხო სკოლებზე მაინც ძალიან
მცირე მზრუნველობა გამოიჩინა.

იოსებ II და მისი რეფორმები.

ფრიდრიხ მე-II-ზე უფრო გაბედულად განათლების ხანის
აბსოლუტიზმის მეორე წარმომადგენელი—იმპერატორი იოსებ
მე-II მოქმედობდა. ჯერ კიდევ მარიათ ტერეზიამ შეიტანა
თვალსაჩინო გაუმჯობესება საფინანსო მართველობაში, გლე-

ხეზის მდგომარეობასა და საეკლესიო წეს-წყობილებაში. მაგრამ ეს ფრთხილი რეფორმები არ აკმაყოფილებდა იოსებ მე-II, და იგი იმთავითვე სახელმწიფო ცხოვრების ყველა დარგის საფუძვლიანად გარდაქმნას შეუდგა: მან მოსპო აზნაურების უპირატესობა სასამართლოს წინაშე, ყველა წოდებათა წარმომადგენლებს გაუხსნა გზა თანამდებობისაკენ, მემამულეებს გლეხებზე სასამართლო და საპოლიციო უფლებები ჩამოართვა, თავისი სამფლებლოების უმეტეს ნაწილში ბატონყმობა გააუქმა და მიწები გლეხებს საკუთრებად ჰისცა; სადაც ბატონყმობა კიდევ დარჩა, ყმების ვალდებულებანი ძალიან შეამსუბუქა. ამავე დროს იმპერატორი თავგამოდებით ზრუნავდა სახალხო სკოლებზე, შემოიღო იქ უფასო სწავლა და დააარსა საბასწავლებლო სემინარიები. რელიგიაში სინდისის თავისუფლება გამოაცხადა და გაათანასწორა უფლების ნხრივ პროტესტანტები და კათოლიკეები. შემდეგ, დახურა ყველა ის მონასტერი, რომელსაც განმანათლებელი და ფილანთროპიული ფუნქციები არ ჰქონდა, და მათი ქონება საზრველო ეკლესიების მოწყობას მოახმარა. როდესაც იმპერატორი იოსებ მე-II დახვედრულ დაწესებულებებს აუქმებდა და მოქალაქეობრივი თანასწორობა შემოჰქონდა, იგი სცდილობდა, ნახევრად ფეოდალური ავსტრიის მიწა-წყალი ერთფეროვან ბიუროკრატიულ სახელმწიფოდ გარდაექმნა, რომელიც საესებრთ მისი ძალაუფლების მორჩილი უნდა ყოფილიყო; მან ანგარიში არ გაუწია ისტორიულად შექმნილ პროვინციებს და სახელმწიფოს ახალი დანაწილება შემოიღო: ამ დანაწილებას საფუძვლად მან არა ისტორიული, არამედ მათემატიკური პრინციპი (თანასწორ-ზომიანობა) დაუდვა. ყოველგვარს ისტორიულ განსხვავებას ის ცრუმორწმუნეობად სთვლდა და, მაგალითად, განკარგულება მოახდინა, რომ ყველა ოფიციალურ დაწესებულებაში მხოლოდ გერმანული ენა ყოფილიყო ხმარებული, თუმც უნგრები, სლავები და ბელგიელები ღრმად შეუტრაცყოფილნი დარჩნენ მათი ეროვნული ენის წინააღმდეგ გალაშქრებით.

არ არის გასაკვირველი, რომ მისმა რეფორმებმა მრავალ-ერიან სახელწიფოში უკმაყოფილება და ზოგიერთ ადვილს აჯანყებაც კი გამოიწვია. უმაღლესი კლასები არ სთმობდნენ თავის უპირატესობათ, მდაბიო ხალხი არ თანაუგრძნობდა სარწმუნოებრივ რეფორმებს, ყველა სჩიოდა ადმინისტრაციის თვიანებობას და თავზედობას, და ყველა უკმაყოფილო ღარჩა ნაციონალური განსხვავებების დარღვევით.

უნგრეთში ხალხის აჯანყებას მხოლოდ ავსტრიის ჯარები აჩერებდნენ, ნიდერლანდების პროვინციებში კი ნამდვილმა რევოლუციამ იფეთქა, რომლის დაწყებას იმპერატორმა ვერ მოახერხა. მას გულს უკლავდა, რომ ხალხმა ვერ გაიგო და ვერ დააფასა მისი კეთილშობილური გეგმები და შრომა და სახელმწიფო დამღუპველ ანარქიამდე მიიყვანა, და ეს მწარე ტკივილი მან საფლავში ჩაიტანა (1790).

II. რევოლუცია.

1. მონარქიის დამსხვრევა საფრანკეთში.

ძველი წეს-წყობილების სიმწვავე საფრანგეთში.

ძველი წეს-წყობილება ყველაზე უფრო გააფთრებულ თავდასხმას საფრანგეთის ლიტერატურაში განიცდიდა; ეს, რასაკვირველია, მარტო ეროვნული განსხვავებული თვისებით არ ეიხსნება: არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ მიმართული გადაჭარბებული ოპოზიცია საფრანგეთის სახელმწიფოისა და საზოგადოების ცხოვრების განსხვავებული პირობებისაგანაც გამომდინარეობდა; ჩვენ ვიცით, რომ ფრანგები გაცილებით უფრო უკმაყოფილონი იყვნენ ძველი წესების, ვიდრე გერმანელები ან ინგლისელები, რადგანაც იგინი ინგლისელებს უკან ჩამორჩენ, ხოლო გერმანელებს წინ გაუსწრეს: მათთვის ძველი წეს-წყობილება არ წარმოადგენდა არც

რეალურ ძალას, როგორც ეს გერმანიაში იყო, და არც ქველის მოგონებას, ინგლისის მსგავსად; მათ ამ წესწყობილების ნაშთები, უფრო აბრაზებდნენ, რომელნიც ათასგვარ პრივილეგიებში გამოიხატებოდნენ; მთავრობა კი, მის მაგიერ რომ განათლების ხანის აბსოლუტიზმის ნიადაგზე დამდგარიყო და ეს პრივილეგიები მოესპო, პირიქით, მათ დამცველად გამოდიოდა.

ჯონ ლოუ.

ლიუდოვიკ მე-XIV პოლიტიკის დამსხვრევის შემდეგ, საფრანგეთის მართვაგამგეობის საქმე კიდევ უფრო გართულდა. „დიდმა მეფემ“ თავის მცირეწლოვან მემკვიდრეს სამ ნახევარი მილიარდი ვალი და 800 მილიონი ლივრის ყოველ წლიური დეფიციტი დაუტოვა. საფრანგეთის ხალხი ნივთიერად განადგურებული იყო და ამავე დროს მას უპირატესობა სავარგო პოლიტიკაშიც დაკარგული ჰქონდა. ახალგაზრდა ლიუდოვიკ მე-XV ოპეკუნის, **ორღენელი ჰერცოგის** რეგენტობის დროს გაჭირვებული ფინანსიური მდგომარეობის გამობრუნება ფინანსიური სპეკულიაციით სცადეს; ვინმე შოტლანდიელმა **ლოუსმ**, რომელიც სავაჭრო და საბანკო საქმეებს კარგად იცნობდა, დაარწმუნა რეგენტი, რომ კრედიტის, ე. ი. საზოგადოების ნდობის წყალობით, ქალაქის ფულის ნიშნების გაცილებით მეტი რიცხვის გამოშვება შეიძლებოდა, ვიდრე ეს სახელმწიფოს ლითონის სიმდიდრეს შეეფერებოდა; ქალაქის ნიშნების რიცხვის გაზრდა ხელს შეუწყობდა ვაჭრობის გაფართოვებას, რადგანაც ხალხი მეტს იყიდდა და მეტს გაყიდდა, ამით ქვეყანაც გამდიდრდებოდა და მთავრობაც მოგებული დარჩებოდა. ლოუსს შეხედულობებში ძალიან ბევრი სიმაართლე იყო: ეხლანდელი ვაჭრობა ფართოდ სარგებლობს კრედიტით და დღევანდელ პირობებში უმისობა შეუძლებელიცაა; მაგრამ კრედიტი ძლიერ სახელმწიფოშიც განსაზღვრულია, საკრედიტო ქალაქის გამოშვების დროს ანგარიში უნდა გაეწიოს იმ შენაძნებლობას, რომ მის მიმღებს ქალაქის ფულის ნიშნების

მაგიერ ლითონის ფულის ან სხვა რეალური ღირებულების მოთხოვნა შეუძლია. მაგრამ ლოუმ აქას ყურადღება არ მიაქცია, და უბედურებაც სწორედ ამან გამოიწვია.

პირველ ხანებში ლოუ ძალიან ფრთხილად იქცეოდა, და მის მიერ დაწყებული საქმე დიდის წარმატებით ვითარდებოდა. ლოუს პირველი ნაბიჯი იმაში გამოიხატა, რომ მან სააქციონერო ბანკი დააარსა, რომელიც სესხს ხელსაყრელ პირობებში იძლეოდა და რომლის ქალაქის ნიშნებსაც სახელმწიფო ფულის მაგიერ ღებულობდა. ორი-სამი წლის განმავლობაში ბანკმა ხელში ჩაიგდო ყველა უმთავრესი კომერციული საქმე—ფულის მოკრა, კოლონიებთან ვაჭრობა, გადასახადების მოკრება. ის აქციები, რომლებიც ნომინალურად 500 ლივრად ღირდა, 20.000-ად იყიდებოდა. მთელი საზოგადოება საბირჟო ცხელებამ შეიპყრო, ყიდულობდნენ და ჰყიდდნენ აქციებს, რის გამოც მრავალი უეცრად მდიდრდებოდა და ბევრი ღარიბდებოდა. რეგენტი ყოველ მხრივ ეხმარებოდა ლოუს და 1718 წელს მისი ბანკი სახელმწიფო ბანკად გააოცხადა, რომელსაც მრავალი მონოპოლური უფლება მიანიჭა. აქციების პატრონნი დიდ მოგებას ელოდნენ, და მათი ფასი კიდევ უფრო იწეოდა. მაგრამ ბანკის ზოგიერთი საქმე ცუდად წავიდა, და ამას გარდა ლოუმ ქალაქის ნიშნების შეუსაბამო რიცხვი გამოუშვა (სამი მილიარდი). შეშინებულმა საზოგადოებამ ლითონის ფული მოითხოვა, რაც ძალიან მკირე აღმოჩნდა; მაშინ ლოუქ რეპრესიული ზომების მიღება განიზრახა, რათა ამით ლითონის მოთხოვნა შეეზღუდებია. მთავრობამ, მისი შთაგონებით, აკრძალა 50 ლივრზე მეტის ოქროს ფულის სახლში შენახვა; სხნრეკდენ სახლებს, რათა იქ შენახული ოქრო აღოეჩინათ. მაგრამ ამ საშუალებამ კიდევ უფრო შეაშინა საზოგადოება: აქციებმა ყოველივე ღირებულება დაკარგა. აღარავინ აღარ იღებდა საკრედიტო ბილეთებს, და საქმე გაკოტრებით გათავდა. ბანკის გაკოტრება სახელმწიფოს არაპირდაპირი გაკოტრებაც იყო, რადგანაც იგი

მხარს უჭერდა ლაუს ოპერაციებს და მისი ბალებით საკუთარი ვალების თვალსაჩინო ნაწილი გამოიყიდა. კერძო პირების უამრავი რიცხვი, რომელთაც აქციებისა და ლაუს ბილეთების გასაღება ვერ მოასწრეს, სრულიად გაღატაკდნ.

ლუდოვიკ XV.

ასე იყო თუ ისე, ის ტვირთი, რომელიც ლიუდოვიკ მე-XIV საფრანგეთს დააკისრა, თუმცა არაკეთილშობილური გზით, მაგრამ მაინც შემსუბუქებულ იქმნა; ახლა საჭირო იყო თადარიგის დაქერა, რათა სახელმწიფო კვლავ იმ მდგომარეობაში არ ჩავარდნილიყო, როგორშიაც იგი 1715 წელს იმყოფებოდა. მაგრამ ლიუდოვიკ მე-XV განათლების ხანის მონარქების რიცხვს არ ეკუთვნოდა, რომლებიც, ფრიდრიხ მე-II და იოსებ მე-II მსგავსად, მთელ თავის ძალ-ღონეს სახელმწიფოს ინტერესების სამსახურს ანდომებდნენ. იგი პირადი სიამოვნებისათვის ცხოვრობდა, განცხრომას ყველაფერზე მაღლა აყენებდა და თავისი პოლიტიკის შედეგებს, რამდენადაც ეს პირადად მას არ ენებოდა, ძალიან გულგრილად უყურებდა: „ჩემს შემდეგ თუნდ წარღვნაც მოხდესო“!. ამბობდა იგი.

სახელმწიფოში მთავარ როლს ისევ ის ძალები ასრულებდნენ, რომლებიც მეფის ყურადღებით სარგებლობდნენ. ლიუდოვიკ მე-XV კარგი მინისტრებიც ჰყავდა, მაგრამ სახელმწიფოში საჭირო გაუმჯობესების შეტანა მათაც ვერ შესძლეს. სახელმწიფო მოვალეობათა უთანასწორო განაწილება, პრივილეგიებით მოსილი პირების მიერ საზოგადო ქონების ფლანგვა, საფინანსო ვართველობის საქმის არეუ-დარევა — ყველაფერი ეს კვლავ გრძელდებოდა. საგარეო პოლიტიკა სამარცხვინოდ მიდიოდა, სამხედრო და დიპლომატიური დამარცხებები თავმოყვარე ფრანგთათვის ძლიერ ძნელი ასატანი იყო: პოლონეთის მემკვიდრეობისათვის ომის დროს ფრანგების კანდიდატი დამარცხდა; ავსტრიის მემკვიდრეობისათვის ატეხილი ომით პრუსიამ ისარგებლა, საფრანგეთი კი იძულებული შეიქმნა თავის გეგმებზე

უარი განეცხადებია; შეიდი წლის ომის დროს ფრანგებმა რაკ-დენიმე სამარცხვინო დამარცხება იყენეს; მთელი მეფობის განმავლობაში ინგლისელები ფრანგების ახალშენებს იკავებდნენ და მათ ფლოტს ამარცხებდნენ.

გენერალური კონტროლიორი, მაშო შეეცადა საფუძვლიანად შეეცვალა საფინანსო მართველობა: მან შეზღუდა სამღვდელთა უფლება უძრავი ქონების შეძენის საქმეში, რადგანაც ის მიწები, რომელნიც სამღვდელთა ხელში იმყოფებოდნენ, მიწის ბაჟისაგან განთავისუფლებულნი იყვნენ. მანვე შემოიღო გადასახადი შემოსავლის კვალობაზე, რაც ყველა წოდებაზე ვრცელდებოდა და იმ ტვირთს ამცირებდა, მდებია ხალხს რომ ესტრუქ აწვა. მაგრამ მაშოს რეფორმებმა უკმაყოფილება გამოიწვიეს როგორც სასახლეში, ისე საზღვდელთაშიც, და მეფემაც ყველაფერი ეს დაუყოვნებლივ გააუქმა და გაბედული რეფორმატორი სამსახურიდან დაითხოვა.

ბრძოლა პარლამენტებთან.

საზოგადოება, რომელიც რეფორმებს მეფისაგან მოელოდა, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მისგან იგი არაფერს არ უნდა გამოელოდეს, და მთავრობის ყოველ მოქმედებას უნდობლობის თვალით დაუწყა ცქერა. საზოგადოებრივი აზრის ასეთ განწყობილებას სხვათა შორის სასამართლო წოდებამ პისცა გამოხატულობა. უმაღლესი სამსჯავროები, ეგრედ წოდებული პარლამენტები, თვითონ მთლად ძველ წეს-წყობილებას ეკუთვნოდნენ, და სასამართლოს არისტოკრატიის აზრები ხშირად სახელმწიფოს ნამდვილ ინტერესებსა და განათლებული პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებებს ეწინააღმდეგებოდნენ. მაგრამ სასამართლოს წოდებას თავი დამოუკიდებლად ეკირა, მას გამბედაობა შესწევდა მთავრობას შეცვლილობა, და ამიტომ საზოგადოების თანაგრძნობა მის მხარეზე იყო.

პროტესტის უფლება პარლამენტებმა რამდენჯერმე გამოიყენეს; ლიუდოვიკ მე-XV მეფობის დროს პირველი გააფთრებული

შეტაკება იმის გამო მოხდა, რომ ბრეტანის პარლამენტის პროკურორმა პროვინციის გუბერნატორი უფლების ბოროტად სარგებლობისათვის პასუხისგებაში მისცა. სასახლე გუბერნატორს გამოესარჩლა, და პარიზის პარლამენტმა. სადაც საქმე იჩრეოდა, მისი შეჩერების შესახებ ბრძანება მიიღო. მაშინ მთელი საფრანგეთის პარლამენტები შეთანხმდნენ და განაცხადეს, რომ ისინი აღარ გაარჩევიდნენ საქმებს, თუ თავისუფლად მოქმედებას იქნებოდნენ მოკლებულნი. კანკლერ მოპუს (იუსტიციის მინისტრის) შუამდგომლობის თანახმად გამოიცა ბრძანება გაჯიუტებული მოსამართლეების გადასახლებისა და პარლამენტების ახალი სასამართლოებით შეცვლის შესახებ. სასამართლო დაწესებულებაში შეტანილ იქნა არსებითი გაუმჯობესება: მოსპეს თანამდებობის ყიდვა-გაყიდვა და სამართლის წარმოება გააპარტივეს. ამის მიუხედავად საზოგადოება პარლამენტების მხარეზე იყო, და ვეჭილებმა საქმეების დაცვაზე უარი განაცხადეს.

ლუდოვიკ XVI.

ეს ბრძოლა დასრულებული არ იყო, რომ ლიუდოვიკ მე-XV გარდაიცვალა. ტახტზე მისი შვილის შვილი, კეთილი სურვილებით აღვსილი, მაგრამ სუსტი ხასიათის ლუდოვიკ XVI ავიდა. პარლამენტთან ბრძოლა მან იმით დაასრულა, რომ ძველი მდგომარეობა აღადგინა.

ტიურგო და მისი პლანები.

მისი საუკეთესო მინისტრი, ტიურგო წინააღმდეგი იყო ამ ნაბიჯისა, მითომ კი არა მხოლოდ, რომ ეს მეფის ავტორიტეტის დაცვას მოსწავებდა, არამედ მითმაც, რომ მას წინდაწინვე გათვალისწინებული ჰქონდა ის წინააღმდეგობა, რომელსაც მას შემდეგში სერიოზული რეფორმების განხორციელების დროს გაუწყვედნენ პარლამენტები. ტიურგო გამოცდილი ეკონომისტი და ადმინისტრატორი იყო, მხურვალე პატრიოტი და ფართო, ორიგინალური გონების ადამიანი. მას ესმოდა, რომ

საფრ.ნგეოს არა მარტო ფინანსების გაუმჯობესება, არამედ ცხოვრების უოველი დარგის ფართო და რადიკალური გა-
დაქმნა ესაჭიროებოდა. მისი განზრახვები ყველანი აქეთ იყ-
ნენ მიპყრობილნი, და შეფეკ თანაუგრძნობდა მას.

ტიურგო გადასახადების უთანასწოროდ განაწილების მო-
სპობას და მიწის გადასახადის ყველა წოდებაზე გავრცელებას აპი-
რობდა, ივეოდალური ბევარი დროის შეუფერებლად მიიჩნდა, ხო-
ლო სავაქრო მონოპოლიების მოსპობას აუცალებეო საქროებად
სთვლიდა, ამქრული წესწყობლება და შნაურა საბაეოები, მისი
აზრით, უნდა გაუქმებული ყოფილიყვნენ. აღმინისტრაციაში
ის საქიროდ სთვლიდა თვითართველობის განვითარებას და ამ
შინისათვის საბეში ჰქონდა, აღვილობრივი საქმეებ სწაროება
მუნიციპალიტეტების ხელში გადაეცა; პროვინციალური საქმე-
ვისათვის პროვინციალური მუნიციპალიტეტები უნდა შეექმნა
და, დასარულ, ზოგიერთი სახელმწიფო საქმის გასარჩევად, მისი
პროექტით: „ნაციონალური მუნიციპალიტეტი“ უნდა და-
არსებულდყო, რომლის წევრებეო პროვინციალური კრებების
მიერ უნდა ყოფილიყნენ არჩეულნი. საუქუნოების საკითხში
ტიურგო სინდისის თავისუფლებისა და პროტესტანტების კა-
თოლიკებან გათანასწოების მომხრე იყო. ყველა ასეთი რე-
ფორმის სიმტკიცისა და სარგებლიანობის უზუნველსაყოფად
მას ფართო სახალხო განათლების საფუქველი ჰიჩნდა აუქო-
ლებლად, და ამ მხრე ზომების მიღებას აპირობდა.

არა თუ ყველა ჩამოთვრილი რეფორმების, არამედ ძვი-
რე ნწილის განხორციელებეო ძალთან ძნელი გამოდგა: სასა-
ხლე, პარლამენტები და საღვდელოება ყველა მის წნააღმ-
დეგ ახედრდა. არც ხალხს ესმოდა რეფორმების მნიშვნე-
ლობა, და ხშირად მის ცხოვრებაში გატარებას ამბობებით
უქმსებდა ტურგომ მიინც გამოაცხადა პურიით ვაქრობის
თავისუფლება, ამქრების გაუქება და შინაური საბაეოების
მოსპობა. მაგრამ არისთვის პარლამენტებზე ძალდატანება და
მდაბიო ხალხის აჯანყების იარაღით ჩაქოზა შექმნა სავაქრო

ტიურგო ყვლაფრისთვის მზად იყო, ოღონდ მაზანს მიეღწია, მაკრამ ამგვარი ბრძოლისათვის თვით მეუფე გამოუსადეგარი აღმოჩნდა და დედოფლისა და დაახლოებული პირების გავლენის გამო მალე დიდი მინისტრი გადააყენა.

მაგრამ ტიურგოს გადაყენება სრული და არ იყო იმის მომსწავებელი, რომ მთავრობა სამუდამოდ იღებდა ხელს რეფორმებზე: ფინანსების არე-დარევა ერთის მხრივ, და საზოგადოებაში გამეფებული იდეების გავლენა მეორეს მხრივ, იღენად ძლიერი იყო, რომ რეფორმების პროექტებს ტიურგოს მოადგილეების დროსაც უკონდათ ადგალი (ნეკერი, კოლონნი, ზრენი). მაგრამ მტკიცე პოლიტიკისა და გარკვეული გეგმის გაყოლის მაგიერ ტიურგოს მოადგილეები მუდამ რყეას განიცდიდნენ, ერთ ნაბიჯს უნ გადადგამდნენ, მეორეს უკან: ხან ზუქკას უცხადებდნენ პრივილეგიებით მოსიღებებს და განათლების ხანის პროგრამის სამარ ლიანობას სცნობდნენ, ხან კიდევ დათმობის გზას ადგებოდნენ და ლიუდოვიკ მე-XIV-ენით ლაპარაკს ცდილობდნენ.

საგარეო პოლიტიკაში საფრანგეთმა მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია: მთელი მე-XVIII საუკუნის განმავლობაში ინგლისი დამცირებდას აყენებდა მას, მაგრამ როდესაც ჩრდილო-აშერიკის ახალშენები ინგლისს აუჯანყდნენ, საფრანგეთმა მათი ხხარი დაუჭირა და ამით რამდენადმე თავის მოწინააღმდეგეს საპატიო უზღო. მაკრამ მეორეს მხრივ, ჩრდილო-აშერიკის ომში მონაწილეობის მიღება საფრანგეთის მთავრობისათვის სრულიად არ გამოდგა ხელსაყრელი, რადგანაც ამან ხელი შეუწყო პოლიტიკურ თავსუფლებისადმი მისწრაფების გაძვირების თვით საფრანგეთში.

შინაურ მარჯველობაში კიდევ გაქონდათ თავი ახალ-ახალი ვალის აღებით, მაგრამ დიფიკიტი თანდათან იზრდებოდა და ბოლოს წლათურად 138 მილიონ ლივრს მიაღწია. ცხადზე უცხადესი შეიქმნა ერთის მხრივ ფინანსიური სისტემის გარდაქმნის აუცილებლობა, ხოლო მეორეს მხრივ ის, რომ მთავ-

რობა თავისი ძლით თავს ვერ გაართმევდა ამ რთულ საქმეს, და ამიტომ საზოგადოების დახმარება იყო საჭირო. თუმცა დაძახინჯებული სახით, მაგრამ ტიურგოს გეგმამ ისევ წამოყო თავი. საქმე ხათლქო და ჯგერლობრივი რეფორმიდან დაიწყო. ინტენდანტების საადმინისტრაციო ფუნქციები თითქმის სავსებით პროვინციალურ სასოფლო კრებებს გადაეცა; მაგრამ ამ რეფორმით არაფერი არ დარჩა კმაყოფილი: ზოგი იმით იყო უკმაყოფილო, რომ დაბალ კლასებთან თანასწორად უხდებოდათ მუშაობა, ზოგი კიდევ მეტ უფლებას მოითხოვდა. როდესაც მთავრობამ გადასახადების რეფორმას მოჰკიდა ხელი, მას გააფთრებული წინააღმდეგობა გაუწიეს. პარიზის პარლამენტმა უარი სთქვა ბრძანების რეგისტრაციაზე, პროტესტი განაცხადა მეფის სახელით განკარგულების გაცემის წინააღმდეგ და გამოაცხადა, რომ მთავრობას არა აქვს უფლება დააპატიმროს მისთვის არასასიამოვნო პირები თვითნებურად და ბრალდების წაუყენებლად, და ბოლოს მან გენერალური შტატების მოწვევა მოითხოვა. თუნცა პარლამენტი რექციონურ მიზნებს იხსახავდა, მაგრამ საზოგადოება მინც წეს თანაუგრძობდა. სამართლოს გარდაქმნის ცდამ მეფეს ისევე უნაყოფოდ ჩაუბრა, როგორც ერთ დროს მოპუს რეფორმამ დალია ჩილუდის წყადი: ბრძანება რეფორმის შესახებ უკანვე იქმნა წაღებული.

გენერალური შტატები 1789 წ.

საზოგადო არეგ დარევისაგან თავის დასაღწევად ერთი კამოხაივლი ლა იყო დარჩენილი: მთელი ერის წარმომადგენლების მოწვევა და მათთვის საქმის მოგვარების წინდობა; ლიუდოვიკ მე-*XVI*-იც იძულებული შეიქმნა ამ გზას დადგომოდა და ბრძანება გასცა, გენერალურ შტატებში გასაგზავნი დეპუტატების არჩევნები მოეხდინათ (გენერალური შტატები 1614 წ. შ. პირველად ახლა უნდა შეკრებილიყო); არჩევნები წო-

დებების მიხედვით ხდებოდა; დეპუტატებს თან უნდა ჰქონოდათ მცხოვრებლებისაგან მიცემული „რეველები“ (cahiers), სადაც ამომრჩეველთა სურვილები უნდა ყოფილიყო აღწესხული. რაკი დეპუტატების არჩევის უფლება სამივე წოდებას (სამღვდელთაობას, თავად-აზნაურობას და მესამე წოდებას) ჰქონდა, ამ „რეველების“ საშუალებით ნათლად შეგვიძლია გავითვალისწინოთ, თუ რა ეწადა და რას მოითხოვდა თითოეული წოდება ამ ღირსშესანიშნავ დროს, ან როგორი იყო საზოგადოდ სულიერი განწყობილება. ერას უმრავლესობისა. ცხადად სჩანდა, რომ დიდი უმრავლესობა ხალხისა მუდმივს სახალხო წარმომადგენლობასა და რადიკალურ რეფორმებს უჭერდა მხარს. რეფორმები პოლიტიკურ წესწყობილებასაც უნდა შეეხებოდნენ, და ივი უფრო მარტივ ფორმებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

გენერალური შტატების მოწვევა ფინანსთა მინისტრის, ნეკერის საქმე იყო. მაგრამ მას მთაკრობისათვის საოქქელო გეგმა არ შეუმუშავებია. მას ისიც კი არ ვაუარყვევია, შტატები ცალ-ცალკე გამართავდნენ ბჭობას, თუ ერთ კრებას შეადგენდნენ; ეს საკითხი კი ფრიალ საყურადღებო იყო, რადგანაც მასზე იყო დამოკიდებული როგორც ნაყოფიერება, ისე თვით ხასიათი სახალხო წარმომადგენლების კრების მუშაობისა. მესამე წოდებას, არჩევნების შესახებ გაცემული ბრძანების ძალით, იმდენი დეპუტატის არჩევის ნება ეძლეოდა, რამდენიც ორს დანარჩენ წოდებას ერთად (აზნაურობიდან არჩეულ იქმნა 270, სამღვდელთაობიდან 291, მესამე წოდებიდან 557). იმ შემთხვევაში, თუ თითოეული წოდება ცალკე გამართავდა კრებებს, მესამე წოდება, იმის მიუხედავად, რომ დეპუტატების მთელი რიცხვის ნახევარი მას ეკუთვნოდა, მაინც უპირატესობაში დარჩებოდა, რადგანაც ხმის მიცემას დროს მას მხოლოდ ერთი ხმა ექნებოდა (უეჭველი იყო, რომ სამღვდელთაობა და აზნაურობა ერთი შეიარეს დაუჭერდა მხარს პროგრესიულ მესამე წოდების წინააღმდეგ). ამიტომ მესამე წოდებისათვის საერაოდ სჯობები

იყო სასურველი, რადგანაც ამ შემთხვევაში ის უმრავლესობას შექმნიდა სხვა წოდებათა დეპუტატებთან ერთად, რომელნიც მის შეხედულებებს იზიარებდნენ და უეკელია მას შეუერთდებოდნენ. მთავრობასაც ეს სურდა. რამდენადაც მას გადასახადების რეფორმების შემოღება აინტერესებდა, მაგრამ მეორე მხრივ კიდევაც ეშინოდა მესამე წოდების, როგორც გარკვეული პოლიტიკური მრწამსის მატარებლის. ბოლოს ამ საკითხის გადაწყვეტა ბუნებრივ მიმდინარეობას მიენდო.

ნაციონალური კრება.

როდესაც 1789 წლის 5 მაისს დეპუტატები ვერსალში შეიკრიბენ, აზნაურობამ და სამღვდლოებამ ცალკე შტატები შიდაწევს, მაგრამ მესამე წოდების დეპუტატებმა უარი სთქვეს ცალკე ბჭობის გამართვაზე და საერთო კრების შექმნის შესახებ თავისი სურვილი გამოთქვეს. დაიწყეს მოლაპარაკება, რამაც ერთ თვეზე მეტს გასტანა; ბოლოს მესამე წოდებამ, როგორც მცხოვრებთა უმრავლესობის წარმომადგენელმა, თავისი თავი „ნაციონალურ კრებად“ გამოაცხადა და დანარჩენ წოდებათა დეპუტატებს მასთან შეერთების ნება მისცა. ამ არაჩვეულებრივმა ნაბიჯმა მთავრობა ულოქმედობის მდგომარეობიდან გამოიყვანა. მეფის ბრძანებით, ვერსალის ზალა დახურეს, სადაც კრებები მართებოდა, მაგრამ დეპუტატები მანქაში (jeu de paume) შეიკრიბენ და ფაცი დასდევს, რომ არ დაიშლებოდნენ, სანამ ახალ სახელმწიფო წესწყობილებას არ შეიმუშავენ. 23 ივნისს ისინი, სამღვდლოებასა და აზნაურობასთან ერთად, სადღესასწაულო სხდომაზე მიიწვიეს, სადაც მეფემ ბრძანება გასცა—ყოველი შტატი ცალკე შედგომოდა საქმეს და უმალღეს წოდებათა უპირატესობებისათვის ხელი არავის ეხლო. მაგრამ მეფის ბრძანებამა და მუქარამ შესაფერი შთაბეჭდილება მაინც ვერ მოახდინეს; მესამე წოდება მაინც „ნაციონალურ კრებად“ სთვლიდა თავს და სხდომებს განაგრძობდა; ხოლო დანარჩენ წოდებათა დეპუტატები დღითიდღე მის მხარეზე გადადიოდნენ.

ფეოდალიზმის ნაშთების ლიკვიდაცია.

მეფე კრების დაუყოვნებლივი დათხოვა ვერ გაბედა, მაგრამ პარიზის გარშემო ჯარის მოკროვება დაიწყო და ნეკერი სან სახურდიდან გადააყენა. ამ გარემოებამ დიდი აღელვება გამოიწვია სატახტო ქალაქში; ქუჩაში მშვიერი ხალხის ბრბო გამოვიდა, რომელიც ნაციონალური კრებისაგან თავისი მდგომარეობის გაუმჯობესებას მოელოდა, ხოლო ბრწყინვალე წოდებას ზიზღით უყურებდა. ბრბოს საწინააღმდეგოდ სამხედრო ძალას მიმართეს; მაგრამ ზოგიერთ რაზმს მცხოვრებლებისადმი თანაკრძნობა ეტყობოდა. 14 ივლისს ხალხის უზარმაზარი მასა ბასტილიისაკენ გაეშურა, რათა იქ დაგრძობილი იარაღი ხელში ჩაეკლათ. ციხის მცირერიცხოვანმა გაზრდილმა სროლა აუტეხა ხალხს, რომლისაგანაც რამდენიმე ათეული იქმნა მოკლული, მაგრამ აქან მომხდურები უფრო გააპრაზა: ისინი ციხეში შეიჭრნენ; გაზრდილმა იარაღი დაჰყარა. მაგრამ რამდენიმე ჯარისკაცი და უფროსი მარც მოჰკლეს. ჯარის თავდასხმის მოლოდინში მყოფი პარიზის ქუჩები ბარკადებით მოიფინა, ბურჟუაზია შეიარაღდა და წითელი გარდია შეადგინა, რომლის სათავეშიც ჩრდილოეთ-ამერიკის ომის გმირი, მარკიზი **ლაფაიეტი** ჩადგა. ლიუდოვიკ მე-XVI ვერ გაბედა სამოქალაქო ომის დაწყება იგი ხალხს დაპირდა ჯარის დაშლას, დაამტკიცა აჯანყებულთა მოთხოვნები და ნაციონალური კრებას შეურიგდა.

ამავე ბასტილის დაცემის შესახებ მთელს საფრანგეთს ვლდის სისწრაფით მოელო. მართალია, ამ ციხის აღებას იმდენი რეალური წინაშენლობა არ ჰქონია, როგორც აქამდე ფიქრობდნენ, მაგრამ მისი ზნეობრივი გავლენა მაინც განუსაზღვრელი იყო, რადგანაც ბასტილია ძველი წესწყობილების ერთგვარ განსახიერებას წარმოადგენდა, და მისი დაცემა საზოგადოდ ძველი მართებლობის დამხობის მომასწავებელი იყო. მოძრაობა ყველგან დაიწყო, და განსაკუთრებით სოფლებში მიიღო მან მრისხანე ხასიათი: გლეხები არბედნენ და სწავდნენ კოშკებს, ზოგიერთ შემთხვევაში ულტედნენ მემამულეებს და მათ მოურა-

გებს. ამ საზოგადო აჯანყებამ თვით ნაციონალურ კრებაზეც დიდი გავლენა იქონია. † აგვისტოს რამდენიმე ახალგაზრდა აზნაურმა განაცხადა, რომ იგინი იმ უპირატესობებზე, რომლითაც დიდი ხანია სარგებლობდნენ, უარს აცხადებენ. მაშინ ყოველი მხრიდან წამოიკრნენ წარჩინებულ წოდებათა დეპუტატები და თავის უპირატესობებზეც უარი სთქვეს. † აგვისტოს, ხალამოს სხდომაზე, გაუქმებულ იქმნა გამოუსყიდველად ყოველგვარი ფეოდალური ვალდებულება, უპირატესობა, პრივილეგია, მონოპოლიები, რითაც ასე მდიდარი იყო ძველი წესწყობილება.

† აგვისტოს დამეს ნაციონალური კრების მიერ მიღებული დადგენილება ძირიან-ფესვიანად სცვლიდა ძველ წესწყობილებას; ამას, რასაკვირველია, სასახლე ვერ შეურიგდებოდა, და ამიტომ მისგან მოსალოდნელი შიში ნორჩი მოძრაობის წინაშე კვლავ აღიშართა. მუდამ რყევაში მყოფი ლიუდოვიკ მე-XVI კვლავ დაემორჩილა დედოფლის გავლენას და ვერსალში ჯარს თავი მოუყარა; ერთს სამხედრო დღესასწაულზე, სადაც მეფე და მისი ოჯახობაც იღებდნენ მონაწილეობას, ოფიცრებმა ჩამოიხიეს და ფეხით გასთელეს სამფერიანი ლენტები, რომელიც ჭასტილიის აღების შემდეგ იქმნა შემოდებული ერთფერიანი (თეთრი) ლენტის მაგიერ. პარიზის მცხოვრებლებმა კვლავ მიძარტეს იარაღს; აჯანყებულებმა, რომელთა შორისაც ქალებიც ბევრი იყო, აღარ დაუტადეს მოწინააღმდეგის გამოსვლას და თვითონ გაემუშრენ ვერსალისაკენ, შეიკრნენ სასახლეში და მოითხოვეს მეფის პარიზში გადმოსახლება. მეფემ კვლავ დაუთმო, რათა სისხლის ღვრა თავიდან აეშორებია (მ-ნ ოქტომბერს). იგი პარიზში გადასახლდა და ამით თავისი თავი სატანტო ქალაქის მოუსვენარი მცხოვრებლებს ნებას დაუქვემდებარა. ნაციონალური კრებაც მას გაჰყვა თან.

დამფუძნებელი კრება და დეკლარაცია „ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა შესახებ“.

რადგანაც ნაციონალური კრების მთავარ დანიშნულებას ახალი კონსტიტუციის შექმნა, ახალი წესწყობილების დამყა-

რება შეადგენდა, ამიტომ ის იმავე დროს **დამფუძნებელი კრებაც** იყო (*assemblée constituante*). უკანასკნელის საკმარისობა აჩვენებდა პირობებში მიმდინარეობდა. დეპუტატებმა, რომლებიც საშუალო საუკუნეების წოდებრივ შტატებში ძლიერი ვეფისათვის თხოვნის მისართმევად იყვნენ მიწვეულნი, მოულოდნელად თავისი თავი მთელი ერის უფლებამოსილ წარმომადგენლებად გამოაცხადეს, ყველა ისტორიული დაწესებულებები უარპყვეს და სახელმწიფოებრივი წესწყობილების ახლად შექმნას მიჰყვეს ხელი. თავისი შემოქმედების სახელმძღვანელოდ დეპუტატებმა საზოგადო მოსახრებანი გაიხადეს ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა, სახელმწიფოს დანიშნულებასა და მთავრობის მისდამი ჭამოციდებულების შესახებ. თუ მონარქიული მთავრობა საფრანგეთში შეუზღუდველად და უკონტროლოდ დიდხანს მოქმედებდა, სამაგიეროდ ესლა მთავრობას გავლენის ძლიერ მკირე ნაწილს უთმობდენ და არ შიშობდენ, რომ ეს უწესრიგობასა და ძალადობას გამოიწვევდა. საზოგადოდ უნდა ითქვას რომ დამფუძნებელი კრების მუშაობა პარიზის დემოკრატიის გავლენას ექვემდებარებოდა.

დემოკრატია მ თავისი ძალა განსაკუთრებით მას შემდეგ იგრძნო, რაც მან მრისხანე ბასტილია დაამხო და მეტის მიერ შეკრებილი ჯარი გაფანტა. დემოკრატია თავის ახლად დაარსებულ კლუბებში ბოურიდებლად არჩევდა იმავე საკითხებს, რასაც დამფუძნებელი კრება, და ამ უკანასკნელზე უფრო გაბედულსა და რადიკალურ აზრებს გამოსთქვამდა. ერთმა აჩგვარმა კლუზმა, გვრედ წოდებულმა იაკობინელების კლუზამა, თავისი განყოფილებები საფრანგეთის ყოველ კუნტულში მოაწყო და მათთან დამოკიდებულებას ერთი წუთითაც არ სწყევდა.

დამფუძნებელმა კრებამ აღარა, პირველ რიგშივე აუცილებლად დასულიყო საკითხი რიგინად მოწყობლის პოლიტიკური ცოვრების ძირითადი პირობების აღნუსხვის შესახებ და კერძო ზომების შემუშავებაზე მხოლოდ ამის შემდეგ გადასულიყო. ხანგრძლივი კამათის შემდეგ შედგენილ

იქმნა „დეკლარაცია ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა შესახებ“, სადაც აღიარებული იყო, რომ ყოველი ადამიანი თანასწორ უფლებიანი და პირადად თავისუფალია, რომ მოქალაქეთა კრებულს, ე. ი. ხალხს სახელმწიფოში უღირეს-უფლებიანობა ეკუთვნის, და თუ ხალხი მთავრობის მხრივ შევიწროებას განიცდის, მას უფლება ენიჭება ამ უკანასკნელს წინააღმდეგობა გაუწიოს.

მაგრამ, როდესაც საქმე ამ განყენებულ დებულებათა განხორციელებაზე მიდგა, მრავალმა დაბრკოლებამ წამოჰყო თავი. თანასწორობა საკმაოდ ფართოდ იქმნა გატარებული; 4 ავეისტოს ღამეს ერთბაშად იქმნენ მოსპობილნი უპირატესობანი და პრივილეგიები; შემდეგში აზნაურებს ტიტულუმი, ლერბები და სხვა გარეგნული წარჩინების ნიშნები ჩამოერთვათ. მაგრამ პოლიტიკურის მხრივ თანასწორობა ძალიან შეზღუდული დარჩა. არჩევნებში მონაწილეობის მიღების უფლება მხოლოდ იმ მოქალაქეთ მიეცათ, რომელნიც სახელმწიფოს სასარგებლოდ არა ნაკლებ სამუშაოდ ღირს ღირს რაოდენობის პირდამირ გადასახადს იხდიდნენ. ესენი აქტიურ მოქალაქეებად ითვლებოდნენ. მათი წრიდან გამოსული პირები დანსდებოდა ნაციონალური გვარდია, რომლის დანიშნულებასაც მთელ სახელმწიფოში რევოლიუციით მოპოვებული თავისუფლებისა და წესრიგის დაცვა შეადგენდა. ამგვარად არჩევნების უფლებას არა მარტო ქალები და ბავშვები იყვნენ მოკლებულნი, არამედ სრულწლოვან მამაკაცთა უმრავლესობაც.

კონსტიტუცია 1791 წლ.

ხალხის უღირეს უფლებიანობის განხორციელების დროს ნაციონალურ კრებას მონტესკიეს იდეები ჰქონდა სახეში. არჩევნების სისტემა თითქმის ყველა დაწესებულებაში იქმნა შემოღებული; ამსთანავე, ძალაუფლების განაწილების თეორიის მიხედვით, ყველა დაწესებულება სამ ჯგუფად იქმნა გაყოფილი: საკანონმდებლო უფლება და ამავე დროს სახელმწიფო

საქმეების ხელშეწყობა მინდობილი ჰქონდა სახ.ლხო კრებებს, რომელიც ერთი პალატისაგან (და არა ორისაგან, როგორც ეს ინგლისში და ამერიკაში იყო შემოღებული) შესდგებოდა, რომლის წევრებსაც ორი წლით ირჩევდენ. აღმასრულებელი უფლების სათავეში მეფე უნდა მდგარიყო, მას ენდობოდა ჯარის, ფლოტისა და პოლიციის უფროსობა და აგრედვე დიპლომატიური მიწერ-მოწერის წარმოებაც. მას ახალი კანონების შემოღების შეჩერების უფლებაც ჰქონდა მინიჭებული, რითაც მას მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეეძლო ესარგებლებია, თუ კანონპროექტი სახელმწიფოსათვის მავნებლად მოეჩვენებოდა; მაგრამ, თუ კრება ერთსა და იმავე კანონს სამჯერ გაიყენდა, მაშინ მეფის veto პნიშვნელობას ჰკარგავდა. მეფეს უნდა ჰყოლოდა მინისტრები, რომელნიც თავისი მოქმედებისთვის საკანონმდებლო კრების წინაშე პასუხისმგებელი უნდა ყოფილიყვნენ. საკანონმდებლო კრებიდან მინისტრების დანიშვნა აკრძალული იყო, რაც ერთ-უფროსობისადმი უნდობლობიდან და აღმასრულებელი და კანონმდებლობითი უფლების მკაცრი განწილების სურვილიდან გამომდინარეობდა. სამართლის უფლება ტრეზუნალებს ეკუთვნოდათ, რომელთა წევრებსაც ადვილობრივ კრებებზე ექვსი წლის ვადით ირჩევდენ.

ადგილობრივი და საოლქო მმართველობა ნომინალურად მეფისა და მინაგან საქმეთა მინისტრის ზედამხედველობას ემორჩილებოდა, ხოლო ფაქტიურად იგი ადგილობრივი სახალხო კრებებსა ხელში იყო, რომლის წევრებსაც აქტიური მოქალაქენი ირჩევდენ: საერთოდ კი უფლების განაწილება უფრო ძალადზე არსებობდა, ვიდრე სინამდვილეში: სასამართლოსა და აღმასრულებელი უფლების წარმომადგენლები ფაქტიურად დამოუკიდებლობით ვერ სარგებლობდენ, რადგან სავსებით პარტიების ზეგავლენას ემორჩილებოდენ. ერთად ერთ უფროსად მეფე დარჩა, რომელსაც ძალა-უფლება ტრადიციის ძალით შერჩა.

კონსტიტუციაში დაწერილებით იმის აღწესება, თუ რა უფლებებით უნდა ესარგებლებიათ მოქალაქეთა შიგნით წინააღმდეგ გამოსვლის შემთხვევის დროს; ძალიან ძნელი იყო, მაგრამ უფლებათა დეკლარაციაში მისი ფორმალურად ცნობა მიიხდებოდა არ იყო მნიშვნელობას მოკლებული, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ რევოლუციონურ განწყობილებას, რომელიც იმ დროინდელ საზოგადოებრივ აზროვნებას ახასიათებდა.

წესწყობილების აგების დროს ნაციონალურ კრებას უთუოდ ანგარიში უნდა გაეწია ერთი დაწესებულებისათვის, რომელიც თავის თავს მარადიულ დაწესებულებად სთვლიდა; ეს დაწესებულება ეკლესია იყო. დეპუტატების უმრავლესობას განათლების ხანის ფილოსოფიის სკოლა ჰქონდა განვლილი, და ამიტომ მათ ეკლესიის ზესთაბუნებრივი წარმოშობის საბუთი სრულიად არ აღშფოთებდათ. კრებამ განათლების ხანის დესპოტებს მიჰპაძა და სასულიერო კორპორაციების უზარმაზარი უძრავი ქონება, დაახლოვებით სამ მილიარდ ფრანკად ღირებული, სახელმწიფოს საკუთრებად გამოაცხადა. რადგანაც ეს ერთად ერთი საშუალება იყო ფინანსიური კრიზისიდან თავის დასაღწევად, ამიტომ ასე თუ ისე სამღველოებაც შეურიგდა ამ ზომას. მაგრამ, რადგანაც ეკლესიამ თავისი ქონება დაჰკარგა, საქრო შეიქმნა მისი ჯამაგირით უზრუნველყოფა. ამ საკითხის განხილვის დროს კრებამ იმგვარ კითხველს შეეხო, რომელიც, საეკლესიო კანონით, საერო უფლების კომპეტენციას აღემატებოდა. კრებამ დახურა ძველი ეპარქიები და დაადგინა, ეპისკოპოსებს სადეპარტამენტო საბჭოები, ხოლო მღვდლებს უფლებიან მოქალაქეთა სთემო კრებები უნდა ირჩევდნენ. მორწმუნე კათოლიკებისათვის ეს განკარგულება თავისუფლად მოაზროვნეთა თავხედი გამოლაშქრება იყო საეკლესიო ცხოვრების წინააღმდეგ. პაპმა დაჰგია ეს ე. წ. „ეკლესიის სამოქალაქო წყობილება“; სასულიერო პირთა უმრავლესობამ უარი განაცხადა მის დამორჩილებაზე; მხოლოდ ეპისკოპოსებისა და მღვდლების ერთი ჯგუფი დანარჩენებს გამოე-

თიშა და ამით კათოლიკური ეკლესიის თვალსაზრისით მწვა-
ლებელთა რიცხვს შეუერთდა.

გარფი მირაზო.

ყველა დეპუტატი როდი თანაუგრძნობდა იმ მიმართულე-
ბას, რომელიც დამფუძნებელი კრების საქმიანობაში მიიღო: იყ-
ვნენ ძველი წესწყობილების მომხრენიც, რომელთაც რევოლიუ-
ცია სმაგდათ; იყო მცირე უკიდურეს შემარცხენეთა ჯგუფიც,
და მას რევოლიუციის გაგრძელება და გაღრმავება ეწადა;
თვით უმრავლესობაშიც იყვნენ ისეთი პირები, რომელთა აზ-
რითაც ნაციონალური კრება კეთილშობილური განზრახვებით
და განყენებული მსჯელობით მეტის-მეტად გატაცებული იყო.
საქმის მდგომარეობა ნათლად მარტო ერთს სახელმწიფოებრი-
ვად განწყობილ პირს ჰქონდა წარმოდგენილი. ეს სახრეთე-
ლი დეპუტატი გარფი მირაზო იყო. მან ძველი წესწყობილე-
ბის დამხობაში თვალსაჩინო მონაწილეობა მიიღო და პოლიტი-
კურ თავისუფლებასა და საზოგადოებრივ რეფორმებს მხურვა-
ლედ თანაუგრძნობდა, მაგრამ დარწმუნებული იყო, რომ ფარ-
თო რეფორმების განხორციელება [მხოლოდ ძლიერს ნაციო-
ნალურ მთავრობას შეეძლო და ამგვარ მთავრობის საფუძველს
იგი საფრანგეთის ძველ ნაციონალურ მონარქიაში ჰპოებდა.

მირაზოს არა მარტო გარკვეული პროგრამა ჰქონდა, მას მისა
შესრულების საშუალებაც მოეპოებოდა: როგორც გამოჩენილი
ორატორი, იგი კრებაზე დიდი გავლენით სარგებლობდა, ხოლო
სასახლესთან მან საიდუმლო დახლოება მოახერხა და მეფის
ერთერთ მრჩევლად შეიქმნა. მაგრამ საქმის სათანადო გაზრე-
ყენება მან მაინც ვერ შესძლო. კრება ეჭვის თვლით უცქე-
როდა მის პატივმოყვარეობას და გამჟრიახობას; მეფის შინა-
კაცებს კი ვერ ეპატიებინათ მირაზოსათვის მისი რევოლიუ-
ციონური წარსული, ავანტიურისტად სთვლიდნენ მას, და რაც
უმთავრესია, ვერ შეეგნოთ ის იდეა, რომელსაც მირაზო ე-
სახურებოდა. ეს იყო ნიზენი, რომ ამ არაჩვეულებრივი მოუ-

ლენის მთელი საქმიანობა მარტო პლანების შედგენით, კერძო ხსიათის საკითხების დამუშავებითა და ლამაზი სიტყვებით განისაზღვრებოდა. იგი 1791 წელს მოულოდნელის და მოკლე ხნის ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა, სწორედ ამ დროს, როდესაც საფრანგეთს არცე დარევა და ომები ეწუქრებოდა.

ევროპა რევოლუციის დროს.

სამოღვლეობა და გულომოდგინე კათოლიკები გაბრაზებული იყვნენ ეკლესიის სამოქალაქო წყობალების შემოღების გამო. ბევრი აზნაურთაგანი საზღვარ-გარედ გაიქცა და უკხოფთის მთავრობებს ემუდარებოდა, საფრანგეთის „ამბოხების“ ჩასაქრობად ჯარი გაეგზავნათ; თვითონ კი საფრანგეთის საზღვარზე ტერიტორიის საარქიტეპისკოპოში მცირე რიცხოვანი ჯარი შეადგინეს. მეორე მხრივ, რევოლუციამ ხელი შეუწყო საფრანგეთსა და მის მხობლებს შორის სადავო საკითხების წაოყენებას: ევოდალური უფლებების მოსპობა სახელმწიფოს აღმოსავლეთ ნაწილში (ალზასი, ლორენი, ფრანშ-კონტე) მცხოვრებ გერმანელი შებამულე თავადების ინტერესებსაც ეხებოდა; ავინიონიდან, რომელიც ევლავ პაპს ეკუთვნოდა, მცხოვრებლებმა პაპის მოხელეები განდევნეს, და ქალაქი საფრანგეთს შეუერთდა; ნაიონალური კრება ბელგიაში ხელს უწყობდა აჯანყებს ავსტრიის მთავრობის წინააღმდეგ. ამ დროს ძალიან ბევრ ხევა საკითხაც პქონდა თავა მოყრილი, და ევლადური ეს ევროპის დიპლომატიებისაგან გაძლიერებულ უურადღებას მოითხოვდა. იოსებ მე II სიკვდილის შემდეგ ავსტრიის მიწა-წყლის საქმეები აწეწილ-დაწეწილი დარჩა; და მისი ძმისა და მემკვიდრის, ლეოპოლდის მათეარს საზრუნავ საქმეს შეადგენდა. მის შეცდოშებით გაეწორებია და არც მათეარის რეფორმები, სინდისის თავისუფლება და ბტონუკოპის მოსპობა. დაეთმო. მან შესძლო მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილის დამყოფილება ეროვნულ ჩვეულება-ა დაამოძით, ხოლო ბელგია მიამა ჯარმა ხილ-ახლო დაიკავა. მეორე არა სასიამოვნო. სამკვიდრო, რომელიც

მას მძიმე გადასცა, ოსმალეთთან ომი იყო, რასაც ის არ თანა-
ფერძნობდა, ვინაიდან ეს ომი ოსმალეთის ხარჯზე რუსეთის
გაძლიერებას უწყობდა ხელს. აქირა იგი ოსმალეთს ძა-
ლიან სპარტიო პირობით შეეკრა. საზოგადოდ ლეოპოლდმა
ხელოვნური დიპლომატობა გამოიჩინა და ავსტრიის მნიშვნე-
ლობა ევროპაში მალე აამაღლა.

ვენის გვერდით ევროპის პოლიტიკის დიდ ცენტრად პე-
ტერბურგი ითვლებოდა. ოუმცა ეკატერინე მე-II საფრანგეთის
რევოლუციის წინააღმდეგი იყო, მაგრამ მასი ყურადღება გან-
საკუთრებით საბი საკითხით იყო დაინტერესებული, რომელიც
პირდაპირ რუსეთს შეეხებოდა: მას უხებებოდა ერთსა და იმა-
ვე დროს ომის წარმოება შვედებისა და ოსმალეთის წი-
ნააღმდეგ, და ამას გარდა, საჭირო იყო პოლონეთის საქ-
მეების ყურისკებაც. კუსტავ მე-III-თან ომი ვერელის ზა-
ვით დამთავრდა, ოსმალეთში კი სეუაროკი და რეპინი ბრწყინ-
ვალეთ იმარჯვებდნენ, იმია მიუხედავად, რომ რუქები მოკავში-
რე ავსტრიელისაგან მიტოვებულ იქნენ. სამაგიეროდ პო-
ლონეთში ცუდად მაჯიოდა იმ სახელოწიფოთა საქმე, რომლებ-
მაც პირველი განაწილება მოახსინეს და თავისი ვაკლენის გა-
საფრცვლებლად რესპუბლიკის (ვერ პოსპოლიტა) საქმეების
არეფდარევით სარგებლობას მიეცევენ. ბოლოს და ბოლოს
პოლონელები დარწმუნდნენ, რომ მათთვის გაერთიანება და
შტაკაცე სახელმწიფოებრაივი ძალა-უფლებების შექმნა იყო
საჭირო, და აი, 1791 წლის 3 მაისს ვარშავაში სეიმა ძველი
ანარქიული წესწიფობა გამოცეცალა. ე. წ. 3 მაისის კონ-
სტიტუციით, გამოცხადებულ იქნა გვარგვანის მემკვიდრეობა,
liberum veto მოიხსო, საშლიაბტო სეიმი დებუტატების პა-
ლატიით შეცვალა, ხოლო მეფისა და მინისტრების უფლებანი
საგრძნობლად გაფართოვდნენ.

ამგვარად, უკნო სახელოწიფოთა ისედაც მრავალი საზრ-
ნავე ჰქონდათ და საფრანკეთის საქმეებში ჩარევისთვის აღარ
ესალათ. ამის მიუხედავად არა მარტო ემპერატორი, თვით

ლიუდოვიკ მე-XVI-ც კი ამ ჩარევებზე ამყარებდა მთელს თავის იმედებს.

ლტოლვა შეფისა.

იმ წერილობით ნოხსენებებში, რომლებსაც მირაბო მეფეს აწვდიდა, იგი ხშირად ეხებოდა საკითხს მეფის პარიზიდან გაქცევისა და სამხედრო ძალით კრების წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ: ერთიკა და მეორეც მას შესაძლოდაც და სასურველადც მიაჩნდა, რადგანაც მხოლოდ ამ გზით შეიძლებოდა მეფის უფლების გადარჩენა, რომელიც სრული მოსპობისაკენ მიექანებოდა. მაგრამ ამის მოუხედავად მირაბო უცხოელების საქმეში ჩარევის წინააღმდეგ მაინც ენერგიულად ილაშქრებდა; ის დარწმუნებული იყო, რომ ეს პატრიოტული გრძნობის აფეთქებას გამოიწვევდა და ყველა იმას, ვინც უცხოელებს მიმართავდა, მოლაღატის მდგომარეობაში ჩააყენებდა. მაგრამ მეფისაჟვის ყველაფერი ეს გაუგებარი რჩებოდა.

1791 წლის ზაფხულზე მეფე და დედოფალი პარიზიდან გაქცევის შეეცადენ; მათ იმედი ჰქონდათ, ლორენში მდგომ ჯარს შეფარებოდნენ, შემდეგ დედოფლის ძმის, იმპერატორის დეოპოლდისაგან დახმარების გაჩანტია მიეღოთ და დამფუძნებელი კრების საწინააღმდეგო მოქმედება დაეწყოთ. მაგრამ ეტლი, რომლითაც ისინი მიდიოდნენ, ვაჩენნაში დააკავეს და ვაპარული მეფე-დედოფალიც მცველების თანხლებით სასირცხოდ პარიზში დააბრუნეს. ამას შემდეგ მდგომარეობა კიდევ უფრო გამწვავდა. თუმცა გვირგვინის შესარჩენად ლიუდოვიკ მე-XVI კონსტიტუცია დაამტკიცა, მაგრამ ყველასათვის ცხადი იყო, რომ მას ეს კონსტიტუცია მთელის არსებით ეზიზღებოდა. დამფუძნებელი კრების მემარჯვენე ფრთა გაურკვეველ მდგომარეობაში ჩაეჭდა; ერთი მხრით მეფის ლტოლვისა და ხალხის ამოოპორებული სარეგოლდოეუცხო განწყობილების გამო შეუძლებელი იყო ძველს ზომიერების ნიადაგზე დადგომა, მაგრამ მეორე მხრით მისი ადრინდელი მოღვაწეობა მის საშუალების არ აძლევდა, უფრო მარცხნივ გადახრულიყო.

რაც დრო გადიოდა, იმდენად უფრო აშკარა ხდებოდა ის წინააღმდეგობა, რომელიც ბურჟუაზიასა და მუშა ხალხს ერთმანეთს აშორებდა; უკანასკნელი მოუთმენლად მოვლად საჭმის-მოგვარებას და უფლების ხელში ჩაგდებას, რადგანაც სიძვირისა და ცხოვრების არე-დარევის შედეგებს მასზე უფრო მწვავედ არავინ არ გრძნობდა იაკობინელები აშკარად მოითხოვდნენ მეფის ტახტიდან ჩამოგდებას და მის პასუხისმგებებაში მიცემას, მაგრამ კრების უმრავლესობა ამის წინააღმდეგი იყო და მხოლოდ იმაზე ფიქრობდა, რომ როგორმე საშუალება გამოენახა, რათა შემდეგში მეფე კონსტიტუციის ერთგული ყოფილიყო. ამ გადაწყვეტილებას კრება მტკიცედ იცავდა; ამიტომ, როდესაც მარსის ველზე ხალხი შეიკრიბა და რესპუბლიკის გამოცხადებას აპირებდა, კრების მიერ გავზავნილმა გვარდიამ იგი ტყვიით გაჰფანტა. კრება მინც ანგარიშს უწყვედა მოწინააღმდეგე ძალას, და მისი გავლენით კონსტიტუციის იხილვაში ორი თვალსაჩინო ცვლილება იქმნა შეტანილი: გაუქმებულ იქმნა სადებუტატო ცნობი, და კონსტიტუციას ახალი მუხლი დაემატა, რომლის მიხედვითაც კონსტიტუციის ლალატისათვის ცნობილი ბიუროკრატებისათვის მეფე ტახტიდან უნდა გადაყენებულიყო და უბრალო მოქალაქეებისათვის სამართალში მიცემულიყო.

საკანონმდებლო კრება.

დამფუძნებელმა კრებამ ამგვარად შესწორებული კონსტიტუცია საბოლოოდ მიიღო, თავისი მისია დამთავრებულად სცნო და დაიშალა. მაგრამ, სანამ თავის თავს დაშლილად გამოაცხადებდა, კრებ მერთი დადგენილება გამოიტანა, რომლითაც მომავალს საკანონმდებლო კრებას დიდი ზიანი მიაყენა: დემოკრატიული თანასწორობის მკდარი გაგების გავლენის ქვეშ კრებამ იაკობინელების ერთის ხელმძღვანელთაგანის რაბუნ-პიერის წინააღმდეგ მიიღო, რომლის ძალითაც დამფუძნებელი კრების წევრების ხელმოკრედ დებუტატებად არჩევა მხოლოდ მეორე საკანონმდებლო კრებაში შეიძლებოდა, რადგანაც დე-

ბუტატების უფლების დიდი ხნით შენარჩუნება მათ სხვა მოქალაქეებზე მაილა დააყენებდა და აით დემოკრატიზმის იდეა დაიარსებოდა.

ამ დადგენილებას ის შედეგი მოჰყვა, რომ საკანონმდებლო კრებაში ახალგაზრდა და გამოუცდელი დემოკრატები იქმნენ არჩეულნი, და იქ უპრავლესობა იმ ჯგუფმა შეადგინა, რომელსაც ფრონდისტი ეწოდა, მიტომ რომ სათავეში რამდენიმე გამოჩენილი ორატორი უდგათ, რომელნიც დემარტამენტ ფრონდაში იყვნენ არჩეულნი (სამხრეთ-დასავლეთ საფრანგეთში) ივინი კეთილშობილი ხასიათის, მაგრამ მკირე გამოცდილებით ხალხი იყვნენ, რომლებიც არამართო რესპუბლიკანური წესების შესრულებაზე ოცნებობდენ, არამედ ძვილი ბიძგებისა და რაიფლების ხასიათის განახლებაზეც ფიქრობდენ. მაგრამ ფრონდისტების გავლენის ცხად საფრთხეს უმზადებდენ ე. წ. აკობინელთა კლუბები, რომელთაც მესტრი, ფანატიკ სიროზისპირი და ნიჭიერი, მაგრამ უზნეო დანტონი ხელმძღვანელობდენ.

საკანონმდებლო კრების უმთავრეს საქმეს იმ ბრძოლის ასე თუ ისე დაძვარება შეადგენდა, რომელსაც სამღვდლოებისა და ეპიკრანტების წინააღმდეგ დამფუძნებელმა კრებამ დაიწყო. დამიბაზე ლაპარაკი კი არ შეძლებოდა; პირიქით, კრებამ უკიდურეს საშუალებებს მიმართა. მან კონფესკატია უყო ეპიკრანტების ქონებას და საფრანგეთიდან ყველა იმ სამღვდლო პირების გაქვება დაადგინა, რომელთაც ეკლესიის სამოქალაქო წყობილების დაცვაზე ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ ფიცი დადებული, ოღონდ ამისათვის საჭირო იყო ოც მოქალაქეს მინც შემოეზანა შესაფერი განცხადება. ამავდროხ დადგენილ იქმნა, დაბეჯითებით მოეთხოვათ, რომ გერმანიის სახელმწიფოებს ეპიკრანტებსათვის მხარი არ დაეჭირათ. თვით საფრანგეთში ამისობაში საქმე იმეფარ ხასიათს იღებდა, რომ უცხო სახელმწიფოები უფრო და უფრო ბრახდებოდენ, და იმპერატორმა ლეოპოლდმაც ფრანგებაზე ზეგავლენის მისახდენ

ნ:დ დრო შესაფერად ჩასთვალა და რამდენიმე მექარის მანი-
ფესტი გამოსცა. მან ამავე დროს საკითხი აღძრა ევროპის სა-
ხელმწიფოთა კონგრესს ს მოწვევის შესახებ, რომელიც საქ-
თხი უნდა გაეჩინა საფრანგეთის შინაურ მდგომარეობაზე. მა-
გრამ სხვა მხრივ დახლოვნებული დიპლომატი ამ შემთხვევაში
მოსტყუვდა: მექანამ არა თუ შეაშინა ფრანგებ, პარიკით,
ხასტიკა წინააღმდეგობაც გამოიწვია. საქე ომამდიც კი
მივრდა, რაც ლეოპოლდისათვის სა უჩველი არ იყო. ომის
გამოსხადებამდე სულ რამდენიმე კვირა იყო დარჩენილი, რომ
ლეოპოლდი გარდაიცვალა, და საურანგეთის წინააღმდეგ გა-
ლაშქრება მის ახალგზრდა მემკვიდრეს ფრანც მე-III-ს და
პრუსიის მეფეს ფრიდრიხ ვალჰელმს ხვდით წილიდ.

გერმანიის ჯარს თავდასხმამ შველიან შაკიერ ლიუდვიგ
მე XVI სულ დალუხა. მას ექვრ აჟღეს, თითქოს იგი. მთავა-
ვარი უფროსი საფრანგეთის ჯარებო, მტერთან მიწერ-მო-
წერას აწარმოებდა და მათ გამარჯვებას შეჰპაროდა. ომის
დაწყებისთანავე გამოძღვანდა, რამ საურანგეთის ჯარი სრუ-
ლიად გამოუსადეგარი იყო ომ სთვის. ამის ნამდვილი მიზეზი
ის იყო, რომ ჯარს, რევოლიუციის ზეგავლენით, ძველი არი-
ხტოკრატიული ხასიათი აღარ ჰქონდა, ხოლო დემოკრატიული
ჯერ კიდევ ვერ მიეღო. ამის მიუხედავად, საზოგადოებრივი აზრი
ჟველაფერში მსდეს სდებდა ბრალს. მან სრულიად ვერ აულო
აღლო მდგომარეობის სერიოზულობას და განსაკუთრ ბულ
წინააღმდეგობას საქლველოებშია და ევგრანტების საქეში
საკანონმდებლო კრებას სწორედ ახლა უწევდა. ეს, რა თქმა
უნდა, კიდევ უფრო ამრავებდა ხალხს, და სკვირისი იყო
პრუსიის მთავარსარდლის მისხანებათა და მექართ აღსა-
ვსე მნიფესტი გამოქვეყნეუოიყო, რომ ხალხს აჯანყების
დროში აფერიალებია. 1792 წ. 10 აგვისტოს პარიზის გარე
უნებებიდან შიარალეზული მუშები ტიულიერის სასახლეაკენ
დაიარენ. მკირე შეტაკების შემდეგ, რომელშიც მონაწილე
ობას შვეიცარიელთა გვარდია იღებდა, მეფემ წონასწორობა

დაქარგა და ხავისი ცოლშვილით საკანონმდებლო კრებას შეაფარა თავი. საკანონმდებლო კრებამ თავის მხრივ ანგარიში გაუწია მომხდარ ფაქტს და საფრანგეთი რესპუბლიკად გამოაცხადა, ხოლო ლიუდოვიკი თავის აყვედ.

2. საფრანგეთის რესპუბლიკა.

თბილისის კოალიციისთან.

როდესაც მოკავშირეთა ჯარი საფრანგეთს შეესია, იქ ისეთი არევე-დარევეა და ალიაქოთი მეფეობდა, რომ მოკავშირეთა პარიზში შესვლასა და რევოლიუციონერთა დასჯას ხელს არაფერი არ უშლიდა. ავსტრია-პრუსიის წინააღმდეგ გამოყვანილ ჯარში არც დისციპლინა იყო და არც ნდობა უფროსე მისადმი: ერთმა უფროსთაგანმა 10 აკვისტოს ამიევი რომ გაიგო, პარიზის წინააღმდეგ ჯარის წაყვანა სცადა; მაგრამ, როდესაც ჯარისკაცებმა ამაზე უარი განაცხადეს, გერმანიაში გაქცა. 1791 წელს დამყარებული წესწყობილება დაირღვა, მეფე დაპატიმრებული იყო; მინისტრებს აწავითარი ძალა არ გააჩნდათ; პარიზი შეიარაღებულ ბრბოსა და კომუნალური საბჭოს ხელში იმყოფებოდა; საფრანგეთში თითქმის აღარავინ აღარ იყო შექმნილი მდგომარეობით კმაყოფილი.

ამ გაკვირვების დროს გამოემდევნა კაცის ბუნების როგორც უკეთილშობილესი, ისე უმდაბლესი მხარეებიც: მამულიშვილურმა გრძნობამ ფრანგებს ძალა-მისცა მთელი ევროპის წინააღმდეგ საბრძოლველად, ხოლო ბრძოლისათვის საჭირო ორგანიზაცია ტერორით იქმნა შექმნილი და საზოგადოების არასამეფო ელემენტების თავიდან მოშორებით. ორივე მხრივ დანტონი იყო გზის მაჩვენებელი იგი სათავეში ჩაუდგა შეიარაღების საქმეს და გაცხარებული ენერგიით მუშაობდა; ქალაქის მცხოვრები და გლეხი — ყველა ერთნაირად იყო დანტონურული სამშობლოს დაცვისა და რევოლიუციით მონაპოვარი თავისუფლების შენარჩუნების საქმეში; მოხალისეთა რაზმები სასწრა-

ჭოდ სდგებოდა და ჯარის მისაშველებლიდ იგზავნებოდა. საჭრანგეთი ხალხის აღფრთოვანებამ, ცოცხალი ძალების ამოძრავებამ და აგრეთვე მოკავშირეთა უთავბოლო მოქმედებამაც იხსნა. მას შემდეგ რაც პრუსიელები ვალმიდან უკუღმებულ იქმნენ, ხოლო ავსტრიელები ყეშაპასთან დამარცხდნენ, საჭრანგეთის რაზმებმა საზღვრები გადალახეს და ბელგია და შუაჩინის ქალაქები დაიკავეს.

სექტემბრის დღეები.

მამული შვილური გრძობით გატაცების გვერდით სხვა გრძობებმაც იჩინეს თავი: ექვეპმა რევოლიუციის აგან დაზარალებულთა წინააღმდეგ, დაბალი კლასების სიძულვილმა მაღალი-საღბი და შუჩისძიებისა და გამდიდრების სურვილმა. **დანტონი ხაჭიროდ სთვლიდა ყველა ამგვარი გრძობის ვალვივებას.** როგორც იუსტიციის მინისტრმა, მან საკანონმდებლო კრებისაგან პარიზელთა გაჩხრეკის ნებართვა გამოითხოვა, რათა ამით ფიციპიულებელი სამღვდელი პირების, ემიგრანტების ნათესავებისა და საზოგადოდ ყველა საეკეო პირის დატუსაღების საშეაღება მისცემოდა. საპატიმროები ისეთი პირებით აივსო, რომელთა დანაშაულიც მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, რომ ივინი ან მათი აბლობლები რევოლიუციისაგან იყენებ დაზარალებულნი. 2 სექტემბერს საპატიმროების გაწმენდას მიჰყვეს ხელი: საზოგადოების ნაძირალებისაგან შემდგარმა ყაჩაღთა ბრბომ, სულ რაღაც 200 კაცმა, სატუსაღოებში შესვლა მოახერხა და „მოლაღატეებისა“ და „არისტოკრატების“ ელფტა დაიწყო, რომლის დროსაც არც წლოვანებას (ერთ საპატიმროში გაელეტრე იქმნა 43 ბავშვამდე) და არც სქესს არ არჩევდნენ, დასცანოდნენ თავის სხვერპლებს და შესვენების დროს ლოთობდნენ. ელფტა მთელს სამ დღეს გავრძელდა (2, 3 და 4 სექტ.); მთავრობისა და წითელი გვარდის თვალის წინ 1500-დე პარიზელი გასწყვრტეს და ამის შემდეგ თავისი ასპარეზი პროვინციებში გადაიტანეს. თუმცა

ხალხი აქ არაფერ შუაში იყო, მაგრამ მკვლევები დანტონმა შემდეგი სიტყვებით გაამართლა: „ხალხი შერს იძიებსო“.

კონვენტი.

„სექტემბრის დღეების“ შემდეგ არ გასულა დიდი ხანი, რომ კონვენტი შეიკრება. ერონდისტებმა, საკანონმდებლო კრების მარცხენა ფრთაში, კონვენტში მჯდვენა ადგილი დაიკავეს; პიროვნებს სრული თავისუფლებისა და ხალხის სუვერენობის იდეას იგინი ახლაც აღიარებდნენ, მაგრამ ძარცვა-გლეჯასა და ელექტის თანაგრძნობით ვერ უყუარებდნენ და ამიტომ ჭლაქის საბჭოს, იაკობინელების კლუბსა და დანტონს იმ თავითვე ბრძოლა გამოუჩხადეს.

მარცხენა მხარეზე, პალოზ ადგილზე, დანტონისა და რობესპიერის გარშემო „მონტანიარები“ იხდნენ, იგეთივე უკრძარესი მიმართულებისანი, როგორც ერონდისტები იყვნენ, მაგრამ ამ ორჯგულს შორის ის მთავარი განსხვავება არსებობდა, რომ მონტანიარები ცენტრალისტები იყვნენ და ამას გრძობდა რევოლუციონერ პატივის, მოწინააღმდეგეზე ძალადობას და სწოგადობის დაშინების საჭიროებას აღიარებდნენ. ცენტრი „კობის“, ან „ბარის“ დებუტატებს ექიათ, რომლებიც სწორედ იმ მერჯვე სწოგადობერე წრეებს ეკუთვნოდნენ, რომლის დაშინებაც მონტანიარებს საჭიროდ მიაჩნდათ.

მეფის გასამართლება.

მიმართულებისა და ძალთა განწყობილების გამოსაცდელად საუკეთესო შემთხვევას მეფის ბედის გადაწყვეტის საკითხი იძლეოდა. ერონდისტებმა წინდაუხედავობა გამოიჩინეს და კონვენტს წინადადება მისცეს—მეფე გასამართლებიათ: მაგრამ 1791 წლის კონსტიტუციის ძალით მეფე თავის მოქმედებაზე პასუხს არ ავებდა, და მაშასადამე მისი გასამართლებაც კოველს იურიდიულ საბუთს მოკლებული იყო. ამიტომ

პროცესი მას უდანაშაულო სხვარპლის მდგომარეობაში აყენებდა და შემთხვევას აძლევდა მას—ნების სიმტკიცე და სულის კეთილშობილება გამოეჩინა, რითაც იგი საკმაოდ დაჯილდოვებული იყო. პალიტიკური თვალსაზრისით მეფის გასამართლება მონტანიარებისათვის სასარგებლო იყო, რადგანაც იგი საშვალებას აძლევდა მათ, თავისი შეურჩეველი მტრობა ძველი საფრანგეთის მიმართ თვალსაჩინოდ დაემტკიცებიათ.

ლიუდოვიკ მე-XVI ს მთელი პროცესის დროს თავი მწვინდა და ღირსეულად ექცა. მსაჯულნი და თავდადებული დამცველები, რომლებიც ხელოვნურად და მხურვალედ იცავდნენ მას. ჟირონდისტების ყალბი მდგომარეობა საფრანგეთში გამოაშკარავდა, როდესაც საქმე განაჩენის გამოტანაზე მიდგა: მათ არ სურდათ მტრის დასჯა, მაგრამ ვერც აშკარად გამოეჩინებნენ მას. მეფე თითქმის ერთხმად იქმნა ცნობილი დამნაშაველად, მაგრამ სიკვდილათ დასჯა მხოლოდ უმნიშვნელო უმრავლესობის იქმნა მიღებული. ლიუდოვიკ XVI დასჯილ იქმნა 1793 წლის 21 იანვარს. მისი უკანასკნელი სიტყვები იყო: „ღმერთმა ქმნას, რომ ჩემი სისხლი საფრანგეთის საკეთილდღეოდ იქმნას დაღვრილი“.

ბრძოლა ჟირონდისტებსა და მონტანიარებს შორის.

მეფის დასჯის შემდეგ ბრძოლა ჟირონდისტებსა და მონტანიარებს შორის კიდევ უფრო გამძვინვარდა. ჟირონდა ცდილობდა, რათაც უნდა დაეჯდომოდა, ძალდომრეობა შეეჩერებინა და დამნაშავენი დაესჯა. მონტანიართა შორის განხეთქილება იჩინა თავი. დანტონი არ იყო ჟირონდისტებთან დაახლოვების წინააღმდეგი, მაგრამ სექტემბრის ქოლემ მათ შორის უფსკრული გასთხარა. და ჟირონდებმა ზიზღით იუწყადო შეთანხმების შესაღებლობა.

მონტანიარების უმრავლესობამ რობესპიერის ვარშემო იკრიბა თავი და ტერორისტული ზომების განვითარებას მოითხოვდა მისი განკარგულებაში პარიზის სანკიულოტები და იაკო-

ზინელების. კლუბები იყვნენ. ვირონდის ტებიც იძულებული შეიქმნენ საბრძოლველ იარაღზე ფეიქრათ და დახმარებას პროფინციალურ საზოგადოებაში ეძიებდნენ. მაგრამ პარიზში პარიზის წინააღმდეგ ბრძოლა ძალიან ძნელი იყო: რაკი ვირონდისტებო მომხრეებს პროვინციაში ეძებდნენ, მონტანიარებმა მათ ბრალდება წამოუყენეს, საფრანგეთის მთლიანობის დარღვევა ვწაიდათ და ამიტომ საშობლოს მტრებად უნდა ჩაითვალოთო.

ვირონდის ეგებს სასიკვდილო ლახვარი იმავე საგარეო პოლიტიკამ დასცა, რომელმაც წინედ მეფის უფლება ისხვერპლა. რესპუბლიკანური ჯარების წარმატება ხანგრძლივი ვერ აღმოჩნდა. რაზმებში დისციპლინა ჯერ კიდევ არ იყო საესებით დამკვიდრებული, მათ არც საკმაო სამხედრო გაწვრთნა ჰქონდათ. ამავე დროს ავსტრიისა და პრუსიის მაგიერ საფრანგეთს თითქმის მთელი ევროპის წინააღმდეგ უხდებოდა ბრძოლა.

საქმე ის არის, რომ კონვენტმა ჯერ კიდევ 1792 წ. განაცხადა: რესპუბლიკა ერების განსათავისუფლებლად აწარმოებს ომსო, და ამით მან ევროპის ყველა სახელმწიფო გადაიმტერა; ლიუდოვიკ მე-XVI დასჯა მუქარა იყო არა მარტო მათ წინააღმდეგევისაც საფრანგეთში ძველი წესწყობილების განახლება ეწადა, არამედ ყველა დანარჩენ სახელმწიფოთა წინააღმდეგაც. გერმანიის წყრილმა სახელმწიფოებმა—ე. წ. იმპერიამ, იტალიის სახელმწიფოებმა, ისპანიამ, ინგლისმა—ყველამ საფრანგეთის წინააღმდეგ გაილაშქრა. რესპუბლიკის ჯარები იძულებულნი შეიქმნენ, ყველგან დაეხიათ უკან; მთავარი არმია, რომელიც ბელგიაში იდგა, ავსტრიელების მიერ იქმნა დამარჯებული. ამ დროს თითქმის კვლავ განშეორდა ის, რაც 1792 წლის შემოდგომაზე მოხდა. კონვენტმა განკარგულება მოხდინა, საშობლოს დასაცავად 300,000 ჯარსკაცო შეგროვებიათ, ხოლო შინაურ პოლიტიკაში უკიდურესი რევოლიუციონერების დიკტატურას დაემორჩილა, რომელიც ტერორს ეყრდნობოდა.

1793 წ. ივნისის თვის დასაწყისში პარიზის ნაციონალური გვარდია, რომელიც იმ დროს განსაკუთრებით სანკიულოტებისა-

გან შესდგებოდა, ბრბოსთან ერთად რამდენჯერმე შეიჭრა კონვენტში და ეირონდისტების იქედან გაძევება და გასამართლება მოითხოვა. კრებას მეტი ძალა არ ჰქონდა, უნდა დაეთმო; 34 გამოჩენილი ეირონდისტი კონვენტიდან გამოირიცხეს და შემდგე ყველა, ვინც გაქცევა ვერ მოასწრო, პასუხისგებაში მისცეს. ახალგაზრდა ქალმა **შარლოტა კორდემ**, რომელიც ეირონდისტების იდეალების აღფრთოვანებული თავყანისმცემელი იყო, **შარატის** მოკვლა მოახერხა, იმ შარატის, რომელიც თავის ჭუნალში („ხალხის მეგობარი“) განსაკუთრებული ენერგიით ძარცვა-გლეჯისა და ძალადობის პოლიტიკას იცავდა.

ნორმანდიაში, ბორდოში, ლიონში, მარსელში, ტულონში პარიზელი ტირანების წინააღმდეგ აჯანყება დაიწყო. **ვანდების** (ვანდუ დასავლეთი პროვინციაა, მისი მთავარი ქალაქი **ნანტია**) მცხოვრებნი კიდევ უფრო ადრე აჯანყდნენ, მათ სათავეში თავდა-აზნაურობა და სამღვდლოება უდგა. იყო მომენტი, როდესაც აჯანყების დროშის ქვეშ სამოკამდე დებარტამენტი იდგა. მაგრამ ყველა ამგვარი მოვლენა რევოლიუციონერებს კიდევ უფრო აბრაზებდა და შეუბრალებლად ხდიდა.

- ტერორი.

რაკი მეფე გადაყენებული იყო, საჭირო შეიქმნა მთავრობის ახალი ორგანოს შექმნა. თანდათანობით ასეთ ორგანოდ ე. წ. **„საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტი“** გადაიქცა, რომელიც კონვენტის დეპუტატებისაგან შემდგარ კომისიას წარმოადგენდა. ეირონდისტების გაძევების შემდეგ კომიტეტი ხელახლა იქმნა მოწყობილი (1793 წლის ივლისში კომიტეტში 9 წევრი აირჩიეს; შემდეგ წევრთა რიცხვი 12 იქმნა აყვანილი); დანტონი კომიტეტში არ შესულა; არჩეულ იქმნა რამდენიმე საქმის მკოდნე პირი; მათ შორის ყველაზე უფრო გამოჩენილი **კარნო** იყო, საფრანგეთის ჯარების დაუღალავი ორგანიზატორი; ცენტრიდან კომიტეტში ორი-სამი წევრი შედიოდა, რომლებიც გამარჯვებულ პარტიას მორჩილებით ეპყრობოდნენ,

და დასასრულ აქვე იყო რომეს-პიერიც თავისი შთაფარი თანამო-
 ზრეებით. რომეს-პიერი, გაბატონებული მიმართულების უმთავ-
 რესი წარმომადგენელი, მშრალი, სისტემატიური განებისა და
 ვიწრო სოფლმხედველობის კაცი იყო, მედიდური პედანტი, რომ-
 ლიც თავისი გიგმის მიხედვით მთელი საფრანგეთის საქმეების
 მოწყობას ლამობდა და ყველას, ვინც მის აზრებს არ იზიარებ-
 და, გულწრფელად კაცობრიობის მტრად თვლიდა. რომეს-
 პირთან ყველაზე უფრო ახლო იდგა სან ვიუისტი, რომლის
 მიზანსაც საფრანგეთში იმგვარი წესწყობილების შემოღება შე-
 ღგენდა, რომელსაც სპარტასა და რუსოს სახელმწიფოს შორის
 საშვალაოდგელი უნდა დაეჭირა. ტერორის შთაფარი ორგანი-
 ზატორი და კომიტეტის მოქედების ხელმძღვანელი ბილლო
 ვარენი იყო; დიდი თეორიებით იგი თავს არ იწუხებდა, მაგრამ
 ტერორის უაღრესობაში მტკიცედ იყო დარწმუნებული და მას
 ცხოვრებაში შეუწყველად ატარებდა.

„საზოგადოებრივ ხსნას კომიტეტთან“ ძალიან ახლოს
 იყო დაკავშირებული ე. წ. „საზოგადოებრივი თავდაცვის
 კომიტეტი“-ც, რომელსაც სახელმწიფო პოლიცია ეჭვემდე-
 ბარებოდა. პროვინციაში და არმიაში კონვენტმა თავისი გი-
 ნუსაზღვრელი უფლებებით აღქუცვილი კომისრები დაგზავ-
 ნა. რევოლიუციონური კომიტეტები მთელ საფრანგეთს მოფ-
 ფინა: განსაზღვრულ ადგილას კონიტეტი თვალ-ყურს ადევ-
 ნებდა მოქალაქეთა ყოფა-ქცევას, იღებდა საიდუმლო რაბე-
 ზლებას, ახდენდა დაპატიმრებებს; პროვინციის კომიტეტების
 წევრებს კონვენტის კომისრები ნიშნავდენ; ვინც ზომიერე-
 ბას გამოიჩენდა, მას დაუყონებლივ ითხოვდენ. ტერორის
 ორგანიზაცია ამგვარად მთელ ქსელს წარმოადგენდა, რომ-
 ლითაც მთელი საფრანგეთი იყო დაფარული. მონტანიარე-
 ბის მიერ. 1793 წელს ნაჩქარევად შედგენილ კონსტიტუცი-
 აში პიროვნების და კავშირების თავისუფლებაზე ბევრი იყო
 ნაღაპარაკვეი, მაგრამ ეს კონსტიტუცია მხოლოდ ქალღმად-
 დარჩა, სინამდვილეში კი კვლავ ცენტრალიზაცია და მთავრო-

მის თვითნებობა ბატონობდა; განსხვავება მხოლოდ იმაში იყო, რომ წ წინდ ასეთს შეგნებულა, რომ თავის გასაპართლებლად „ძალაუფლების ღვთაებრიობას“ იმოწმებდენ, ახლა კი „ხალხის უაღრესუფლები ნობას“.

რაც შეეხება მთავრობის საქმიანობას, ეს უკანასკნელი უმთავრესად და განსაკუთრებით ყველა იმათ წინააღმდეგ იყო მიმართული, ვისგანაც ძველი რეჟიმის მომხრეობას მოელოდნ მონათნარების წინადადებით, კონვენტმა კანონი მიიღო „საგვერთა“ წინააღმდეგ, რომლის ძალითაც ყველა იმ პირებს რომელიც რევოლუციისაგან იყვნენ ასე თუ ისე დაზარალებულნი, დაპატიმრება და გასაპართლება მოელოდათ. პოლიტიკური ბრალდებების გახარჩევად დაარსებულ იქნა „რევოლუციონური ტრ. ბუნალი“, რომელიც ჩვეულებრივი იურიდიული პროცედურისაგან განთავისუფლებული იყო. პარიზელი მეშების დასაკმაოფილებლად სურსათზე მაქსიმალური ფასები იქნა შენობებული, და ყოველგვარი ცდა ზედმეტ ფასად გაყიდვისა ან გაძვირების მოლოდინში თადარიგის დაჭერისა სახელწიფო ღალატად ითვლებოდა. საექვო პირებთან და დამნაშავეებთან ანგარიშს თითქმის ყოველთვის ერთი და იმავე სახით ასწორებდენ: მათ თავს სჭრიდენ გილიოტინაზე, რომლის მსხვერპლიც სხვათა შორის მარია ანტუანეტა (დელოფალი), ჟირონდისტები და ჰერკოგი ორლენელი შეიქმნენ, თუმცა აღსნიშნავია, რომ ამ უკანასკნელმა თავის ტიტულზე უარი განაცხადა და კონვენტში ლიუდოვიკ მე-XVI სიკვდილით დასჯას მისცა ხმა.

ასე ილუპებოდა ხალხი ათასობით (რევოლუციონური ტრ. ბუნალი გილოტინაზე კვირაში ჯერ 30—40 კაცს აგზავნიდა, მაგრამ 1794 წლის ზაფხულზე კვირაში 200 კაცზე მეტს დაუწყა ეშაოტზე გზავნა); ანაშაულს გარჩევა არ ჰქონდა: საკმაო იყო უბრალო დაბეზლება, რომ მსხვერპლი უღმობელი მანქანისაკენ გაეგზავნათ. ზოგიერთი კომისრის აზრით, გილიოტინა ძალიან ნელა მოქმედობდა: ნანტში მთელ ჯგუფებს აღრიობდენ წყალში, ხოლო ლიონში ზარბაზნით ანადგურებდენ.

მაღე განხეთქილებამ თვით მონტნიარაა წრეში იჩინა თავი. პარიზის ქალაქის საბჭო ცირონდისტების დამარცხების თავის დამსახურებად სთვლიდა, და, დამორჩილების შავიერ, კონვენტს თავის განკარგულებებს უგზავნიდა; მისი წევრები იმის ცდაში იყვნენ, რომ სახელმწიფო და მდიდრები ბრბოს დასაქმყოფილებლად გაეძარცვათ; სდევნიდენ არა მარტო ჟიციულებელ სამღვდლო პირებს, არამედ საერთოდ ყველას, ვინც ქრისტეს სარწმუნოებას აღიარებდა. მათ „გონების“ კულტი შეჰოილეს და მისი სახელით პარიზის ღვთისმშობლის საკრებულო ტაძარში ორგაიებს მართავდენ. შეორე მხრივ, დანტონი და მისი მგობრები კომიტეტს გადაქარბებულ სისხლის მსმელობასა და უფლებამოყვარებაში სდებდენ ბრალს. მაგრამ რობესპიერისა და მისი ამანაგების ჩამოგდება არც ისე ადვილი საქმე იყო: ქალაქის საბჭოს დასაუძღურებლად სანჯიუტმა წინადადება მისცა კონვენტს, ლარიბ მოქალაქეთათვის ნაციონალური ქონება გაეყოთ, და, როდესაც კომიტეტმა საბჭოს ბელადები შეიპყრო, პარიზის მცხოვრებლებმა მათ დასაცავად თავი აღარ შეიწუხეს, და იგინიც დაიღუპენ. არ გასულა დიდი ხანი, რომ დანტონსაც იგივე ბედი ეწვია.

ამგვარად, რობესპიერს თითქმის არცერთი სერიოზული მოწინააღმდეგე აღარ ჰყავდა. რობესპიერმა თავისი მოღვაწეობის ახალი ხანა იმით დაიწყო, რომ ქრისტიანობის შავიერ ახალი სარწმუნოება შემოიღო. ღვიზმის ზეგავლენით, ერთადერთ ღვთაებად „უმადლესი ძალა“ იქმნა აღიარებული, რომლის კურთხევის დღეც დიდის ზეიპით იდღესასწაულეს. რობესპიერის აზრით ახალი სარწმუნოება და ზნეობა ტერორის საშუალებით უნდა განმტკიცებულიყო. ამიტომ ტერორი კიდევ უფრო გააძლიერეს. რობესპიერის ზეგავლენით კონვენტმა კანონი გამოსცა, რომლის ძალითაც რევოლიუციონურ ტრიბუნალს მოქალაქეთა სიცოცხლისა და თავისუფლების საკითხში კიდევ უფრო მეტი უფლება ენიჭებოდა, ვიდრე წინად (შავ. მას უფლება ჰქონდა კონვენტის წევრების შეპყრობისა და გასამართლების თვით ამ

დაწესებულების ნება დაურთველად); რა თქმა უნდა, ტრიბუნალმა თავისი ახალი უფლებით ფართოდ ისარგებლა. ახლა კი თვით ტერორისტების გულსაც შიში შეეპარა: კომიტეტის წევრები ხედავდნენ, რომ არც მათი სიცოცხლე იყო უზარუნველყოფილი, სანამ საფრანგეთის სათავეში რობესპიერი იღვამიტომ მათ ამ საშინელი კაცის თავიდან მოცილება სკადლეს, მაგრამ რობესპიერი განზრახვას მიუხედა და დაასწრო: თვითონ მან იაკობინელთა კლუბში გაილაშქრა ორივე კომიტეტის წინააღმდეგ, ხოლო სანტუსტმა კონვენტში (1794 წ.). შედეგი ის იყო, რომ ორივე დაკავებულ იქმნენ, მაგრამ ქალაქის საბჭოს განკარგულებით, რომელიც რობესპიერის მომხრეთაგან შესდგებოდა, იგინი ძალით იქმნენ განთავისუფლებულნი. კონვენტმა და კომიტეტმა კარგად იცოდა, რომ საქმე სიკვდილ-სიცოცხლეს ეხებოდა. მათი ბრძანების თანახმად ჯარი და ნაციონალური გვარდია საბჭოს დარბაზში შეიქრა და რობესპიერი დაატყვევა. ის და მისი მომხრეები მეორე დღესვე იქმნენ დასჯილნი.

1793 - 94 წლ. ომები.

მართალია, ტერორის ხანა ყოველმხრივ აღმაშფოთებელი იყო, მაგრამ ერთი მხრივ მან მაინც დიდი სამსახური გაუწია საფრანგეთს. ასე თუ ისე მან ხელი შეუწყო მტკიცე მთავრობის შექმნას, და ამან საფრანგეთს საშუალება მისცა, შინაური და გარეშე მტრების წინააღმდეგ ბრძოლა წარმატებით ეწარმოებია.

საფრანგეთის საუკეთესო ძალები ამ ბრძოლას ხმარდებოდა; მარტო არმიაში შეიძლება რევოლუციონური ინკვიზიტორებისაგან თავის დახწევა, თავისუფლად ამოსუნთქვა და კეთილშობილური და მამულიშვილური საქმეებისთვის თავის დაღება. სამხედრო დისციპლინა და ორგანიზაცია, თუმცა ნელი ნაბიჯით, მაგრამ მაინც აღდგენილ იქმნა; დემოკრატიული ცვლილებების წყალობით ყველა კლასისა და მდგომარეობის

რეობის ხალხისათვის გაიხსნა გზა უმაღლეს თანამდებობათა მისაღწევად. სულ უბრალო შთამომავლობის პირნი სწრაფად წინაურდებოდნენ, და ზოგერთი მათგანი საუკეთესო მხედართა მთავრებადაც კი დაარჩნენ (მაგ. გოში მჯინ. ბე იყო). რევოლუციონერ არმიაში განსაკუთრებული სტრატეგრა შემუშავდა: იგი დიდ მასიურ მოქმედებას და სწრაფ გადასვლას დაემოწმეს ემყარებოდა.

შეუპოვარი ბოძოლის შემდეგ აჯანყება ყველგან ჩააქრეს: განსაკუთრებით გააფთრებული წინააღმდეგობა მთავრობას ვანდემ გაუწია. მთავრობას ჯარებმა ბრწყინვალე გამარჯვებას მიიღწიეს: ინგლისელებს, ავსტრიელებს, პრუსიელებს, იტალიელებსა და ისპანელებს ყველას სასტიკად ამარცხებდნენ. ამ დროს განსაკუთრებით ისახლეს თავი გოშის, მოროს და პიშევრიუს. უკანასკნელმა პოლანდია დაიკავა და იქ „ბატა ვიის რესპუბლიკა“ დააარსა, რომელიც საფრანგეთს შეუკავშირდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ჯარის კაცებს მამაცობასა და ხარდობის ხელოვნებას გარდა, საფრანგეთის გამარჯვებას არა ნაკლებ შეუწყო ხელი იმ გარემოებამაც, რომ პრუსიისა და ავსტრიის მთავარი ძალები პოლონეთის საკითხით იყვნენ შეზოკდნი.

მ მისიხ კონსტიტუციას არ შეეძლო ერთბაშად გარდაეკმნა პოლონეთი: პოლონეთის არისტოკრატიაში ძველი, ანარქიული წესწობილების მომხრე კიდევ მრავალი მოიპოვებოდა. მათ ტარგოვცაში კონფედერაცია შეადგინეს იმ პარტიის წინააღმდეგ საბრძოლველად, რომელსაც სახელწოდებრივი ძალაუფლების განმტკიცება ჰქონდა მიზნად დასახული, და ამას გარდა რუსეთსაც მიმართეს დახმარებასათვის. რუსის ჯარები პოლონეთში შევიდნენ; თავის მხრივ პრუსიამაც დასძრა ჯარები პოლონეთის მიდამოებისაკენ; პოლონელების წინააღმდეგობა დაძლეულ იქნა, და მოხდა პოლონეთის შეიარე განაწილება: პრუსიამ წაიღო დანციგი. ტარნი და პოზნანის ნაწილი, ხოლო რუსეთმა შინსკი, ვოლინი და

ბოდოლია დაიკავა. პოლონელი პატრიოტები ვერ შეურავდნენ სამშობლოს ამგვარ დამტყობნებას და კოსტიუშკოს მეთაურობით საქის გამოკეთებას შეეცადნენ, მაგრამ ეს მათი თავზე ხელადებული ცეცხლი დამარცხებითა და პოლონეთის მსამე განაწილებით დამთავრდა, რომელშიც ავსტრიამაც მონაწილეობა მიიღო. ამ უკანასკნელმა კრაკოვი წაიღო, პრუსიამ — ვარშავა, ხალო რუსეთმა — ვილნო.

აღმოსავლეთი ევროპის საქმეებზე გერმანელი ჯარები თავსავე იმ ფრონტზე შეასუსტა და ამან ფრანგების გამარჯვებას სარგებლად შეუწყო ხელი. პრუსიამ სპაროვ დინახა, სრულგზით ჩამოშორებოდა კოალიციას; 1795 წელს იგი ზევით შეეკრა ბაზელში ს.ფრანკეთს. სივას რომ თავი დავინებოთ, აქ ეველაზე უფრო საინტერესო ის იყო, რომ პრუსია ამით საფრანგეთის პოლიტიკურ ცვლილებებსა და იქ დამკარგებულ ახალ წესწერბილებას სცნობდა.

ტერორის დასასრული.

რობესპიერის დაცემა მარტო ტერორისტების წრეში ატეხილი უთანამობით როდი იყო გამოწვეული; თვით საზოგადოებაშიც მათი შეურბეგბელი მკრობა ჩაისახა: ტერორისტებისადმი სიძლიერი განსაკუთრებით ახალგაზრდობას ეტყუროდა, რომელსაც იმდენად თავისუფლებსა და ხალხის სუვერენობის იდელები აღარ იტაცებდა, რამდნადაც სამხედრო ძალისა და მონარქიული ტრადიციების ს.მპატიები. მდიდართა წრეებიდან გამოსული ახალგაზრდობა აშკარა სიძულელს ჩენდა სანკიულოტებისადმი, და „ოქროს ახალგაზრდობის“ რაზმებო ყოველი შემთხვევით სარგებლობდნენ, რათა სანკიულოტებს სათვის სამაკიერო ეხლოთ.

საზოგადოებრივი აზრის ამგვარი შეტრიალება მთავრობის წრეებსაც დაეტყო; ძალა-უფლება თანდათანობით ცენტრისა და მარჯვენა ფრთის ხელში გადავიდა; 1794 წლის ბოლოს აკობინელების კლუბიც კი დახურეს. ქალაქის გარე უბნებზე

1768 წელს კონვენტის დამოაჩილება და ტერორის ძველებურად განცხოველება ერთხელ კიდევ სცადეს, მაგრამ მათი გამოსვლა მოგერებულ იქმნა, და საქმე მხოლოდ იმით დამთავრდა, რომ რამდენიმე გამოჩენილი ტერორისტი დასაჯეს და ზოგი გადასახლეს, სხვათა შორის გადასახლებულ იქმნა ბილლო-ვაჩენიცი. მას შემდეგ რაც კონვენტმა განკარგულება მოახდინა, რომ ეროვნისტები და მათი თანაგრძნობისათვის გამყვებული დეპუტატები კვლავ კონვენტში დაებრუნებიათ, რეაქცია კიდევ უფრო გაძლიერდა.

3 დირექტორია.

III წლის კონსტიტუცია.

ამგვარ პირობებში კონვენტმა ე. წ. მე-III წლის კონსტიტუცია შეიმუშავა, რომელიც ახალს სახელმწიფოებრივ წესწყობილებას საფუძვლად უნდა დადებოდა.

ამ კონსტიტუციის ავტორები აღმასრულებელი უფლების ზედმეტ შეფუცას საჭიროდ აღარ თვლიდენ: იხინი ცდილობდენ, თანასწორობა დაეცვათ აღმასრულებელსა და საკანონმდებლო უფლებათა შორის. კანონების შედგენა და გადასახდების განსაზღვრა ორ პალატას—უზუცესთა და ხუთასის საჭოხ ჰქონდა მინდობილი; მთელი მართველობა ხუთი დირექტორისა და მათ მიერ დანიშნული მინისტრების ხელში უნდა ყოფილიყო. საზოგადოებრივი აზრის ცვლილება იხე არაფერში არ გამოხატულა, როგორც საოლქო მართველობის სისტემაში: არც ული პროკურორები დირექტორების მიერ დანიშნული აგენტებით იქმნენ შეცვლილნი.

მაგრამ კონსტიტუციის განხორციელება ძალიან ძნელი აღმოჩნდა, რადგანაც პალატებსა და დირექტორებს შორის იმ თავიფვე მეტოქეობამ იჩინა თავი. რევოლუციის დროს შეთვისებული ზეულებების მიხედვით, ყველა დამოუკიდებლად მოქმედებს

კდილობდა, თუ კი იმდენად ძლიერად გრძნობდა თავს, რომ კანონის დარღვევას არ მოერიდებოდა. ამის მაგალითი ხალხს ყველაზე ადრე თვით კონკრეტმა მისცა: თუმცა, კონსტიტუციით, ორივე საბჭოს შემადგენლობა ხალხის მიერ არჩეული წევრებით უნდა შეესებულებოდა, მაგრამ ამის მიუხედავად კონვენტმა მთელი შემადგენლობის ორი მესამედი თავისი წრიდან დანიშნა, ხოლო დანარჩენი ერთი მესამედის არჩევა ხალხს მიანდო. თავს იმით იმართლებდნენ, თითქოს წინააღმდეგ შემთხვევაში საბჭოს წევრთა უმრავლესობას რეალისტები შეადგენდნენ და რესპუბლიკას დაამხობდნენ. რეალისტებმა ეს რომ გაიგეს, პარიზში აჯანყება მოახდინეს, რომელიც ახალგაზრდა გენერლის, **ბონაპარტეს** თაოსნობით იქმნა ჩაქრობილი. (ბონაპარტე კორსიკიდან იყო შთამომავლობით; ის 1769 წელს დაიბადა ერთი ღარიბი ვეტილის ოჯახში, სწავლობდა ბრიუნის სკოლაში, სადაც მათემატიკურ ნიჭსა და ისტორიისადმი ინტერესს იჩენდა, არტილერიის ოფიცრობა მიიღო და რევოლუციის დროს რომანტიკოს პარტიას მიემხრო). დირექტორიის შემდეგი მოქმედება დასაწყისის გავრძელება იყო: 1797 წელს სამმა დირექტორმა ჯარის დახმარებით 55 დეპუტატი დააპატიმრეს და ორი თავისი ამხანაგიც განდევნეს, რათა ამ რესპუბლიკის საწინააღმდეგო აგიტაცია მოეპოათ; სამაგიეროდ 1799 წელს, თავის მხრივ, ორივე პალატამ ძალა დაატანა დანარჩენ სამ დირექტორს, თანამდებობიდან გადაშლგარიყვნენ, ვინაიდან იგიინი თავისი რესპუბლიკანური სულისკვეთებით იყვნენ ცნობილნი.

ამგვარი მთავრობა იერც თავის წინაშე გამოიწვივდა პატივისცემას და ვერც კანონის წინაშე, რომელსაც თვითონვე არღვევდა. რევოლუციონური იდეალების ათვალიწინება თანდათან აშკარა ხდებოდა, ხოლო მის ადვილს ზნეობისა და რწმენის საზოგადო ჩამოქვეითება, საზოგადოებრივ მოღვაწეობისადმი და იდეურ მოთხოვნილებისადმი ცინიკური მოპყრობა, ნივთიერი კეთილდღეობისა და განცხრომის მოპოების სურ

ვილი იკავებდა. ამ დროს საზოგადოება მხოლოდ ორ იდეა-
ლოურ ძალას ცნობდა: ტერორისაგან დაშინებული საზოგადოება
წყნარ ნაფისაყუდელს ეძებდა, და ამგვარ ნაფისაყუდლად ეკ-
ლესია იქნა მიჩნეული; განმტკიცდა აზრი, რომ სარწმუნო-
ება საზოგადოების მშვიდობიანობისათვის საუკეთესო საფუძვე-
ლია. ვალევიდა პატრიოტული გრძობაც, რომელიც ბრძო-
ლისა და გამარჯვების სურვილში გამოიხატებოდა. იმდროინ-
დელი საფრანგეთისათვის ომი თითქმის ყველაფერზე უფრო
საკირო იყო; ერთი მხრით, საზოგადოების ყურადღება სასირ-
ცხო საშინაო პოლიტიკიდან საგარეოზე გადადიოდა, ხოლო მე-
ორე მხრით ომს სახელმწიფოსთვის ფინანსიური სარგებლობაც
დიდი მოჰქონდა: უამრავი რევოლუციონური კონფისკაციე-
ბითაც ინელი იყო იმის ანაზღაურება, რაც მრეწველობის მო-
შლითა და რევოლუციონური მთავრობის უნაყოფო ხარჯე-
ბით დაიკარგა; 1790 წელს მომხდარი საეკლესიო ქონების
სეკულარიზაციის შემდეგ გამოშვებულმა ქაღალდის ფულმა
სრულებით დაკარგა ყოველივე ღირებულება: საქმე იქამდის
მივიდა, რომ ერთ რწყვილ ფესსაცმელში ქაღალდის ფულ: თ
10.000 ფრანკს აძლევდნენ; 1793 და 1796 წელში საქმე თი-
თქმის სრულ გაკოტრებამდე მივიდა. დირექტორიის შემოსავ-
ლის ერთს მთავარ წყაროს დაკავებული ქვეყნიებიდან აღებუ-
ლი კონტრიბუციები შეადგენდენ საფრანგეთის დაცარიელე
ბული კასის შევსება: ჰოლანდიას, გერმანიასა და იტალიას უხ-
დებოდათ.

1796 — 99 წლ. ომები.

მთავარი სამხედრო ოპერაციები ამ დროს იტალიაში სწარ-
მოებდა. როიალისტების აჯანყების ჩაქრობისათვ ს ბონაპარტეს
სამაგიერო მით გადაუხადეს, რომ მან მრავალრიცხოვანი, თუმ-
ცა ცუდად შეიარაღებული ჯარი მიანდევს (1796). ჩრდი-
ლოეთ იტალიაში ფრანგებს სარდნიის შეფსა და ავტრიე-
ლების წინააღმდეგ უხდებოდათ ბრძოლის წარმოება; პირველს

პიემონტი ეკუთვნოდა, ხოლო მეორეს — ლომბარდია. ბონაპარტემ მოწინააღმდეგეთ შეერთება არ აცალა: პირველად რამდენიმე ბრძოლაში სარდინიის ზეფე დაამარცხა და ზავი მოათხოვნია, ამის შემდეგ ავსტრიელებისაკენ იბრუნა პირი, ლომბარდია დაიკავა და მტერი ტიროლისკენ განდევნა. სამჯერ კიდევ შეეცადნენ ავსტრიის სარდლები საქმის გამოსწორებას, მაგრამ სამივეჯერ დამარცხდნენ. 1797 წელს ავსტრიამ ბონაპარტეს წინააღმდეგ თავისი საუკეთესო სარდალი ერცჰერცოგი კარლოსი, ვაგზაენა; მაგრამ ისიც ძლიერი იქმნა, და ავსტრია იძულებული შეიქმნა, თავი დამარცხებულად ეცნო. **კაპოფორმიოში** შეკრული ზავით ავსტრიამ უარი სთქვა **ლომბარდიაზე**. ლომბარდია და მის ახლოს მდებარე ადგილები გამოცხადებულ იქმნა **ციზალპინის რესპუბლიკად**, **ვენუია** კი — **ლიგურიის რესპუბლიკად**. ავსტრია და პრუსია, ეს ორი უმთავრესი სახელმწიფო, რომელიც საფრანგეთს ებრძოდა; იძულებულნი შეიქნენ, მას შერიგებოდნენ.

ღარაა კიდევ ინგლისი, რომელიც ფლოტის დახმარებით მოკავშირეებზე უკეთესად იბრძოდა. ინგლისმა პოლანდიისა და ისპანიის ფლოტი დაამარცხა, რომელიც საფრანგეთის, ესკადრასთან ერთად იბრძოდა, და შემდეგ ფრანგების, ისპანელებისა და პოლანდელების ახალშენების მეტი ნაწილი დაიკავა. გოში ირლანდიაში გადასასვლელად ემზადებოდა, მაგრამ მისი გემბო ქარიშხალმა დაამსხვრია. ბონაპარტემ ვერ გაბედა ამ ცდის განმეორება, მაგრამ ეგვიპტიდან ინგლისელებზე თავდასხმის გეგმა გამოიმუშავა, დაჯერა მთავრობა თავისი გეგმის მიზანშეწონილობაში და თვითონ აღნიშნული ადგილისაკენ გაილაშქრა.

მას თვალწინ ეხატებოდა ხველთა შუა ზღვის აღმოსავლეთ წყლებში ინგლისის თავისუფალი ვაჭრობის მოსპობის შესაძლებლობა და შემდეგ თვით ინგლისზე გალაშქრება. დირექტორია მოხარული იყო გამოჩენილი და საშიში ვენერლის თავიდან მოშორებით, მისცა მას კარგად გამოწყობილი ჯარი, და ბონა-

პარტემატ საფრანგეთის სანაპიროები დასტოვა (1798). მართალია, მან ინგლისის ესკადრის გვერდის ავლა მოახერხა, მაგრამ აღმირალი **ნელსონი** ფრანგების ესკადრას მაინც უკან დაედევნა და **აბუჟირთან** სრულებით გაანადგურა იგი. ხმელეთის ჯარმა ნაპირზე გადასვლა მოასწრო. ბონაპარტემ სწრაფად დაიკავა ეგვიპტე მაგრამ, რადგან ჯარი მოწყვეტილი იყო საფრანგეთს, მისი მდგომარეობა აუტანელი შეიქმნა. ოსმალოები ახალ ჯარებს ეზავნიდნენ. ბონაპარტემ დასწრება არჩია და თვითონ გაილაშქრა სირიაზე. მან ალყა შემოარტყა **აკრას**, მაგრამ ქალაქის აღება ვერ მოასწრო, რადგანაც ევროპიდან მოსულმა ცნობებმა აიძულეს იგი, აღმოსავლეთის საქმეებისათვის თავი მიენებებია და საფრანგეთს გაშურებოდა. (ბონაპარტეს წასვლის შემდეგ ფრანგების საქმე ეგვიპტეში ცუდად წავიდა და ბოლოს იძულებული შეიქმნენ ეს ქვეყანა სრულიად გაეწმინდათ.)

იმ დროს, როდესაც ბონაპარტე აღმოსავლეთში იმყოფებოდა, ევროპაში კვლავ ომი დაიწყო. საფრანგეთის ჯარები შვეიცარიასა და სამხრეთ იტალიაში შეიჭრნენ და აქ ორი ახალი რესპუბლიკა დააარსეს—**რომიხა** და **პარტენოპეასი** (ნეაპოლი), ხოლო შვეიცარიაში პიემონტი და ტოსკანა საფრანგეთს შეუერთეს. ამ ახალი ნაბიჯების გამო ავსტრია კამპოფორმიოს ზავი დაარღვია და ძლიერი რუსეთის დახმარებით ისევ ომი დაიწყო. იმპერატორმა პავლემ იტალიაში სუვოროვი გაგზავნა და სულ რამდენიმე თვეში ფრანგების წინანდელ გამარჯვებათა შედეგები მოსპო. მან ზედი-ზედ დაამარცხა მორო, მაკდონალდი და ჟუბერი. გენუას გარდა, შემოდგომისათვის მთელი იტალია გაწმენდილი იყო ფრანგებისაგან. ამის შემდეგ ავსტრიელებმა იმპერატორი **პავლე** შვეიცარიაში ჯარების გადაგზავნაზე დაითანხმეს, თვითონ კი ესეთი სიჩქარით გაიყვანეს იქიდან თავისი სამხედრო ძალები, რომ ფრანგების გენერალმა **მასსენამ**, სუვოროვის მოსვლამდე, სრულებით გაანადგურა ციურხის ახლოს რიმსკი-კორსაკოვის რაზმები. სუვოროვის მდგომარეობა, რომელმაც შემოდგომაზე

სან-გოტარდი გადალახა, საშინელი იყო. იგი ბრძოლით იკაფავდა გზას მთის ბილიკებზე ბავარიისაკენ. ავსტრიელებთან მოკავშირეობის ცდა რუსეთვისათვის იმდენად ჭკუის მასწავლებელი გამოდგა, რომ რპერატორმა პავლემ მათ თავი მიაჩნება და საფრანგეთს დაუახლოვდა.

1799 წლის ბოლოში ბონაპარტემ ეგვიპტის რაზმი მიატოვა და თვითონ სამხრეთ საფრანგეთში გადასვლა მოახერხა. იტალიის კომპანიის დაწყების პირველ წლიდანვე იგი მთელ საფრანგეთში ყველაზე უფრო პოპულარულ პიროვნებად შეიქმნა: მის დაბრუნებას ისე შეხვდნენ, როგორც მხსნელისას. ყველა დარწმუნებული იყო, რომ იგი რევოლიუციით ბონაპარტის დაცვასა და ძველი ძლიერებისა და დიდების აღდგენას მოახერხებდა.

ღირექტორია და პალატები წინადაც ვერ სარგებლობდნენ ავტორიტეტით, ეხლა კი სრულიად დაჰკარგეს ნდობა. დიდი ხანი არ გასულა მას შემდეგ, რაც პალატებმა მათთვის არასასიამოვნო ღირექტორები გააძევეს, და ეხლაც ბევრი იყო დეპუტატებს შორის ისეთები, რომლებიც მზად იყვნენ რესპუბლიკანური ფორმები დაეთმოთ, ოღონდ ძლიერსა და სახელოვან მთავრობას ღირსებოდნენ. ბონაპარტემ აღარ დააყოვნა: 1799 წლის 18 ბრიუმერს (10 ნოემბერს) მან უხუცესთა საბჭო დაითხოვა და ჯარის კაცების დახმარებით 500-ის საბჭო გაჭფანტა; ხოლო თვითონ ღირექტორებს წინააღმდეგობა არ გაუწევიათ. საღამოზე რამდენიმე დეპუტატი შეაკრიბა, რომელნიც, გენერლის გეგმას თანაუგრძნობდნენ, და ბონაპარტე და კიდევ ორი, ნაკლებ მნიშვნელოვანი პირი საფრანგეთის რესპუბლიკის კონსულებად გამოაცხადეს.

4. ნაპოლეონი.

VIII წლის კონსტიტუცია.

ნაჩქარევად შედგენილის „VIII წლის კონსტიტუციის“ ძალით ნომინალურად საფრანგეთში ისევ რესპუბლიკანური

მართველობა რჩებოდა, ნამდვილად კი ერთუფლებიანობა მყარდებოდა. 1791 წელს აღმასრულებელი უფლება საკანონმდებლო უფლებას დაუქვემდებარეს, 1795 წელს ორივე უფლების გათანასწორება სცადეს, ხოლო 1799 წელს საკანონმდებლო უფლება აღმასრულებელ უფლებას დაუმორჩილეს. კანონპროექტებს სახელმწიფო საბჭო იმუშავებდა, შემდეგ მათ ტრიბუნატი იხილავდა და ტრიბუნების შენიშვნებით საკანონმდებლო კორპუსის ხელში გადადიოდა, რომელიც მათ არსებითად როდი იხილავდა, არამედ მხოლოდ კენჭს უყრიდა. მაგრამ ამით საქმე არ თავდებოდა: იყო კიდევ ერთი დაწესებულება, ხენატი, რომელსაც უფლება ჰქონდა კანონპროექტი უარეყო, თუ იგი, მისი შეხედულებით, კონსტიტუციას არ ეთანხმებოდა.

ამგვარი დანაწილება საკანონმდებლო უფლებისა მის ოვალსაჩინო დასუსტებას მოასწავებდა: მაგრამ ეს კიდევ არაფერი; სახელმწიფო საბჭოსა და ხენატის წევრებს პირდაპირ კონსულები ნიშნავდნენ, ტრიბუნატისა და საკანონმდებლო კრებისას კი — ხენატი იმ სიიდან, რომელსაც ადგილობრივსა და საოლქო კრებებზე ადგენდნენ. ამ პირობებში მთავარი მნიშვნელობა სახელმწიფო საბჭოს ჰქონდა, რომელიც, კანონპროექტების შედგენის გარდა, სადაო ადმინისტრატიულ საქმეებსაც სჯიდა; იგი უმაღლეს ნოხელეთაგან შესდგებოდა და სავესტით კონსულებს ემორჩილებოდა. თვით კონსულებს 10 წლის ვადით ირჩევდნენ; თუმცა სულ სამი კონსული იყო; მაგრამ უკანასკნელი ორი პირველის ხელში უბრალო იარაღს წარმოადგენდნენ.

საფრანგეთში ყველა გრძნობდა, რომ იქ ხელმწიფე გამოჩნდა, გენერალი ბონაპარტე, და რომ რესპუბლიკანური წყობილების მოსპობა მის სურვილზეა დამოკიდებული. მცხოვრებთა დიდი ჯიშარველობა თანაგრძნობით ეპყრობოდა ახალ მდგომარეობას, ვინაიდან იგი თავდები იყო ძლიერი სახელმწიფოებრივი ძალაუფლების, წესრიგის, ეროვნული ძლიერების, ნივ-

თიერი შენაძენისა და რევოლიუციით გამოწვეულის სამოქალაქო რეფორმების დაცვისა. იყვნენ, რასაკვირველია, მოწინააღმდეგენიც—როგორც ძველი მონარქიის მომხრენი, ისე რესპუბლიკანური წესწყობილების თავყანისმცემლებიც, მაგრამ ესენი შეშინებულნი იყვნენ და აშკარა ბრძოლისათვის უძლურნი აღმოჩნდნენ. ბონაპარტეს ექვიც არ ეპარებოდა ხალხის თანაგრძნობაში, და ამიტომ თავისი უფლების განსამტკიცებლად მან ხალხსავე მიმართა, რომელმაც 3,500,000 ხმით წინააღმდეგ 1500-ისა ახალ კონსტიტუციას ნდობა გამოუცხადა.

ბიუროკრატიული სისტემა.

ძველმა წესწყობილებამ საფრანგეთი ადმინისტრაციული ცენტრალიზაციას მიაჩვია. დამფუძნებელი კრების ცდა, რომ საფრანგეთი სხვა გზაზე დაეყენებია, დამარცხებით დაშთავრდა: ტერორისტებმა ადმინისტრაციული ცენტრალიზაცია აღადგინეს, და დირექტორიაც ამ შემთხვევაში ტერორისტების გზას დაადგა. პირველ კონსულს მით უფრო ადვილად შეეძლო ფრანგების ამგვარი მიდრეკილებით ესარგებლებია, რომ იგი სწორედ იმდროს გაძლიერდა; რადესაც მცხოვრებთ პოლიტიკური ბრძოლა და სახელმწიფოს საქმეები აღარ აინტერესებდათ. ის ზეუროკრატიული სისტემა, რომელიც, ზოგიერთი ცვლილებით უკანასკნელ ხანამდეა დაცული, სწორედ მაშინ იქმნა შექმუშავებული. მართველობის მთავარ ორგანოდ დებარტამენტში პრეფექტი ითვლებოდა, ოლქში—სუბპრეფექტი, ხოლო თეში სოფლის და ქალაქის მერი, და ყველა ეს თანამდებობის პირნი მთავრობისაგან იყვნენ დანიშნულნი. მართალია ამ მოხელეებთან საბჭოებიც არსებობდნენ, მაგრამ მათ მხოლოდ სათათბირო ხმა ჰქონდათ; ამასთანავე ამ საბჭოების წევრები არჩეულნი კი არა, სხვა მოხელეებივით დანიშნულნი იყვნენ.

ამ მარტივი ორგანიზაციის წყალობით ყოველგვარი საზოგადოებრივი საქმე ცენტრალური მთავრობის გავლენას ექვემდებარებოდა: პირველი კონსულისა და მისი თანაშემწეების

განკარგულებები მთელ საფრანგეთში დაუყოვნებლივ და უსიტყვოდ სრულდებოდნენ. მოქალაქენი ისევ ქვეშევრდომებად გარდაიქცნენ, თავიანთ კერძო საქმეებს დაუბრუნდნენ და იმ მორჩილ მასალად შეიქმნნენ, რომელსაც მთავრობა თავისი შეხედულების მიხედვით საზოგადო საქმეებისათვის იყენებდა. გენერალ ბონაპარტეს იდეალს ის შეადგენდა, რომ **სამოქალაქო ორგანიზაცია ხრულიად სამხედრო ორგანიზაციისათვის დაემსგავსებია**: მოხელეები მისთვის ოფიცრები იყვნენ, ქვეშევრდომნი კი — სამოქალაქო წყობის ჯარის კაცები.

სამოქალაქო რეფორმები და ნაპოლეონის კოდექსი.

მაგრამ პირველმა კონსულმა მისთვის კი არ ჩაიგდო ხელში ძალა უფლება და დამყარა დისციპლინა, რომ მოსვენებითა და უსაქმოდ მჯდარიყო და გამარჯვების ნაყოფით დამტკბარიყო.

პოლიტიკური მხრივ იგი, მართალია, მტერი იყო რევოლუციისა, მაგრამ იმ უკანასკნელის სამოქალაქო პროგრამა მას მინც საეგებით ჰქონდა შეთვისებული; სძაგდა თავისუფლება და ძირშივე ახშობდა მის ნაპერწკლებს, მაგრამ ის მთელი ორსებით ახალი წესწყობილების კაცი და რეფორმატორი იყო, რომელიც ყველაფერში და ყველგან გონიერების დებულებებისა და სისტემატიზაციის გატარებას ცდილობდა. ფინანსიურ გაქირვებას მან მით სძლია, რომ შემოსავლის კვალობაზე ყველასათვის სავალდებულო გადასახადი შემოიღო (25⁰/₁₀₀). გარდა ამისა ბონაპარტეს ცდით დასრულებულ იქნა ის დიდი იურიდიული რეფორმები, რომელნიც ეროვნული კრებისა და კონვენტის დროს დაიწყეს: ძველი წესწყობილების დამხობა უფლებების ყოველივე დარგის ძირითად ცვლილებებს მოითხოვდა; რთული, არე-დარეული და ხშირად ერთი მეორის მოწინააღმდეგე დადგენილებების მაგიერ, რომლითაც სასამართლოში მონარქიის დროს ხელმძღვანელობდნენ, აღმოცენდა არაჩვეულებრივად ნათელი და ჩამოყალიბებული იურიდიული სისტემა, რომელიც რომის უფლებაზე იყო დამყარებული და ახალი ცხოვრების პირობათა მიხედვით გადამუშავებული. ე. წ. **ნაპოლეონის კოდექსი** ი

სანოქალაქო უფლება ორ საფუძველზე იყო აშენებული — კანონის წინაშე მოქალაქეთა თანასწორობაზე და ინდივიდუალიზმზე.

ამას თან მოჰყვა სისხლის სამართლის კოდექსი, და შედეგ სისხლის სამართლის სამოქალაქო და კომერციული სამართლის წარმოების კოდექსები. ამ კაპიტალური იურიდიული ნაშრომით სამოქალაქო წყობილებაში საბოლოოდ დაკანონდა ყველაფერი ის, რაც რევოლუციით იყო მოზობებული. მართალია, მის შედგენაში უმთავრესი როლი სპეციალისტებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ მთავარი საკითხების გადაწყვეტაში პირველი კონსულიც ხშირად იღებდა მონაწილეობას, და ამიტომ მისი დეაწლი ამ მხრივ დაუფასებელია.

სწავლა-განათლების საქმე.

განათლების საქმესაც ახალი სისტემა დაედვა საფუძვლად. ძველი წესწყობილების დროს განათლების საქმე განსაკუთრებით ეკლესიის ხელში იმყოფებოდა. კონსულმა ამას დიდი ყურადღება მიაქცია და ახლა იგი სახელმწიფოს მზრუნველობის საგნად გახადა. მართალია, ნივთიერის მხრივ სკოლები ისევ აღვლილობრივ მცხოვრებთა ქონებასა და სურვილზე იყვნენ დამოკიდებულნი, მაგრამ სახელმწიფო მათს უზენაეს მეთვალყურეობას თავის მოვალეობად სთვლიდა: კონსულმა დაბალი სკოლის ინსპექციები დააარსა. რაც შეეხება საშვალოს, სპეციალურსა და უმაღლეს სასწავლებელთ — ესენი ყველანი სახელმწიფოს ხარჯზე ინახებოდნენ და რასაკვირველია სავსებით სახელმწიფოს კონტროლს ექვემდებარებოდნენ. ეს საქმიანობა იმით დასრულდა, რომ 1811 წელს ე. წ. ფრანგული უნივერსიტეტი, ე. ი. სახელმწიფო სასწავლებელთა პროფესორებისა და მასწავლებლების კორპორაცია იქმნა დაარსებული.

კონკორდატი.

მარტო სარწმუნოების საქმეში ვერ მოახერხა პირველმა კონსულმა სახელმწიფოს გაბატონება და ერთგვარობის მიღ-

წევა. იგი იძულებული შეიქმნა რელიგიის დამოუკიდებელი ძალა ეცნო. პირადად თუმცა სრულებით მოკლებული იყო სარწმუნოებრივ გრძნობას, მაგრამ ხალხის უმრავლესობა სხვაგვარად გრძნობდა, და ამიტომ კონსულმა გადასწყვიტა, რელიგიური რწმენა თავისი უფლების განსამტკიცებლად გამოეყენებია. რევოლუციის იდეა რელიგიური ტოლერანტობისა მან საფუძვლად მიიღო და ყველა სარწმუნოებას თავისუფალი არსებობის უფლება მიანიჭა სახელმწიფოში, მაგრამ საფრანგეთის მთავარ სარწმუნოებრივ დაწესებულებად მაინც კათოლიკური ტელესიო სცნო და, რამდენადაც ეს შესაძლო იყო, მისი ორგანიზაციის სახელმწიფოს ორგანიზაციასთან შეგუებას შეეცადა. 1802 წ. პაპი პიუს VII-თან დადებულ იქმნა კონკორდატი. კათოლიკურ ეკლესიას ნივთიერი დახმარება აღეთქვა; სამაგიეროდ იგი ფარმალურად იმ საეკლესიო ქონებაზე უარს აცხადებდა, რომელსაც რევოლიუციის დროს კონფისკაცია უკვეს. ეპარქიები განაწილებულ იქმნენ პაპსა და მთავრობას შორის. მომხდარი შეთანხმების თანახმად ეპისკოპოსები მთავრობას უნდა დაენიშნა, პაპი კი კანონიურად დაამტკიცებდა მათ. კონკორდატის წყალობით შეწყვეტილ იქმნა ეკლესიისა და ქრისტიანობის დევნა, რომელიც დამფუძნებელი კრების დროს დაიწყო.

ე მ ი გ რ ა ნ ტ ე ბ ი .

რაც შეეხება ემიგრანტებს, თუმცა ჩამორთმეული ქონება მათ აღარ დაუბრუნეს, მაგრამ შეწყვეტილ იქმნა მათი დევნა, და მსურველებმა საფრანგეთში დაბრუნების ნებართვა მიიღეს. მრავალი ლტოლვილი დაუბრუნდა სამშობლოს იმ იმედით, რომ იქ ისევ შესძლებდნენ თავისი მდგომარეობის გამოკეთებას; და მართლაც, თუმცა მამულები ვეღარ დაიბრუნეს, მაგრამ სამხედრო და სამოქალაქო ასპარეზზე ბევრმა მათგანმა კვლავ კეთილდღეობასა და მნიშვნელობას მიაღწია.

ომი ავსტრიის წინააღმდეგ.

ბონაპარტემ სწრაფად აღადგინა საფრანგეთის სამხედრო ძლიერება, რომელიც სუფოროვის გამარჯვებებმა შეარყია.

1800 წ. ის პირადად ჩაუდგა სათავეში არმიას, რომელსაც იტალიაში უნდა ემოქმედნა, გადალახა ალპები და შორეულ-სთან სასტიკად დაამარცხა ავსტრიელები. ამავე დროს ავსტრიის არმია გერმანიაშიც დამარცხდა (ჰოჰენლინდენთან); იმპერატორი ფრანცი იძულებული შეიქმნა, ზავი ეთხოვა (ლიუნევილის ზავი), რომლის ძალითაც რეინის მარცხენა ნაპირი საბოლოოდ იქმნა ცნობილი საფრანგეთის საკუთრებად, ხოლო იტალიაშიც ის მდგომარეობა იქმნა აღდგენილი, რომელიც იქ სუფოროვის ლაშქრობამდე არსებობდა. ამ ზავმა არაპირდაპირი გავლენა იქონია გერმანიის შინაურ ცხოვრებაზედაც: მთელი რიგი წვრილი სამთავროებისა და თავისუფალი ქალაქებისა, რომელნიც წინად სუვერენული უფლებით სარგებლობდენ, უფრო მსხვილ სახელმწიფოებს დაეშქვამდებარენ, რომელთაგანაც ნაპოლეონმა ე. წ. რეინის კავშირი შექმნა. ფეოდალური ხანიდან ნაანდერძევი „რომის საღვთო იმპერია გერმანიის ერისა“ დაიშალა, და იმპერატორმა ფრანცმა თავისი თავი ავსტრიის იმპერატორად გამოაცხადა (1804). ამგვარად, ნაპოლეონის ზეგავლენით ისპობოდა ის უკანასკნელი ნაშთი, რომელიც ფეოდალიზმს გერმანიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჰქონდა დაცული.

იმპერიის დაარსება.

აღსანიშნავია, რომ ამავე დროს ბონაპარტემ ახალი ტიტული მიიღო, რომელიც მისს ნამდვილ მდგომარეობას საესებით შეეფერებოდა. 1802 წელს, თანახმად 3,500,000 მოქალაქის თანხმობისა, მან თავი იმპერატორ ნაპოლეონ პირველად გამოაცხადა. ახალი იმპერატორი თვით პაპიმ პიუს VII აკურთხა. ამით, რა თქმა უნდა, საფრანგეთში არაფერი არ შეცვლილა: მოისპო მხოლოდ ტრიბუნატი, რომელმაც თავისი კრიტიკით ნაპოლეონს თავი მოაბეზრა.

ახალი მხოლოდ ის იყო, რომ იმპერატორმა საიმპერატორო ტრადიციული კარი შექმნა, შემოიღო ამა თუ იმ დარგ-

ში წარჩინებისათვის **საპატიო ლეგიონის ორდენი**; გრაფობა, ბარონობა, ჰერცოგობა და თავადობა დაურთოა ყველას, ვინც ჯარში და აღმინისტრაციაში განსაკუთრებულ წარმატებას იჩენდა, აღადგინა **მარშლობა**, და ამ სახით ახალი **არისტოკრატია** შექმნა, რომლის დამახასიათებელი თვისება ის იყო, რომ იგი შთამომავლობას კი არა, პირად წარმატებასა და იმპერატორის მოწყალებას ემყარებოდა. ყველა ხედავდა, რომ წარჩინების კარები ყველასათვის ღია იყო, ვინც საკმაო ნიჭსა და ენერგიას გამოიჩენდა. რა თქმა უნდა, ასეთი მდგომარეობა ხალხს აკტივობას უღვიძებდა და ენერგიას უასკეცებდა.

1805 – 09 წლ. ომები.

რაკი ავსტრიასთან ლაუნევილის ზავით საქმე გათავებულად მიაჩნდა, ნაპოლეონმა ეხლა ზრუნვა დაიწყო, რათა ინგლისის გასწორებოდა. ნაპოლეონის „დიდი არმია“ უკვე ინგლისში გადასასვლელად ემზადებოდა, რომ პიტმა მის წინააღმდეგ ხელახლა კოალიციის მოწყობა მოახერხა, რომელსაც კვლავ ავსტრია და რუსეთი მიეკედლენ (1805). იმპერატორი იძულებული შეიქმნა თავისი ჯარები აღმოსავლეთისაკენ გაეგზავნა. სწორედ ამ დროს მას დიდი უბედურება ეწვია: მისი ფლოტი, რომლის შექმნაზეც ფრანგებმა დიდი შრომა გასწიეს, **ტრაფალგერთან** ინგლისელმა ადმირალმა **ნელსონმა** გაანადგურა.

ამ ვარეშობას ორი დიდი შედეგი მოჰყვა თან: პირველი ინგლისელთა ზღვაზე გაბატონების უზრუნველყოფა იყო, ხოლო მეორე — განთავისუფლება ინგლისისა ფრანგთა დესანტის საშიშროებისაგან. სამაგიეროდ მატერიკზე კოალიციის საქმე ცუდად წავიდა. ნაპოლეონმა ავსტრიის ჯარს შემოუარა, რომელმაც წინდაუხედავობა გამოიჩინა და ბავარიაში შორს შეიჭრა, და აიძულა იგი, დანებებულიყო, ხოლო მოკავშირეთა მთავარ ძალებს, რომელთაც ორივე იმპერატორი, ალექსანდრე და ფრანცი ახლდენ თან, **აუსტერლიცთან** შეხვდა და ენერგიული

იერიშის შემდეგ სასტიკად დაამარცხა. ავსტრიამ კვლავ ქედი მოიხარა და ნაპოლეონს ზავით შეეკრა. მაგრამ კოალიციაში მის მაგიერ პრუსია შევიდა, რომელიც მანამდე განზვიადება, და ნაპოლეონს ომი გამოუცხადა (1806). პრუსიის არმიის ამაყმა ბელადებმა რუსების მოსვლას არ დაუცადეს და ფრანგებს ისე დაუწყეს ბრძოლა. მაგრამ იენსთან პრუსიელებმა ისეთი სასტიკი დამარცხება იკემეს, რომ ნაპოლეონი ბერლინში შევიდა, ხოლო პრუსიის მეფემ ფრიდრიხ ვილჰელმ მე-III თავისი არმიის მცირე ნაშთებით რუსეთის ჯარის მფარველობას შეაფარა თავი. ბრძოლა რუსის ჯართან პირველად პრუსიის-ვილაუსთან მოხდა; ხოლო მეორედ ფრიდლანდთან. შედეგის იყო, რომ ნაპოლეონმა აღექსანდრე I აიძულა, ზავზე დათანხმებულიყო. საზავო ტელშეკრულება ტილზიტში დაიდო. საფრანგეთის იმპერატორი არაჩვეულებრივის თავაზიანობით და სიფრთხილით მოეპყრა რუსეთის მეფეს, შესთავაზა მეგობრობა და დახმარება, თვალ წინ გადაუშალა გეგმა ევროპის საქმეებზე რუსეთისა და საფრანგეთის გავლენის შესახებ, რაც რომის იმპერიის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ნაწილების ურთიერთ დამოკიდებულებას მოკვავონებდა, და ცდილობდა დაეთანხმებია იგი, შვეციისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ საერთო ძალებით მოქმედება დაეწყოთ. სამაგიეროდ ზავის პირობები ზოგი მხრივ მაინც საზიანო იყო რუსეთისათვის: ჯერ ერთი, პოლონეთის იმ მიწა-წყალზე, რომელიც პირველსა და მეორე განაწილების შემდეგ პრუსიას ეკუთვნოდა, ახალი სხელმწიფო, ვარშავის დიდი სიჭრტოვო უნდა შექმნილიყო: ეს კი რუსეთის პოლონელებისათვის მუდამ საბოლოო განთავისუფლების შესაძლებლობის იმედის აღმკრეელი იქნებოდა და იმავე დროს რუსეთის წინააღმდეგ მომართულს ფრანგების ავანპოსტს შეადგენდა. ამას გარდა პრუსიის მიწა ბი რეინსა და ელზასს შორის ვესტფალიის სამეფოში უნდა შესულიყვნენ, რომელიც ნაპოლეონის გავლენას ემორჩილებოდა.

ამ ზავის შემდეგ ნაპოლეონის სრულ ბატონობას დასავლეთ ევროპაში ხელს აღარაფერი აღარ უშლიდა. გარდა ცენ-

ტრალური ევროპისა ისეთი ქვეყნებიც ნაპოლეონის გავლენის სფეროში მოექცენ. როგორც შვეცია, დანია, ისპანია, პორტუგალია და ხმელთა შუა ზღვის დასავლეთი კუნძულები. ავსტრიამ კიდევ ერთხელ სცადა ნაპოლეონის ძლიერების დამხობა, მაგრამ ამაოდ. 1890 წელს **ვაგრაშთან** დამარცხებამ საბოლოოდ აიძულა იგი, ნაპოლეონის წინაშე კვლავ ქედი მოეხარა.

ფრანგებს სიამაყოთ შეეძლოთ ეთქვათ, რომ იმდენი გამარჯვება, რამდენიც მათს რესპუბლიკანურსა და სიმპერატორო არმიებს ჰხვდათ წილად, კეისრის შემდეგ ისტორიას არ ახსოვდა. ევროპის ძველ სახელმწიფოებთან შეტაკებების დროს საფრანგეთი სრულიად ახალ ძალაჲ წყარნობდა; ეს იყო ძლიევამოსილი სული **დარაზმული დემოკრატიისა**: თავისი შემადგენლობით საფრანგეთის ჯარებს ძველი წესწყობილების არისტოკრატიულ არმიებთან, რომლის იდეალსაც ფრიდრიხ დიდის არმია შეადგენდა, საერთო არაფერი არა ჰქონიათ; ამ უკანასკნელის შემადგენლობას ავსებდენ ყმები, სამოქალაქო ცხოვრებისათვის გამოუსადეგარი ხალხი, უცხოელები და სხვა ამგვარი, და მათგან სასტიკი დისციპლინის წყალობით სდგებოდა განსაკუთრებული ჯარის კაცთა კლასი, რომელსაც აზნაური ოფიცრები მართავდენ. საფრანგეთის რევოლიუციამ, პირიქით, საუკეთესო ძალებს მოუყარა თავი არმიაში, და უფროსობისაკენ ყველა მდგომარეობის ხალხს გაუხსნა გზა. უბრალო მიკიტნების, მეწვრილმანეებისა და ლაქიების შვილები მარშლობას, ჰერცოგობას და ზოგჯერ მეფობასაც კი აღწევდენ; უმნიშვნელო კორსიკანელი ვეჟილის შვილი იმპერატორადა და მფეთა მბრძანებლად შეიქმნა. პირველი რესპუბლიკანური ჯარების ნაკლი, უწესრიგობა და დისციპლინის სისუსტე, ჩქარა გასწორდა, მაგრამ მოძრაობა და აღფრთოვანება ისევ ძველებური დარჩა. საფრანგეთის სამხედრო ძალის ძირითა დიხასიათის თანახმად მისი თავისებური ტაქტიკაც მოეწყო, რომელიც **დიდი ძალების შეთანხმებულსა და სწრაფ მოქმედებაზე იყო დამყარებული**.

რებული. ნაპოლეონი ასეთი ჯარებისათვის სწორედ შესაფერისი სარდალი იყო: დიდი ძალებით მასზე უკეთ არავის არ შეეძლო სარგებლობა.

ომების შედეგი.

1805—1809 წლის ომების წყალობით ევროპის რუკა ერთიანად გამოიცვალა. თვით საფრანგეთი შორს გასცილდა თავის ბუნებრივ საზღვრებს, რომლებდაც რეინი და ალპები ითვლებოდნენ. ბელგიისა და რეინის მარცხენა ნაპირის გერმანულ ადგილებს გარდა, მას ზედიზედ სავოია და პიემონტი, ტოსკანა და პაპის ოლქი, პოლანდია და ზღვის ნაპირის გერმანიუ ელბამდე შეუერთდნენ, და 1790 წ. დაარსებული 83 დეპარტამენტის მაგიერ, საფრანგეთი ეხლა 130-საგან შესდგებოდა.

მართალია, ლომბარდიისა და მის ახლო-მახლო მდებარე ადგილებიდან შექმნილ იქმნა ცალკე იტალიის სამეფო, მაგრამ მის მეფედ ნაპოლეონმა თავისი თავი გამოაცხადა, ხოლო მმართველად თავისი გერი, ეფგენი ბოგარნე დანიშნა. სამხრეთი იტალია, სიცილიის გარდა, სადაც ინგლისელების დახმარებით ბურბონებმა მოახერხეს დარჩენა, ნეაპოლიტანის სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა, მის მეფედ ჯერ ნაპოლეონის ძმა, იოსებ ბონაპარტე იყო, შემდეგ კი მარშალი მაჟრანი. შევიცარია ვასალურ რესპუბლიკად დარჩა. ილირიის პროვინციები (ისტრია და დალმაცია) მარშალ მაჟონის მმართველობაში იყო. გერმანიაში ნაპოლეონის ძმის, იერონიმისათვის ვესტფალიის სამეფო იქმნა გამოჭრილი; მასში ჰანოვერის, ელბის იქითა მხარისა და რეინის მხრის პრუსიის სამეფოებების ნაწილი შედიოდა. გერმანული სახელმწიფოების რიცხვი შემცირდა, და მათი შემადგენლობა გამარტივდა. ნაპოლეონი განსაკუთრებულ მფარველობას ბავარიას, ვიურტემბერგსა და საქსონიას უწყევდა და მათს მმართველებს მეფის ღირსება უბოძა; მათ გარდა ნაპოლეონმა გერმანელ მთავართა შორის სხვა მომხრეებიც იშოვნა და ყველა ისინი რეინის კავშირში.

რის სახით შეერთა და ამგვარად ავსტრიისა და პრუსიის დაუპირისპირა. აღმოსავლეთში ფრანგების ფორპოსტად ვარშავის დიდი საჰეცოგო იყო, რომლის გვირგვინიც საქსონიის მეფეს მიეცა. დასასრულ, მარშლებს პორტუგალიისა და ისპანიის დაკავება ებრძანათ, იმის მიუხედავად, რომ უკანასკნელი 1798 წლიდან საფრანგეთის ერთგულ მოკავშირეებად ითვლებოდა იოსებ ბონაპარტე ნეპოლიტანის სამეფო ტახტიდან ისპანიისაზე იქმნა გადაყვანილი, ნეპოლიტანის მეფედ კი ნაპოლეონმა მპურატი განაწესა.

საფრანგეთის ევროპაში გაბატონებას ერთი კარგი მხარე ჰქონდა: რევოლუციით შექმნილი სამოქალაქო წყობილება თითქმის მთელ ევროპაში გავრცელდა. სადაც კი გაჩნდებოდნენ საფრანგეთის ჯარები, ბატონყმობა, ფეოდალური პრივილეგიები და დაბავსებული ძველი კანონები ყველგან ისპობოდა, და მის მაგიერ სინდისის თავისუფლება, ნაპოლეონის კოდექსი და ფრანგული ბიუროკრატიული სისტემა მყარდებოდა. ამგვარი ძირითადი გადატრიალება მარტო ისეთ ქვეყნებში კი არ ხდებოდა, რომელნიც პირდაპირ საფრანგეთთან იყვნენ შეერთდნენ, არამედ იქაც, სადაც, თუმცა პოლიტიკური დამოუკიდებლობა არსებობდა, მაგრამ საფრანგეთის გავლენა მანც დიდი იყო, როგორც მაგალ. ბავარიაში ან საქსონიაში.

რეფორმები პრუსიაში.

პრუსიაში, რომელიც ნაპოლეონმა ერთის ხელის დაკვრით დაანგრია, თავისებური რეფორმები განხორციელდა. იმ დროს, როდესაც ქვეყანა უდიდეს ნაციონალურ უჩედურობას და სირცხვილს განიცდიდა, საზოგადოებაში აღმოჩნდნენ ძალები, რომლებმაც სამშობლოს ზნეობრივსა და პოლიტიკურ აღორძინებას ნიადაგი მოუმზადეს. სამოქალაქო რეფორმატორად პრუსიას მინისტრი, შტეინი მოველინა, ორიგინალური გონებისა და შეუდრეკელი ენერჯის ადამიანი, რომელიც საფრანგეთის წესწყობილების უპირატესობას ნათლად ხედავდა, მაგრამ ამავე

დროს მის ნაკლსაც ამჩნევდა. მან თავის საშობლოში ბატონ-
ყუბა გააუქმა და აზნაურებს უმართებულოდ მისაკუთრებულნი
პრივილეგიები ჩამოართვა, მაგრამ მათი საზოგადოებრივი მდგო-
მარეობა მაინც ხელუხლებელი დასტოვა. მისი შეხედულებით,
საზოგადოებისათვის მარტო დემოკრატიული გათანასწორება
როდი იყო საკმარისი; აუცილებელი იყო აგრედვე საზოგადო-
ებაში დამოუკიდებლობის შეგნების შეტანა და საზოგადოებრივ
საქმეებში აქტიური მონაწილეობის ღილების შეჩვევა; წმინდა
ბიუროკრატიული მართველობა მას ყოველთვის მავნებლად მია-
ჩნდა, რადგანაც ეს უკანასკნელი ხალხს უბრალო მექანიურ მო-
რჩილებას აჩვევდა და თვითმოქმედების განვითარებას ხელს უშ-
ლიდა. შტეინის ფართო თვითმართველობის განვითარების პრო-
გრამა ჰქონდა მიზნად დასახული, მაგრამ მან მხოლოდ სამო-
ქალაქო კანონების გამოცემა მოასწრო და ამით საფუძველი
მაინც ჩაუყარა იმ საქმეს, რომლის განხორციელებაც იგი
ესწრაფოდა. ნაპოლეონმა შეამჩნია, რომ პრუსიაში ახალი და-
მოუკიდებელი ცხოვრება იწყებოდა, და შტეინის გადაყენება
შოთხოვა. შემდეგმა მინისტრმა **ჰარდენბერგმა** დემოკრატიუ-
ლი თანასწორობისა და ინდივიდუალიზმისაკენ მიმართული რე-
ფორმების განხორციელება განაგრძო: გააუქმა ამქრები, სა-
შუალება მისცა გლეხებს, მორიგებოდენ შეაწულებს და მიწის
ერთი მესამედის დათმობით ორი მესამედი მაინც თავის საკუ-
თრებად ექციათ.

შტეინისა და ჰარდენბერგის გვერდით სამხედრო ორგანი-
ზაციის შექმნაზე **შარნჰორსტი** ზრუნავდა. ტილიტის ხელშე-
კრულობით პრუსიას თოფ ქვეშ მხოლოდ 42.000 ჯარის კაცის
ყოლა შეეძლო. ახალი სამხედრო სისტემის შესაქმნელად
მან სწორედ ამ გარემოებით ისარგებლა. ამ სისტემას მან სა-
ფუძვლად ორი პრინციპი დაუდვა: **საყოველთაო სამხედრო**
ზეგარა და ხათადარიგო ნაილების შექმნა. პრუსიის მთელს
ჯანმრთელ ახალგაზრდობას სამხედრო ბეგარა უნდა მოეხადა,
მაგრამ, რადგანაც რეგულიარულ არმიაში მხოლოდ 42.000

ჯარისკაცი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ეს არმია ხალხის სამხედრო გაწრთების სკოლად უფრო გამოდგებოდა, ვიდრე ნამდვილ ჯარად: მოკლე ვადის სამსახურის შემდეგ ჯარისკაცი ისევ სამოქალაქო ცხოვრებას უბრუნდებოდა, მაგრამ სათანადარიგოდ ითვლებოდა და ომის დროს ისევ იარაღისთვის უნდა მოეყიდა ხელი. უფროსი ჰასაკისანი **ლანდვერში** ე. ი. სათანადარიგო ჯარში, და **ლანდშტურმში**, ე. ი. მილიციაში ირიცხებოდნენ. ამით ფაქტიურად პრუსიის ჯარი გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანი გამოდიოდა, ვიდრე ამას ტილზიტის საზავო პირობები გულისხმობდნენ.

ადმინისტრაციის, უფლებისა და ჯარის გარდაქმნის დროს არც სახალხო განათლების საქმე დავიწყებიათ. ვილჰელმ ჰუმბოლტმა **ბერლინში** **უნივერსიტეტი** დააარსა, რომელმაც იმ თავითვე გერმანიის ყველა საუკეთესო საექსპერიმენტო ძალა მიიზიდა.

დამორჩილებული ქვეყნების მდგომარეობა.

იმ ქვეყნებში, სადაც ფრანგები ბატონობდნენ, ცხოველყოფილ რეფორმებს იმის ანაზღაურება მაინც არ შეეძლოთ, რაც დაუსრულებელ ომებს მოჰყვა შედეგად: კონტრიბუციებს, ზედმეტ გადასახადებს, დამცირებასა და ძალდატანებას, უფლებისა და ეროვნული დამოუკიდებლობის შეურაცხყოფას, რომელსაც დამარცხებულები გამაჯრებულთაგან ითმენდნენ, ამას ნაპოლეონი ვერცერთი რეფორმით ვერ გამოისყიდია.

თუ როგორი სული ტრიალებდა დამორჩილებულ ქვეყნებში, ამას ნათლად ვესტფალიის მეფის, იერონიმუს მოხსენებიდან ვტყობილობთ; აი რას სწერდა იგი თავის ძმას გერმანიის მდგომარეობის შესახებ: „ოჰი რომ დაიწყოს, რენისა და ოდერს შუა მდებარე ადგილებს მყის აჯანყება მოიცავს. ამ საშიში მოძრაობის მიზეზი მართა ფრანგებისა და უცხოელების ბატონობისადმი სიძულვილით რადი აიხსნება; კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა საზოგადოების ყველა კლასის გალატაკვას აქვს

გადასახადების აუტანელი სიმძიმის, სამხედრო კონტრაბუციების, ჯარის შენახვის, მეოპრების ჩაყენებისა და ყოველგვარი შევიწროვების გამო, რაც აქ ჩვეულებრივ მოვლენად გამხდარა. ჩემი სამეფოს უმთავრეს ქალაქებში სახლის პატრონები თავიანთ სახლებს სტოვებენ... სიღატაკე ყველგან სტანჯავს ოჯახებს: აზნაური, გლეხი, მოქალაქე გაქვლეთილია ვალებით და გაქირვებოთ. უნდა გვეშინოდეს ხალხის სასოწარკვეთილებას, რომელსაც დასაკარგი აღარაფერი აქვს, ვინაიდან მას ყველაფერი წაართვის.“

ნაპოლეონს ვერ შეეგნო მდგომარეობის სერიოზულობა. ის დაჯილდოვებული იყო გონების არაჩვეულებრივი ძალით: მისი აზრი ერთი წუთითაც არ სწყვეტდა მუშაობას და მაშინაც კი სიმტკიცეს და გარკვეულობას ინარჩუნებდა, როდესაც მისი თანაშემწენი დაღალულობისაგან სულს დაფავდენ: მისი მსჯელობა არას დროს არ იყო დამოკიდებული უფერულ ფაზებსა და განყენებულ ცნებებზე, მას ყოველთვის სინამდვილის ალღოს ადებდა ეხერხებოდა. მაგრამ ამ არაჩვეულებრივ კაცს ერთი დღეი ნაკლი მაინც ჰქონდა: დაუდგრომელი ფანტაზია, რომელსაც იგი ხშირად შეცდომაში შეჰყავდა, და ამას გარდა სრული უყურადღებობა იდეალური მოტივების სიქლიერისადმი, რაღისაც მას არაფერი არ სწამდა. ვინც ამ მის შეხედულებას არ იზიარებდა, მას იგი „იდეოლოგად“ და „ფაზაზორად“ ნათლავდა და დასცილნოდა. ის ოდესღაც თვითონ იყო რევოლუციონერი, მაგრამ არ სჯეროდა, რომ რევოლიუციონერები როდესმე მართლა თავისუფლების იდეით ყოვლიყვნენ გატაცებულნი. „თქვენ თვითონ არ გესმოდათ თქვენი წადილები“—ო, ეუბნებოდა იგი ერთს მათგანს: „თქვენც ხომ იმგვარადვე ხართ შექმნილნი, როგორც სხვები, პირადი ინტერესი თავს ყველგან იჩენს“—ო. ასევე გაუგებარი იყო მისთვის სარწმუნოებრივი გატაცებაც და პატრიოტიზმიც. როგორც უკიდურესი ეგოიზმის წარმომადგენელი, მსოფლიოს ცხოვრება მას საყოველთაო ბრძოლას ასპარეზად ჰქონდა წარმოადგენილი, და ამიტომ იყო, რომ მას აჩუც ერთი.

გამარჯვება არ აკმაყოფილებდა, სანამ თავის გვერდით დამოუკიდებელს კიდევ ვისმე ხედავდა. ასეთი ადამიანის დაკმაყოფილება მარტო მსოფლიო ბატონობას შეეძლო; და აკი დაისახა კიდევ ნაპოლეონმა ასეთი მიზანი!

მაგრამ ნაპოლეონს მალე მიეცა შემთხვევა დარწმუნებულიყო, რომ ნივთიერი ძლიერება ხშირად იძულებული ხდება, ზნეობრივი ძალის წინაშე ქედი მოიხაროს. ნაპოლეონის მიზანი იყო, ეკლესიაც თავისი მართველობის ერთერთ დარგად გაეხადა; მაგრამ აქ მას პაპის პიუს VII სახით დაუძლეველი დაბრკოლება გადაელობა; თუმცა ეს უკანასკნელი მეორე ხარისხიდან საკითხებში დათმობის გზას ადგა, მაგრამ იგი არასგზით არ თანხმდებოდა, ეკლესია საფრანგეთში ერთერთ საადმინისტრაციო დარგად გადაქცეულიყო. ნაპოლეონმა ყოველგვარს ძალდატანებითს საშუალებას მიმართა პაპის წინააღმდეგ: წაართვა მას საერო სამფლობელოები, დაატყვევა კიდევ იგი, მაგრამ მისი იარაღი უძლური გამოდგა უიარაღო მოხუცის წინააღმდეგ, ვინაიდან ამ უკანასკნელს იდეალური მოტივები ამოძრავებდა, რომელიც ნივთიერი ძალისთვის მიუღებელი აღმოჩნდა.

მეორე ასეთივე შემთხვევა ნაპოლეონს ისპანია და პორტუგალიამ მისცა ე. ი. სწორედ იმ ქვეყნებმა, რომელნიც ფიზიკური ძლიერების მხრივ განსაკუთრებით ჩამორჩენილად ითვლებოდნენ. პორტუგალიის დამოუკიდებელი არსებობა არ იყო ნაპოლეონისათვის ხელსაყრელი, რადგანაც მას ინგლისთან შუღამ სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა; ამიტომ ეს ქვეყანა საფრანგეთის ჯარების მიერ იქმნა დაკავებული. ისპანია თუმცა ყოველთვის საფრანგეთის ერთგული მოკავშირე იყო, მაგრამ, იქნებ სწორედ ამიტომ, ნაპოლეონმა მისი სწული დაკავება სცნო საჭიროდ. **ლისაბონი** და **მადრიდი** მალე დაიპყრო. მაგრამ ფრანგებს სწორედ ამის შემდეგ გაურთულდათ საქმე. ორივე ქვეყანაში უეცრად ეროვნულმა გრძნობამ იჩინა თავი.

მცხოვრებლებმა პარტიზანული ომი გააჩაღეს და მტერს ფრთ წუთსაც მოსვენებას არ აძლევდნენ: ნაპოლეონს ყოველი

ურმის, ყოველი საფოსტო სადკურის დაცვა უზღვრდა, და სა-
დაც კი შესაძლო იყო — მთის ხეობებსა და გამაგრებულ ქალაქე-
ბში — ისპანელები თავის მტერს ყველგან სასტიკ წინააღმდეგო-
ბას უწყევდნენ; გმირული თავდაცვით განსაკუთრებით **სარაგოსაში**
გაითქვა სახელი: მხოლოდ ხანგრძლივი ალყისა და ქუჩებში
გამართული სისხლის ღვრის შექმნე შესძლეს ფრანგებმა ამ
ქალაქის დაკავება, მაგრამ ქალაქი უკვე მარტო ნანგრევებს წარ-
მოადგენდა.

პორტუგალიასა და ისპანიას დახმარება ინგლისმა აღმო-
უჩინა. მართალია, მას არ ჰქონდა შეძლება, ნაპოლეონის
წინააღმდეგ დიდა ძალები გაეგზავნა; მაგრამ იმ რამდენიმე დავი-
ზიამაც, რომელიც პირენეის ნახევარკუნძულზე ლორდ უელ-
ინგტონის უფროსობით იქნა გაგზავნილი, ფრანგებს დიდი ზი-
ანი მიაყენა. ნაპოლეონმა ერთხელ პირადადაც გაილაშქრა ისპა-
ნიის წინააღმდეგ, მაგრამ პარტუზანული ომი მის სულს არ
ეგუებოდა, და ამიტომ აქ ომის წარმოება თავის მარშლეს
მიანდო. ინგლისელებმა რამდენჯერმე დააპაკტხეს საფრანგეთის
ჯარები, ასე რომ საქმე ცნობილმა **მასენამაც** ვერ გამოაკეთა.
აღნიშნულ დაბრკოლებათა გარდა ნაპოლეონის ჯარის მარცხი
მითაც აიხსნება, რომ უფროსებს შორის ინტრიგებმა იჩინეს
თავი; მათ თითქოს მოსწყინდათ ამდენი გამარჯვება და ბრძო-
ლის დროს წინანდელ ვნერგიასა და სიზნევეს ვეღარ იჩენდენ.

კონტინენტალური ბლოკადა.

ისპანიაში ნაპოლეონს მარცხი მოუვიდა; ეს გარეგნობა
მას მით უფრო აბრაზებდა, რომ ამის მიზეზად ინგლისელებს
თვლიდა და მათთვის მას ჯერ კიდევ საპაგირო ვერ ეზღო,
ვინაიდან იგინი მიუვალ კუნძულებზე ცხოვრობდნენ. მაგრამ
მან ჯერ კიდევ ტილზიტის ზავის დროს გამოიხატა საშუალებ-
ა ინგლისის წინააღმდეგ ბრძოლის საწარმოებლად, და ეს
გ. წ. კონტინენტალური ბლოკადა იყო: მან დახურა ევრო-
პის მატერიკის ყველა ნავთსადგური ინგლისის გემებისათვის,

სასტიკად აკრძალა ინგლისის საქონლის ყიდვა და გამოაცხადა, რომ ყველა ის გემო, რომელიც ინგლისის ნავთსადგურში შევიდოდა, პატრონს უთუოდ ჩამოერთმეოდა. ამ ბლოკადის მიზანს ინგლისის ვაჭრობის მოსპობა შეადგენდა, ვინაიდან მან კარგად იცოდა, რომ მთელი კუნძულის კეთილდღეობა სწორედ ვაჭრობაზე იყო დამყარებული. მაგრამ ეს ზომაც დამარცხებით დამთავრდა. პირველ ყოვლისა ინგლისის ვაჭრობა არც ისე ძლიერად დაზარალებულა, როგორც იმპერატორს ეგონა. იმას გარდა, რომ ძლიერ განვითარდა კოლონიალური საქონლის კონტრაბანდად შემოზიდვა, რის გვერდის ახვევაც შეუძლებელი შეიქნა, ინგლისელებმა კონტინენტზე ვაჭრობის შემცირება ახალშენებით აინაზღაურეს, რომელთა რიცხვიც საფრანგეთისა და მისი მოკავშირე სახელმწიფოების ხარჯზე კიდევ უფრო გაამრავლეს. ზღვაზე ბატონობით ინგლისელებმა სრულდებით ჩაჰლეს ჰოლანდიელებისა და ფრანგების ვაჭრობა, რომელიც წინად ძლიერ კონკურენციას უწევდა მათ. ამას გარდა, ბლოკადამ თვითონ ევროპის მატერიკზე აუტანელი მღვდომარეობა შექმნა. ნაპოლეონი ცდილობდა, რაც შეიძლება სასტიკად გაეტარებია რგი ცხოვრებაში; ამისთვის მან საქროდ დარინჯა ჩრდილ ოეთის ზღვის გერმანიის სანაპიროს მითვისება, ჰოლანდის დაკაება, ნავთსადგურებში თავისი შტაბების ჩაყენება, სახლების ჩტრეკა და კონფისკაციები. ბოლოს მან მოითხოვა ევროპის ყველა სახელმწიფოსაგან, რომ იგინი ბლოკადას უთუოდ მიკედლებოდნენ.

1812 წლის ომი.

ამგვარ პოლიტიკას არ შეეძლო აღრე თუ გვიან წინააღმდეგობა არ გამოეწვია. იმპერატორმა აღექსანდრემ რამდენიმედ ისარგებლა მოქმედების იმ თავისუფლებით, რომელიც მას აღმოსავლეთში ნაპოლეონმა მიანიჭა: დაიკავა ფინლანდია და ოსმალეთის ბესარაბია წაართვა. ნაპოლეონისადმი მისი განწყობილება კი თანდათან არამეგობრულ ხასიათს ღებუ-

ლობდა. კონტინენტალური ბლოკადა რუსეთს იმ მთავარ ბაზარს აშორებდა, სადაც იგი თავის ნედლ მასალას ასაღებდა; ამავე დროს, ნებსით თუ უნებლიეთ, ნაპოლეონი ალექსანდრეს ნათესაურ ურთიერთობასაც შეურაცხყოფას აყენებდა: ასეთი შეურაცყოფა იყო მაგალ. **ოლდენბურგის** საფრანგეთთან შეერთება, ვინაიდან იგი ალექსანდრეს მახლობელ ნათესავს ეკუთვნოდა. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, რუსეთი ნაპოლეონის ბატონობას დასავლეთ ევროპაში დიდი ხნით მიინც ვერ შეურიგდებოდა, მით უმეტეს, რომ იგი პოლონეთის აღდგენით პირდაპირ რუსეთს ემუქრებოდა და, უეჭველია, მხოლოდ დროს უტდიდა, რათა უკანასკნელს თავს დასხმოდა. ომის აუცილებლობას ორივე მხარე გრძნობდა, და ამიტომაც ორივე ცხარე ემზადებოდა მისთვის.

ხანგრძლივი მზადების შემდეგ, დაბოლოს, 1812 წელს ნაპოლეონმა დიდი ძალებით რუსეთის წინააღმდეგ გაილაშქრა. მისი არმიის ცენტრი, რომელიც თვით მას ექვემდებარებოდა, ფრანგების, იტალიელების, პოლონელების და ფრანგთა ქვეშევრდომ გერმანელ ჯარის კაცებისაგან შეესდგებოდა. პეტერბურგისკენ მიმართული მარცხენა გვერდის არმიისათვის პრუსიელებს უნდა დაეჭირათ მხარი; მარჯვენა გვერდით უკრაინაში ავტორიგლების კორპუსს უნდა ემოქმედნა. ნაპოლეონის მთელს არმიას, როგორც საზღვრები გადმოლახა, 600,000 კაცი შეადგენდა; მის წინააღმდეგ რუსეთს მხოლოდ 200,000 კაცის გაყვანა შეეძლო, და ამიტომ ნაპოლეონს მარჯვენაში ექვიც არ ეპარებოდა. მაგრამ მას მხედველობაში არ მიუღია, რომ ჯარის გარდა ფრანგებს ბრძოლა რუსეთის ხალხისა და რუსეთის ზუნების წინააღმდეგაც მოუხდებოდათ. კომპანიის გეგმა რუსებს თვითონ ძალთა უთანასწორობამ და გეოგრაფიულმა პირობებმა უკარნახეს.

ბარკლაი-დე-ტოლის არმია უკან იხევდა, სმოლენსკთან ბაგრატიონს (ქართველი თავადიშვილი) შეუერთდა და მტერს სასტიკი ბრძოლა გაუმართა, მაგრამ მიინც უკან დახევა ჯანაგრძო.

ხალხი და გარისკაცები დაჟინებითა დადამწყვეტი ბრძოლის დაწყებას მრითხოვდენ, და კუტუზოვმა, რომელმაც არმიის უფროსობა მიიღო, ბოროდინოსთან მტერს მოსკოვისკენ მიმავალი გზა გადაუჭრა. ბოროდინოსთან გამართული ბრძოლა სისხლის ღვრით ნაპოლეონის ყველა ბრძოლებს აღემატებოდა; აქ მონაწილეობას იღებდა 130,000 ფრანგი და 80,000 რუსი, ბრძოლის ველზე 80,000 კაცამდე იქმნა მოკლული და დაჭრილი (ორივე მხრით თითქმის თანასწორი რიცხვი). უდიდესი ძალისხმევის მიუხედავად ფრანგებმა მხოლოდ მოწინავე პოზიციების დაკავება მოახერხეს; მეორე დღისათვის ფრანგები ბრძოლის გასახლებლად მზად იყვნენ, მაგრამ კუტუზოვმა სიფრთხილისა გამო მოსკოვისკენ დახევა არჩია. როდესაც ნაპოლეონი მოსკოვში შედიოდა, ის დარწმუნებული იყო, რომ ომი დამთავრებული იყო, და დამარცხებულთაგან მორჩილების გამოცხადებას ელოდა.

ამის მაგიერ რუსეთის დედა ქალაქი მას თითქმის დაცარიელებული და გადამწვარი დახვდა. იქ არც სურსათსა-ნოვაგე და არც სხვა რამ მოიპოვებოდა, რაც მისთვის ასე საჭირო იყო. ცეცხლისაგან განადგურებულ მოსკოვში დიდი ხნით დარჩენა ყოფილად შეუძლებელი შეიქმნა. ოქტომბრის თვეში ფრანგებმა უკვე მიატოვეს მოსკოვი.

ნაპოლეონმა უკან დაბრუნება კალუგით სცადა, მაგრამ **ტარუტინთ.ნ** და **მალოიაჩოსლავეცთან** რუსებმა მისი კორპუსები დაამარცხეს, და ისიც იძულებული შეიქმნა დაბრუნებულ-განადგურებული სმოლენსკის გზით დაბრუნებულიყო.

კუტუზოვი ფეხ-და-ფეხ მისდევდა ლტოლივლ მტერს; გზაში გლეხებისაგან შემდგარი პარტიზანული რაზმები მას საქმეს უჭირვებდენ; რუსეთის მკაცრი ბუნებისაგან (ცივი ზამთარი) დამარცხებული ფრანგების დიდი არმიის უკან დახევა უთავბოლო ლტოლვად გადაიქცა, წყობა მოიშალა, დისციპლინა გაჰქრა, და მხოლოდ თვითონ რუსების სისუსტე და შევლო-და მას და საბოლოო განადგურებისაგან იხსნიდა. მდ. ბერე-

ზინაზე გადასვლის დროს რუსების არტილერიამ ხიდები ჩაანგრია, და ფრანგები მდინარეში ათასობით დაიღუპნენ. „დიდი არმიის“ მხოლოდ ნამსხვრევებმაღა მიიღწია საზღვარს.

ნაპოლეონის უკანასკნელი ომები.

ნაპოლეონმა არმიის გადაჩენილი ნაწილები ლიტვაში მიატოვა, ხოლო თვითონ საფრანგეთისაკენ გაეშურა ახალი სამხედრო ძალის შესაქმნელად. დაბრუნდა თუ არა სამშობლოში, ნაპოლეონმა სწრაფად გაიწვია ჯარში ყველა ახალგაზრდა 16 წლიდან დაწყებული, თავი მოუყარა გერმანიის სხვადასხვა ადგილებში ჩაყენებულს საგარნიზონო ნაწილებს, შეუერთა ისინი იმ კორპუსებს, რომელთაც პეტერბურგის წინააღმდეგ უნდა ემოქმედნათ, და აგვირად კვლავ ახალი და ძლიერი სამხედრო ძალა შექმნა, რომლითაც იგი მტრის დამარცხებას კიდევ შესძლებდა, რომ მდგომარეობა ერთ გარემოებას არ განართულებია: „დიდი არმიის“ დაღუპვამ დაპყრობილ ერებს განთავისუფლების იმედი აღუძრა, და ისინიც თანდათან რუსეთის მხარეზე გადავიდნენ. რუსის ჯარს გერმანიაში ისე უტკეპროდნენ, როგორც თავის განჯათავისუფლებლებს; პრუსია პიკველი ჩამოშორდა ნაპოლეონს; შემდეგ შევეკიამ გამოგზავნა მაშველი რაზმები.

რუსეთის და პრუსიის გენერლები ვერ უმკლავდებოდნენ თავის გენიოს მოწინააღმდეგეს; ისინი რამდენჯერმე დაამარცხა ნაპოლეონმა, მაგრამ სახალხო მოძრაობას მაინც თავისი გაჰქონდა და მოკავშირენი იმედს არ კარგავდენ; ბოლოს ნაპოლეონის მტრებს ავსტრიაც შეუერთდა. **დრეზდენთან** ნაპოლეონმა ერთხელ კიდევ სასტიკად დაამარცხა მოწინააღმდეგეთა შეერთებული ძალები, მაგრამ ამის შემდეგ საქმე უკულმა დატრიალდა. ნაპოლეონმა ლტოლვილი მტრების გზის გადასაქრელად ვანდამის კორპუსი გაგზავნა, მაგრამ ის გზაში რუსების გვარდიას წააწყდა, და მთელი კორპუსი დატყვევებულ იქმნა. ეს რომ ასე არ მომხდარიყო, მოკავშირეები განადგუ-

რებას ვერ ასცდებოდენ. ეხლა კი, დრეზდენის გამარჯვებით სარგებლობის მაგიერ, ნაპოლეონს **ლეიპციგისაკენ** დახვევა დასჯირდა, სადაც გენერალური ბრძოლა მოხდა, რომელიც მთელს სამ დღეს გაგრძელდა. მოკავშირეებმა ისარგებლეს თავისი რიცხვის სიჭარბით და სრული გაპარჯვებულნი დარჩნენ. გაცხარებული ბრძოლის დროს, რომელსაც „ხალხთა ბრძოლა“ ეწოდა, საქსონიის ნაწილებმა ფრანგები მიატოვეს და მოკავშირეთ შეუერთდნენ. ცოტა უფრო ადრე ასევე მოიქცნენ ბავარელებიც.

ნაპოლეონი მაინც არ სთვლიდა საქმეს საბოლოოდ წაგებულად. მან ერთხელ კიდევ მოკრიბა ახალი ჯარი და საფრანგეთის საზღვრების დაცვას დიდი ენერგიით შეუდგა. არცერთს წინანდელ ბრძოლაში არ გამოუჩენია ამ არაჩვეულებრივის სამხედრო ნიჭის კაცს იმდენი მოხერხება და ხელოვნება, რამდენიც ეხლა გამოიჩინა; ძვირად უჯენდა იგი მრავალრიცხოვან მოწინააღმდეგეთ წინსვლას, ერთ ნაბიჯს მწყასაც არ უთმობდა მათ უბრძოლველად, მაგრამ მტერი მარცხ წინ მიიწვედა და პაჩიხს უახლოვდებოდა. ნაპოლეონის ტრაგიზმი იმაში მდგომარეობდა, რომ საფრანგეთი განუწყვეტელი ომიანობის გამო ძალზე მოიქანცა; თითქმის აღარაფერ დარჩა მომწიფებული, რომ ომის ტვირთის ზიდვა შესძლებოდა; ახალგაზრდობა ვერ უძლებდა სამხედრო საქმეს და ავადმყოფობისაგან უფრო მეტი იელიტებოდა, ვიდრე მტრის ტყვისისაგან.

პარიზის დაცემამ ნაპოლეონის ბედი საბოლოოდ გადასწყვიტა: იგი დამორჩილდა მტერს. დახელოვნებულმა დიპლომატმა **ტალეირანმა** კოალიციის უმთავრესი მონაწილის, ალექსანდრე I-ის გულის მოგება მოახერხა და საფრანგეთისთვის საპატიო ზავი შეჰკრა: საფრანგეთი 1792 წლის საზღვრებს უნდა დაბრუნებოდა, ასე რომ რევოლიუციონური ხანის პირველი ტერიტორიალური შენაძენი მასვე უნდა დარჩენოდა (ავინიონი, ალზასის რამდენიმე ოლქი და სავოიას ნაწილი). ნაპოლეონი იძულებული შეიქმნა, ტახტზე უარი განეცხადებია;

მას საცხოვრებლად ერთი პატარა კუნძული, ელბა მიუჩინეს, რომელიც იტალიის დასავლეთი ნაპირის ახლოს მდებარეობს. ნაპოლეონის გაძევებასთანავე პარიზში ლაჟდოვიკ XVI ძმა, ლაჟდოვიკ XVIII (ლაღოვიკ მე-XVII-თ ლიუდოვიკ XVI-ის შვილი ითვლებოდა, რომელიც რევოლუციის დროს სატუსალოში გარდაიცვალა) საფრანგეთისა და ევროპის მიერ მეფედ იქმნა ცნობილი.

„100 დღე“.

ტახტზე ასვლისთანავე ლაჟდოვიკ XVIII-მ „ქარტია-გამოაქვეყნა, რომელშიც ხალხს პირადი თავისუფლება და წარმომადგენლობითი დაწესებულებები აღუთქვა; მაგრამ ლაჟდოვიკს თან მოჰყვენენ ემიგრანტებიც, რომელთა გულსთქპაც იქეთ იყო მიპყრობილი, რომ როგორც მათ, ისე ეკლესიასაც ყველა ის ქონება უკან დაბრუნებოდა, რომელიც რევოლუციის დროს დაჰკარგეს, და ეხლა წვრილ მესაკუთრეთა ხელში იმყოფებოდა. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, ხალხში დიდ აღშფოთებას იწვევდა, და ნაპოლეონს სამოქმედო ასპარეზს უშზადებდა. ნაპოლეონმა მოხერხებულად ისარგებლა ხალხის სულიერა განწყობილებით და 1815 წლის პირველ მარტს სამხრეთ საფრანგეთში გადავიდა, სადაც მას მრავალი მომხრე შეუერთდა, რომელთათვისაც იმპერის დიდებული დღეები უფრო მეტს ნიშნავდა, ვიდრე გადატანილი უბედურება. მარშალი ნეი, რომელიც ნაპოლეონის წინააღმდეგ იქმნა გაგზავნილი, ყოფილ იმპერატორს შეუერთდა, და უკანასკნელი პარიზში შევიდა, სადაც ხალხმა იგი აღტაცებით მიიღო. მან ლიბერალური პოლიტიკის წარმოება აღუთქვა ხალხს და დახმარებისაკენ მოუწოდა ყველა იმათ, ვისთვისაც რევოლუციის მონაპოვარი ძვირფასი იყო; საშინაო საქმეთა მინისტრად ცნობილი რევოლუციონერი კარნო დაინიშნა. ნაპოლეონმა დაასწრო მოკავშირე სხელმწიფოებს და ბელგიისაკენ გაეშურა, სადაც უელინგტონისა და ბლახუერის ხელმძღვა-

ნელობით ინგლისისა და პრუსიის ჯარები იყრიდნენ თავს. სანამ ნეი ინგლისელებს აჩერებდა, ნაპოლეონი პრუსიის ჯარს დაესხა თავს და სასტიკად დაამარცხა იგი. ლტოლვილი პრუსიელების დევნა ერთ-ერთს თავის მარშალს მიანდო, თვითონ კი უელინგტონს მოუბრუნდა და **გატერლ-ჰოუსთან** (18 ივნისი) სასტიკი ბრძოლა გაუმართა. ინგლისელებმა იმდენი მოახერხეს, რომ ფრანგების იერიშებს გაუძლეს, სანამ მათ გონსმოსულმა ბლიუხერმა არ მოუსწრო. აქ ნაპოლეონი საბოლოოდ და უკანასკნელად დამარცხდა. ნაპოლეონი აღარ დასტოვეს საჰრანგეთის ახლოს: იგი **წმიდა ელენეს** კუნძულზე გაგზავნეს, სადაც იგი 1821 წელს გადაიცივალა.

ვენის კონგრესი.

ჯერ კიდევ 1814 წელს დაიწყო ვენაში სახელმწიფოების მოლაპარაკება ევროპის ბედის გადასაწყვეტად. კოალიციის ოთხს უმთავრეს წარმომადგენელს შორის (რუსეთი, პრუსია, ინგლისი, ავსტრია) იმ თავითვე უთანხმოებამ იჩინა თავი; მაგრამ ნაპოლეონის დაბრუნებამ მალე შეარიგა ისინი. რუსეთმა ვარშავის დიდი საჰერცოგოს უმეტესი ნაწილი მიიღო. ფინლანდიისა და პომერანიის მაგიერ შვეციას ნორვეგია შეუერთეს. პრუსიამ ყველა ის ადგილები დაიბრუნა, რომელიც მას პოლონეთის მეორე და მესამე დანაწილების დროს ერგო, და ამას გარდა, შვეციის პომერანია, რეინის მხრის პრუსიის ძველი ადგილები და რეინის მარცხენა ნაპირი კობლენცამდე. ავსტრიამ ტიროლი და ზალცბურგი დაიბრუნა და ამავე დროს „გერმანიის კავშირს“ სათავეში ჩაუდგა. ეს უკანასკნელი **ოცდათვრამეტი** სახელმწიფოსაგან შესდგებოდა; მათ ფრანკფურტში **კავშირის საბჭო** ჰქონდათ მოწყობილი, რომელშიაც კავშირის ყველა შემადგენელი სახელმწიფოს წარმომადგენლები იღებდნენ მონაწილეობას; პოლანდია და ბელგია ერთ სამეფოდ იქმნენ შეერთებულნი. შვეიცარია ნეიტრალურ რესპუბლიკად აღიარეს და მთელი ევროპის მფარველობის ქვეშ გა-

მოცხადეს. იტალიაში საქმე ასე ჩოეწყო: ლომბარდია და ვენეციის ოლქი ავსტრიას შეუერთეს, პაპი, სარდინიისა და ორივე სიცილიის მეფეები თავიანთ უფლებებში აღადგინეს. უკანვე დაუბრუნდათ თავიანთი სამფლობელოები პორტუგალიისა და ისპანიის მეფეებს. დაპყრობილი ადგილებიდან ინგლისმა ხმელთაშუა ზღვაზე საფრანგეთის ხარჯზე **მალტა**, **წმიდა მავრიკისა** და რამდენიმე **ანტილის კუნძული** შეინარჩუნა, ხოლო პოლანდიელების, ხაჯზე **ცეილონი** და **კეთილი იმედის კონცხი**. **პარიზის მეორე ზავის** მიხედვით, მხოლოდ ის ცვლილება მოხდა, რომ საფრანგეთი 1792 წლის საზღვრების მაგიერ 1789 წ. საზღვრებს დაუბრუნეს.

მეცხრამეტე საუკუნე.

1. რეაქცია და ლიბერალიზმი.

ვენის კონგრესი და ახალი წესწყობილება.

მოკავშირეთა გამარჯვება კიდევ არ ნიშნავდა იმას, რომ ვეროპის რუკა ძველი თავისი სახით უნდა ყოფილიყო აღდგენილი.

ეს შეუძლებელი იყო, რადგანაც კოალიციის უმთავრესი სახელმწიფოების ინტერესები ერთმანეთზე იყვნენ გადახლართულნი, და ყოველი მათგანი ცდილობდა შექმნილ მდგომარეობიდან რაც შეიძლება უფრო მოგებული გამოსულიყო. აშკარა პირობებში დიდი მნიშვნელობა ეძლეოდა ძალთა რეალურ განწყობილებასა და იმ როლს, რომელიც ნაპოლეონის ჰეგემონიის დამხობის საქმეში კოალიციის თითოეულმა წევრმა ითამაშა; ვენის კონგრესი ვერც რევოლიუციისა და იმპერიის მიერ ცხოვრებაში შეტანილ ცვლილებებს დასტოვებდა უყურადღებოდ, რადგანაც საზოგადოებას ყველაფერი ეს უკვე

შეთვისებული ჰქონდა და ადვილად არ დასთმობდა. ვენაში შეკრებილი დიპლომატები იძულებული შეიქმნენ დათმობის ვზას დასდგომოდნენ ამ მხრივ და 1789 წლის ზოგიერთი პრინციპისათვის ანგარიში გაეწიათ: ლიუდოვიკ XVIII საფრანგეთს „ქარტია“ და წარმომადგენლობითი დაწესებულებები მისცა; ალექსანდრე პირველმა თავის პოლონეთის სამეფოს 3 მაისის კონსტიტუციაზე აგებული სახელმწიფოებრივი მართვლობა დაუმტკიცა; გერმანიის წვრილი სახელმწიფოების უმეტეს ნაწილში ხალხის წარმომადგენლობა იქნა შემოღებული, ხოლო პრუსიის მეფემ თვით გაცხარებულის, განმათავისუფლებელი ომის დროს აღუთქვა თავის ერს ასეთივე მართვლობის შემოღება. გერმანიის „კავშირის წესდებაშია“ კი იქნა შეტანილი მუხლი იმის შესახებ, რომ თითოეულ სახელმწიფოს „წოდებათა“ წარმომადგენელნი (Stände) უნდა მართავენ.

საღვთო კავშირი.

მიუხედავად იმისა, რომ ვენის კონგრესი ცოტად თუ ბევრად ცხოვრების არსებულ პირობებს ანგარიშს უწყევდა და ამ მხრივ დათმობის ვზას ადგა, მთელი მისი მოქმედება მაინც ახალი ცხოვრების წინააღმდეგ იყო მიმართული: 1814 და 1815 წლის გამარჯვებები ძველი დროის აღდგენასა და რევოლუციისაზე რეაქციის გამარჯვებას ნიშნავდა. კონგრესის რეაქციონური მიმართულების მთავარი გამომხატველი ალექსანდრე პირველი იყო; მართალია მან პოლონეთს სეიმი დაუარსა, მაგრამ ამ უკანასკნელის უფლებები მეორე დღესვე დაარღვია; რაც შეეხება რუსეთს, აქ ალექსანდრე აშკარა რეაქციონურ პოლიტიკას აწარმოებდა; ახალგაზრდობაში „რევოლუციონერი“ ესლა რევოლუციის შიშით იყო მოცული, და ისევე პირობების შექმნას ლაშობდა, რომ რევოლუციის „შხამისაგან“ გადარჩენილი ჩამორჩენილი რუსეთი „ხიფათისაგან“ საბოლოოდ ეხსნა. თავისი მეფობის მეორე ნახევარში ალექსანდრე I

მისტიკოსებს დაუახლოვდა, მაგ. ლიფლანდელ ბარონებს, კრაუდენერს, და მათი გავლენით „საღვთო კავშირის“ პროექტი შეადგინა. იმ წერილში, რომელიც ალექსანდრემ თავის უახლობელეს ამხანაგებს დასადანსტურებლად წარუდგინა (იმპერატორ ფრანცსა და მეფეს ფრიდრიხ ვილჰელმ III), ის აზრი იყო გატარებული, რომ პოლიტიკა ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე უნდა ყოფილიყო აგებული; ამგვარი პოლიტიკის განხორციელება ითვალისწინებდა შეინახული მოქმედება ითვლებოდა საჭიროდ, რათა შეერთებული ძალებით ერთა ცხოვრებიდან ყველაფერი ის განდევნილიყო, რაც რევოლუციასა და არეულობასთან იყო დაკავშირებული. ეს პროგრამა, რომელსაც ზოგიერთები იდეალურ პროგრამად აღიარებენ, მეთრამეტე საუკუნეში გავრცელებული იდეების წინააღმდეგ იყო მიმართული: იმპერატორ ალექსანდრეს გეგმით, დედამიწაზე უფლების ერთად ერთ წარმომადგენლებად მეფეები ითვლებოდნენ. აქ აშკარად გამოიხატა ალექსანდრეს სულის რეაქციონური მიდრეკილება; მაგრამ ეს გეგმა არსებობდა გ. ნუხოცკელებელი იყო, ვინაიდან, ჯერ ერთი, იგი რეალური ცხოვრების ბუნებრივი მიმდინარეობის წინააღმდეგ იყო მიმართული და მეორეს მხრივ თვით ისინი არღვევდნენ ამ გეგმას, რომელსაც მისი ცხოვრებაში გატარება დაისახეს მიზნად. „საღვთო კავშირში“ იმ თვითვე რუსეთი, ავსტრია და პრუსია შევიდნენ, ხოლო შემდეგ მას დაწინაურებები მიემხრნენ, ინგლისისა და პაპის გარდა. პირველმა ის მიზეზი წამოაყენა, რომ კონსტიტუციის ძალით ხელშეკრულებაზე ხელს ინგლისის მინისტრები და არა მონარქები უნდა აწერდნენ, ხოლო უკანასკნელმა განაცხადა, რომ მისთვის საჭირო არ იყო ისეთ ხელშეკრულებაზე ხელის მოწერა, რომლის ძირითად დებულებებზე იგი თავიდანვე ეწყარებოდა.

„საღვთო კავშირის“ პროექტულ ხელმძღვანელად ავსტრიის კანცლერი, მეტკრანიხი შეიქმნა. როდესაც იგი პირველად გაეცნო პროექტს, ზიზულთ შენიშნა: ყველაფერი ეს „ცარიელი ფრაზები“; მაგრამ შემდეგში საუცხოვოდ გამოიყე-

ნა ეს „ცარიელი ფრაზები“ ავსტრიის ინტერესებისათვის და ავსტრიელი აბსოლუტიზმის განსამტკიცებლად. მეტერნიხი გრძნობდა, რომ იმგვარ სახელმწიფოს, როგორც ავსტრია იყო, ცვლილებები ზარალის მეტს არას მოუტანდა, რომ ეს სახელმწიფო მხოლოდ უძრავობით იყო მაგარი, და თუ ნაციონალური და გამათავისუფლებელი მოძრაობა იჩენდა იქ თავს, ეს სახელმწიფოს დაღუპვის გზაზე დადგომის მომასწავებელი იქნებოდა. რომ მეტერნიხი ამაში არ სცდებოდა, ამას დღევანდელი რევოლუცია (1818) ამტკიცებს, რომელმაც ეს ძალით შეკოწინებული სხეული მრავალ დამოუკიდებელ ეროვნულ სახელმწიფოთ აქცია. თავისი პოლიტიკის მიზნად ავსტრიამ მთელ ევროპაში რეაქციის გამეფება დაისახა, და „საღვთო კავშირის“ იდეაც სწორედ ამას ემსახურებოდა.

საღვთო კავშირი და გერმანია.

ყველაზე უფრო ადრე „საღვთო კავშირს“ გერმანიის საშინაო საქმეებში მოუხდა ჩარევა. მე-XVIII საუკუნის დასაწყისისა და მე XIX-ს დასაწყისის გერმანიის ბრწყინვალე ლიტერატურაზე აღზრდილი ახალგაზრდობა უკმაყოფილო იყო იმ შედეგით, რომელიც გერმანელებისათვის ვენის კონგრესს მოჰყვა. პირველად განმათავისუფლებელი ომების დროს დაიჩაზმა გერმანიის ხალხი საერთო ნაციონალური საქმის გასაქმებლად; გერმანელი ჯარისკაცები აღფრთოვანებული იყვნენ იმ შედეგებით, რომ ისინი სამშობლოს უკეთესი მომავლისათვის, მისი გაერთიანებისა და თავისუფლებისათვის იბრძოდნენ. მაგრამ როდესაც აღმოჩნდა, რომ ვენის კონგრესის დიპლომატებმა გერმანიისათვის ისეთი წესწყობილება შექმნეს, რომელიც თავისი სიღუბნით განსვენებულ „გერმანიის ნაციის“ საღვთო რომის იმპერიას“ ბევრში არაფერში ჩამოუვარდებოდა, ხოლო მთავრობამ, მის მაგიერ რომ ხალხს დანდობოდა, მკაცრი პოლიციური ზედამხედველობა შეჰოიღო, მთელ გერმანიაში უკმაყოფილება გავრცელდა, და ეს უწინარეს ყო

ვლისა ახალგაზრდობის წრეში კავშირებისა და დემონსტრაციების მოწყობაში გამოიხატა. გერმანელი „ბურჴები“ ფარულ კრებებსა და სხდომებზე გერმანიის გაერთიანებისა და გათავისუფლების შესახებ საკითხებს არჩევდენ. რეფორმაციის 300 წლის თავის მოსაგონებლად ქ. ვარტბურგში სტუდენტებისა და პროფესორების დიდი ყრილობა შეიკრიბა, მრავალი მხურვალე სიტყვა წარმოითქვა, და დასასრულ იქვე გამართულ კოცონზე რეაქციონერი პუბლიცისტების ნაწერები და სხვა სიმბოლიური ხასიათის საგნები, მაგ., ავსტრიელი უნტეროფიცრისა ჯოხი იქმნა დამწვარი. ახალგაზრდობის გატაცება ზოგჯერ უფრო სამწუხარო ფორმებს იღებდა: მაგალითად, იენის უნივერსიტეტის ერთ-ერთმა სტუდენტმა, **ზანდმა** დრამატურგი და რუსეთის სამსახურში მყოფი მრჩეველი **კოცებუ** მოკლა, რადგანაც მას რუსეთის ჯაშუშად სთვლიდენ. მეტერნიხის რჩევით, გერმანიის სახელმწიფოების მთავრაებმა ცენზურა გააძლიერეს, უნივერსიტეტი მკაცრ კონტროლს დაუმორჩილეს და ფრანკფურტში „კავშირის საბჭოსთან“ ნაცონალურისა და პოლიტიკური აგიტაციის მოსასპობად საგამომიებლო კომისია დააარსეს.

„საღვთო კავშირი“ და ისპანია, პორტუგალია და იტალია

იმ დროს, როდესაც საღვთო კავშირის მოქმედება გერმანიაში მხოლოდ პოლიციური ზომებით კმაყოფილდებოდა, სამხრეთ-დასავლეთ ევროპაში კავშირის პოლიტიკა შეარაღებულის ძალით ტარდებოდა ცხოვრებაში. ისპანიასა და კოლონიებში, პორტუგალიასა და იტალიაში პოლიტიკური ცხოვრება სხვადასხვა მიზეზების გამო აუტანელი შეიქმნა, და ამიტომ ძლიერს რევოლუციონურ მოძრაობას ნიადაგი უმზადდებოდა. თავის ამერიკელ ახალშენებში ისპანელები ადგილობრივი ხალხის შეუბრალებელ ექსპლოატაციას ეწეოდენ, რაც როგორც მოწინავე ელემენტებში, ისე ფართო მასაშიც დიდ აღშფოთებასა და გულისწყრომას იწვევდა. თვით ისპანიაში „კამარილია“ ბატონობ-

და — სასახლის ჯგუფი, რომელიც უმნიშვნელო და ბოროტი მეთის ფერდინანდ VII გულის მოგებაში ლევედა სულს; **ფანატიკურმა ხამლედელოებამ** კვლავ დაუწყო დევნა ყველას, ვისაც თავისუფალ აზროვნებაში სდებდა ბრალს.

პორტუგალიაში არაჩვეულებრივი მდგომარეობა დამყარდა. მეფე ბრაზილიაში ცხოვრობდა, ხოლო თვით პორტუგალიას რეგლისელები განაგებდნენ, რომლებიც პორტუგალიელებს დაალი მოდგმის ხალხად თვლიდნენ. მაგრამ ყველაზედ უფრო გამწვავებული მდგომარეობა **იტალიაში** იყო: ფრანგების დროს კოტად თუ ბევრად გაერთიანებული მხარე, ისევ წვრილ ერთეულებად დანაწილდა.

პაპის სამფლობელოში პრელატები დაფარვაშობდნენ, რომელთაც თავისუფალი აზრის ჩასაკლავად კვლავ იეზუიტების ორდენი აღადგინეს, ნეაპოლისა და სიცილიის მეფედ გაუნათლებელი, კრუმორწმუნე, ზარმაცი, უზნეო და შურიანი ფერდინანდ პირველი იყო; იგი ნამდვილ განხორციელებას წაომოადგენდა სამხრეთ იტალიის ხასიათის ყველა კუდი თვისებებისას; ხოლო ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთ ნაწილის მცხოვრებნი ავსტრიის სასტიკ ულელს ქვეშ დაფავდენ სულს. ჩრდილოეთ-დასავლეთით პატარა სარდინიის დამოუკიდებელი სამეფო იყო, მაგრამ, სისუსტისა გამო, მას არ შეეძლო ყველა ამ ბოროტებისათვის წინააღმდეგობა. გაეწიო, და თვითონაც ავსტრიის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა.

პირველად აჯანყება ამერიკაში დაიწყო; აქაური მკვიდრნი, კრეოლები, რომელთაც ისპანელთა ექსპლოატაციის მოსპობა უნდოდათ, მთელი ათი წლის განმავლობაში ებრძოდნენ ისპანიის ჯარებს; შედეგი ის იყო, რომ ბოლივარუს ცდით, **კოლუმბიის** დამოუკიდებლობას მტკიცე საფუძველი ჩაეყარა. დამოუკიდებლობა მოიპოვეს აგრედვე **ჩილის, პერუს, ურაგვაის და მექაიკის** რესპუბლიკებმაც, სადაც დღესაც არსებობს ის თავისებური პოლიტიკური ცხოვრება, რომელიც გააფთრებული პარტიული ბრძოლით, მუდმივი და უნაყოფო რევოლუცი-

ციებით, ბელადების არაჩვეულებრივი თავგადასავლებითა და სა-
მოქალაქო ომებით ხასიათდება.

ახალშენების ჩამოშორებამ ყველას ნათლად დაანახვა ისპა-
ნიის მთავრობის უვარგისობა: დღითი დღე რევოლუციის
ელოდენ; თუმცა ფართო მასა სამღვდლოების გავლენის გამო
ბნელეთს წარმოადგენდა და პოლიტიკური ცხოვრებით არ იყო
დანიტერესებული, მაგრამ სამაგიეროდ საზოგადოების განათლებულ
ნაწილსა და არმიაში ღრმად მოიკიდეს ფეხი საფრანგეთის
რევოლუციონურმა იდეებმა. აჯანყებულებმა ადვილად დასძლი-
ეს ფერდინანდ VII წინააღმდეგობას და აიძულეს იგი, საჯაროდ
შეფიცა 1812 წლის კონსტიტუციისთვის, რომელიც თუმცა
საფრანგეთის 1791 წლის კონსტიტუციის მიხედვით იყო შედ-
გენილი, მაგრამ იმაზე უფრო ლიბერალური შინაარსის იყო.

ისპანიაში მომხდარმა სამხედრო მოძრაობამ გავლენა მოა-
ხდინა პორტუგალიაზედაც. მეფე იძულებული შეიქმნა, ბრაზილი-
იდან დაბრუნებულიყო და კონსტიტუციის ერთგულებაზე,
რომელსაც საფუძვლად ისპანიის (1812) კონსტიტუცია ჰქო-
ნდა დადებულ, ფუცი დაედო.

სარევოლუციო მზადება ყველა ქვეყნებზე უფრო ადრე
იტალიაში დაიწყო: იქ „კარბონარიების“ საიდუმლო კავშირე-
ბი დაარსდა, რომელიც მასონების ლოკების მგზავსად იყო
მოწყობილი, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ შას წმინდა პოლი-
ტიკური მიზნები ჰქონდა დასახული; კარბონარიები იტალიის
გაერთიანებისა და განთავისუფლების საქმეს ემსახურებოდნენ.
ნიადაგი უკვე მზად იყო, და სამხედრო აჯანყებებიც დაიწ-
ყო. სარდინიასა და ნეაპოლში ჯარებმა აიძულეს მეფეები,
კონსტიტუციის ერთგულებაზე ფიცი მიეღოთ.

საღვთო კავშირს არ შეეძლო რომანულ ქვეყნებში აბ-
სოლუტური მონარქიების დამხობისათვის გულგრილად გე-
ქირა. მას რომ ძალა და შეძლება ჰქონოდა, ამერიკის საქმეებ-
შიც ჩაერეოდა; სამაგიეროდ იგი ენერგიულად ჩაერია იტალიისა
და პირენეის ნახევარკუნძულზე წარმოებულ კონსტიტუციონა-

ლურ მოძრაობაში. მოკავშირე მონარქები რამდენჯერმე შეიკრიბნენ კონგრესებზე (ახენი, ტროპაუ, ლაიბახი, ვერონა) საქმის მდგომარეობის განსასჯელად და მოქმედების პროგრამის გამოსამუშავებლად. იტალიის საქმეების მოგვარება. ავსტრიამ იღვა თავს, დაიკავა ნეაპოლი და პიემონტი და იტალიელები ადვილად დააწყნარა. ისპანიაში ფრანგების ჯარები იქმნა გაგზავნილი. თუმცა ისპანიამ უფრო მეტი წინააღმდეგობა გაუწია არამკითხველ „მოკეთებებს“, ვიდრე იტალიელებმა ავსტრიელებს, მაგრამ ბოლოს ისინიც დამარცხდნენ, და ფერდინანდ VII აღდგენილ იქმნა თავის უფლებებში. კონსტიტუციონალისტების დამარცხებას თან მოჰყვა მოძრაობის მონაწილეთა დასჯა, საეკეო პირების, განათლებისა და თავისუფალი აზროვნების დევნა. თუ სადამდე მიდიოდა მთავრობა ამ მხრივ, ეს შემდეგი მაგალითიდან სჩანს: ნეაპოლის მთავრობამ აუკრძალა წერაკითხვის შესწავლა ყველა იმ პირთ, ვისაც 15.000 ფრანკზე ნაკლები შემოსება ჰქონდა.

რუსეთი და ოსმალეთი

ოსმალეთი და მისი ქრისტიანი ქვეშევრდომნი.

ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მცხოვრები მრავალრიცხოვანი ქრისტიანები მთელი ოთხასი წლის განმავლობაში ბარბაროსი ოსმალოების უღელ ქვეშ კენესოდნენ; ევროპის სხეულის ეს ხორცმეტი ისევ ძველებურად ველურ ხალხს წარმოადგენდა, თავის ქვეშევრდომ ქრისტიანებს, რომლებიც მისთვის „რიაის“, ე. ი. უბრალო ჯოგს შეადგენდნენ, ველურადვე ეპურობოდა. მთავრობის აგენტებისა და მეზობელ მუსულმან მცხოვრებთა შევიწროებისაგან ბალკანეთის ბედზე ქრისტიანებს დამცველი არავინ ჰყავდა. მაგრამ ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლის შესაძლებლობის და განთავისუფლების იმედი მათ კვლავ აღენთოთ გულში. წავიდა ის დრო, როდესაც ოსმალონი ერთსა და იმავე დროს ვენასაც ემუქრებოდნენ და კიევისაც: XVII საუ-

კუნის ბოლოდან ისინი იძულებულნი შეეკმნენ, თანდათან უკან დაეხიათ და ავსტრიისა და რუსეთისათვის დიდი ტერიტორია დაეთმოთ. ამავე დროს ოსმალეთის შინაურ ცხოვრებაში ნამდვილი ქაოსი გამეფდა: ფინანსიური კრიზისი, ჯარისა და სასამართლოსდევ ორგანიზაცია, რიგიანად მოწყობილი სახელმწიფოსთვის მოუთმენელი ყაჩაღობა, ძარცვა-გლეჯა, სასახლეში გაბატონებული ინტრიგები—აი რა ახასიათებდა ოსმალეთის მაშინდელს შინაურ მდგომარეობას; ამას თუ დავუმატებთ იმასაც, რომ აღარც პრავინციები ემორჩილებოდა ბრწყინვალე პორტას, მაგ. სულთანის ნაცვალს მემკვიდრე-ეგვიპტეში და ალი-ფაშა ალბანიაში, რომლებიც ისე იქცეოდნენ, როგორც დამოუკიდებელი ხელმწიფენი, ჩვენ სრული და ნათელი სურათი გვექნება ოსმალეთის უმწვეო მდგომარეობისა

დამონებულ ქრისტიანებს მუსულმანების უღლისაგან განთავისუფლების მაგალითად ჰქონდათ თვალწინ. თუ მთაშავეთს არ მივიღებთ მხედველობაში, რომელმაც, მთებში გამაგრებულმა, თავიდანვე შეინარჩუნა თავისუფლება, საკმაო იყო სერბიისა და რუმინიის მაგალითიც, რომლებმაც 1806 წ. თვითმართველობა მიიღეს (სერბიის საბოლოოდ განთავისუფლება რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს 1829 წ. მოხდა). საზოგადოდ ეკატერინე II და ალექსანდრე I-ის ომების შემდეგ ბალკანეთის ქრისტიანებს იპედი აღეძრათ, რომ მათ ერთმორწმუნე რუსეთი იხსნიდა. თუ მცირე აზიის ბერძნები, აისორები, სომხები და ბულგარელები მონობისაგან იმდენად იყვნენ წელში გატეხილნი, რომ აჯანყებაზე ფიქრიც არ მოსდიოდათ თავში, სამაგიეროდ ბერძნებით დასახლებულს ევროპის ოლქებში განთავისუფლების იდეა თვალსაჩინოდ მომწიფდა: ელადა, პელოპონესი (მორეა) და არქიპელაგი განმათავისუფლებელი მოძრაობისათვის ემზადებოდნენ.

საბერძნეთის აჯანყება.

საბერძნეთის მთებში დიდი ხნიდან ე. წ. „კლემენტები“ ცხოვრობდნენ, რომლებიც ოსმალთა წინააღმდეგ თავისებურ

ბრძოლას აწარმოებდნენ, სძარცვავდნენ მუსულმანებს და მათ წინააღმდეგ გაგზავნილს მთავრობის რაზმებს საქმეს უჭირავებდნენ. ბარისა და სანაპიროების შეძლებულსა და განათლებულ მცხოვრებთა ნაწილში კარბონარიების მსგავსი საიდუმლო კავშირები, **ჰეტერეიები** დაარსდა. ამას გარდა, ევროპის სხვადასხვა ადგილებში გაფანტული ბერძნები ნიადაგს ამზადებდნენ უცხო ძალის მოსაშველებლად; კონსტანტინეპოლის ბერძენთა ახალშენი (ფანარი), რომელიც სულთანის მთავრობისაგან დიდად იყო დავალებული, მთავრობის წინააღმდეგ გამოსვლას არ თანაუგრძობდა, მაგრამ მოძრაობის შეჩერება მან, რა თქმა უნდა, ვერ შესძლო. აჯანყების საბაბად ალი-ფაშას განდგომა შეიქმნა, ბრძოლის დაწყების ნიშანი კი რუსეთის სამსახურის გენერლის, თავად **იპსილანტისაგან** იქმნა მიცემული: იპსილანტიმ მცირე რაზმით ვალახიაში შესვლა მოახერხა, აქედან პროკლამაციები დაგზავნა, რომლითაც იგი ბერძნებს აჯანყებისაკენ მოუწოდებდა. თუმცა იპსილანტის ცდა დამარცხებით გათავდა, მაგრამ მას მალე სერიოზული გამოსვლები მოჰყვა თან: თესალიაში, ბეოტიაში, ატიკასა და მორეაში აჯანყებამ მოულოდნელი სიძლიერით იფეთქა; მიუხედავად იმისა, რომ სულთანის მთავრობა სასტიკ ზომებს იღებდა, ის მაინც თავის გზით განაგრძობდა განვიძარგებას და დამაფიქრებელ ხასიათს იღებდა. მთავრობას ის უჭირვებდა საქმეს, რომ ბრძოლას პარტიზანული ხასიათი ეძლეოდა. თუმცა ოსმალონი რიცხვით და შეიარაღებით ბერძენებს ყველგან სჭარბობდნენ, მაგრამ ამათი დამარცხება მაინც გაჭირდა: ვერ მოასწრებდნენ ერთ ადგილას. მშვიდობიანობის აღდგენას, რომ შეორე აღვიღას იფეთქებდა კიდევ უფრო ძლიერი მოძრაობა; განსაკუთრებით ქ. მისსოლუნგმა გაითქვა სახელი გმირული თავდაცვით (კორინთოს ყელთან); როდესაც ერთი წლის აღიქმის შემდეგ ქალაქში გამაგრება აღარ შეიძლებოდა, გარნიზონმა მოახერხა და მთებისაკენ გაიკათა გზა და თან წაიყვანა ქალები და ბავშვები, ხოლო ადგილზე დარჩენილმა მოხუცებმა

და ავადმყოფებმა თავისი თავიც აიფეთქეს და ის ოსმალოებიც, რომლებმაც ქალაქი დაიკავეს. ეგეოსის ზღვაზე საბერძნეთის ფლოტის პირველი ჩანასახი გაჩნდა, რომლის გემებსაც აშკარა ბრძოლა არ შეეძლოთ, მაგრამ სამაგიეროდ დიდი ხელოვნებით ახდენდნენ ცალკე გემებზე თავდასხმებს, უჩინდნენ ცეცხლს ესკადრებს და სხვა. რამდენიმე წელს გაგრძელდა ეს გამანადგურებელი ომი, მაგრამ გადამწყვეტი შედეგი მაინც არ სჩანდა; ორივე მხარე იძულებული შეიქმნა, უცხო ძალები მოეწვია დასახმარებლად: ოსმალოებმა ეგვიპტის ფაშა მეჰმედ-ალი მოიწვიეს, ბერძნები კი დასავლეთ ევროპიდან და განსაკუთრებით რუსეთიდან მოელოდნენ შეველას. მეჰმედ ალიმ დიდი დახმარება აღმოუჩინა სულთანს: ეგვიპტის ჯარმა დაარბია მორეა, და ყველასათვის ნათელი შეიქმნა, რომ თუ ევროპა საქმეში არ ჩაერეოდა, ბერძნები უთანასწორო ბრძოლაში დაიღუპებოდნენ.

ევროპის საზოგადოების თანაგრძნობა იმ თავითვე ბერძნების მხარეზე იყო; შვეიცარიული ქრისტიანებისადმი თანაგრძნობის გარდა, დიდ გავლენას ახდენდნენ კლასიკური დროის მოგონებანიც: ატიკისა და ლაკონიის მცხოვრებნი განათლებული ევროპელების თვალში მიღწიადნეს და ლეონიდეს ღირსეულ შთამომავალებათ ითვლებოდნენ, რომლებმაც აზიის ბარბაროსების წინააღმდეგ კვლავ სამკედრო-სასიკოცხლო ბრძოლა განაახლეს. ევროპიის თითქმის ყველა სახელმწიფოდან დაიძრა მოხალისეთა რაზმები ბერძნების მისაშველებლად, სხვათა შორის მოხალისეთა შორის იყო იმ დროის უშესანიშნავესი მგოსანი, **ბაირონიც**. ამერიკასა და ინგლისში ბერძნების სასარგებლოდ უამრავი სამხედრო მასალა და ფული შეიკრიბა. მაგრამ მარტო ეს საქმეს ვერ უშველიდა. საჭირო იყო ევროპის სახელმწიფოების ჩარევა, მაგრამ ამას მრავალი დაბრკოლება ელოებოდა წინ. ინგლისი ყველა დანარჩენ სახელმწიფოებზე უფრო მეტის სიძვატით ეკიდებოდა ყოველგვარ განმთავისუფლებელ მოძრაობას, და ბერძნებსაც დიდად თანაუკრძნობდა, მართალია მას მხოლოდ ფლოტით შეეძლო დახმარების აღმოჩენა, მაგრამ და

ლიან ფრთხილად იქცეოდა, რადგანაც ეშინოდა, საბაბი არ მიეცა რუსეთისათვის ბალკანეთის კუნძულზე ფეხის მოსაკიდებლად. საფრანგეთიც თანაგრძნობით უტყვეროდა ბერძნების მოძრაობას, მაგრამ იგი არ იყო აღმოსავლეთის საქმეებით დაინტერესებული, და ამიტომ არც აჩქარება ეტყობოდა. საღვთო კავშირის სამს უმთავრეს ხელმძღვანელთაგან პრუსიას იმგვარი გეოგრაფიული მდებარეობა ჰქონდა, რომ ის თავისთავად ამ საქმის გარეშე რჩებოდა; ავსტრია კი პირდაპირ დაინტერესებული იყო იმაში, რომ ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე ოსმალეთის მდგომარეობა უცვლელად დარჩენილიყო: მიგრუნის სრულიად არ აწუხებდა ის გარემოება, რომ ბერძნები ქრისტიანი და კულტურის მატარებელნი იყვნენ, ოსმალეთი კი ბარბაროსები; ის წინააღმდეგი იყო ყოველგვარი ნაციონალური მოძრაობისა და დაჟინებით ამტკიცებდა, რომ ამ შემთხვევაშიდაც, ისე როგორც იტალიასა და ისპანიაშიც, საქმე ეაზონიერი ხელმწიფის საწინააღმდეგოდ მიმართულ რევოლუციის შეფეხბოდა. რუსეთის მდგომარეობა განსაკუთრებით უხერხული იყო: ევროპაში იგი ლეგიტიმიზმს უჭერდა მხარს, მაგრამ ამავე დროს საკუთარი ინტერესები მას ბერძნების გამოსარჩლებას უკარნახებდა. სანამ ალექსანდრე I ცოცხალი იყო. რუსეთი ლეგიტიმიზმის მხარეზე იდგა. მაგრამ გარდაიცვალა თუ არა იგი (1925) და მის მაგიერ ტახტზე განსვენებულის ძმა ნიკოლოზ I ავიდა, საქმემ სხვა მიმართულება მიიღო; მართალია ევროპაში ის დაჟინებით ლეგიტიმიზმს იცავდა, მაგრამ საბერძნეთის საკითხში მან საჭიროდ დაინახა, ნაციონალურ ტრადიციას გაჰყოლოდა.

1826 წელს ფადიშაჰის ტახტი ენერგიული მაჰმუდის ხელში გადავიდა; მან თავიდანვე ენერგიულად მოჰკიდა ხელი საქმეს: მოსპო იანიჩარების თვითნება გვარდია, გარდაჰქმნა ჯაოი და ამით სახელმწიფოს ახალი ძალა შესძინა. ამგვარად, აჯანყებულთა წინააღმდეგ ოსმალეთის მხრივ დაუნდობელი ბრძოლის წარმოების დაწყება იყო მოსალოდნელი. მაგრამ, დაბოლოს, ინგლისი, საფრანგეთი და რუსეთი შეთანხმდნენ და გა-

დასწყვიტეს, მეზრძოლი მხარეებისათვის წინადადებით მიემართათ, დროებითი ზავი ჩამოეგდოთ და შემდეგ, მათი შუამავლობით, სადაო საკითხები გადაეწყვიტათ. ამ სახელმწიფოების შეერთებული ფლოტი ინგლისის ადმირალის, კოდრინგტონის ხელმძღვანელობით პელოპონესის წყლებში გაჰოჩნდა, რათა ოსმალეთი წამოყენებული წინადადების მიღებაზე აეძულებია. მაგრამ ოსმალეთის მოკავშირე ეგვიპტელების ფლოტმა მას ნაფარინთან ბრძოლა გაუმართა, რომელიც სრული მისი დამარცხებით დასრულდა. ინგლის-საფრანგეთს ამის შემდეგაც არ გამოუჯახდებიათ ოსმალეთისათვის ოფიციალურად ომი და მხოლოდ იმით დაკმაყოფილდნენ, რომ ეგვიპტელები საბერძნეთის დატოვებაზე აიძულეს

რუსეთმა კი ომი დაიწყო. რუსეთის არმიამ, რომელსაც დიბიჩი ხელმძღვანელობდა, ოსმალები **შუმლასთან** დაამარცხა (1829), გადალახა ბალკანეთის მთები და კონსტანტინეპოლისაკენ გაილაშქრა. ოსმალეთი იძულებული შეიქმნა, ზავით შეკროდა რუსეთს (ადრიან-პოლში): ამ ზავით რუსეთის ხელში შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაპირი (დასავლეთ საქართველოს ნაწილი) გადავიდა; საბერძნეთს დამოუკიდებლობა მიენიჭა, და საზოგადოდ დუნაის სახელმწიფოების მფარველად რუსეთი იქმნა ცნობილი, რაც მას ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე დიდ გავლენას ანიჭებდა. 1833 წ. კიდევ უფრო მეტი წარმატება მოიპოვა ნიკოლოზ პირველმა. როდესაც ეგვიპტის ფაშამ, მეჰმედ-ალიმ სულთანს ომი გამოუცხადა და თვით კონსტანტინეპოლს დაემუქრა, რუსეთის მეფემ სულთანს ჯარი მიაშველა და ხიფათს გადაარჩინა. სამაგიეროდ სულთანმა ვალდებულება დაიკისრა, რომ იგი დასავლეთი ევროპის სახელმწიფოების სამხედრო გემებისათვის დარღვევას დახურავდა; ამას რუსეთისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგანაც უცხო ფლოტის შავ ზღვაში შემოსვლის შ.ში აღარ ექნებოდა:

1839 წელს მეჰმედ-ალი კვლავ შეეცადა ოსმალეთის დაპყრობას, და მისმა ჯარებმა ხელახლა გაიმარჯვეს, მაგრამ ამ

გზობით საქმეში ინგლისი და ავსტრია ჩაერია, რათა რუსეთის მოქმედებისთვის ხელი შეეშალათ. მეჭმედ-ალის ჯარის ძლევამოსილი წინსვლა შეჩერებულ იქმნა, ღ იგი იძულებული შეიქმნა, თავისს აგრესიულ პოლიტიკაზე საბოლოოდ უარი ეთქვა და იმით დაკმაყოფილებულიყო, რომ ეგვიპტეში მის ღინასტიას მემკვიდრეობითი უფლებები მიენიჭა, თვით ეგვიპტე კი სულთანის პროტექტორატს დაუქვემდებარდა. ამგვარად გამოაშკარავდა, რომ იქ, სადაც ევროპის სახელმწიფოთა ინტერესები ერთმანეთს ეწინააღმდეგებოდენ, „საღვთო კავშირის“ იდეა უთუოდ უნდა დარღვეულიყო, და სწორედ ბალკანეთი აღმოჩნდა იმ სიმაგრედ. რომელმაც ამ იდეის უნიადაგობა საბოლოოდ გამოამჟღავნა.

საფრანგეთი: რესტავრაცია ბურბონთა.

საბერძნეთის განთავისუფლებასთან ერთად საღვთო კავშირის პოლიტიკა საფრანგეთშიც დაჩარცხდა. ბურბონების დაბრუნებამ (რესტავრაცია) ძალიან გაქირვებულ მდგომარეობაში ჩააყენა ხალხი. საფრანგეთის საზოგადოება **ორ მოპირდაპირე ბანაკად გაიყო**. ერთ მხარეზე ყოფილი ემიგრანტები იდგენ; მათი აზრით, 1789 და 1819 წლებს შუა გასული დრო საფრანგეთის ისტორიიდან სრულებით უნდა ამოშლილიყო; იკინი თავის უფლებებსა და ქონებას უკანვე მიუბრუნდენ და ბრახითა და ზიზლით იყენენ გამსქვალულნი დემოკრატიისადმი, რომელმაც მათ ამდენი ზიანი მიაყენა; მთავეერდს უშეზღუდლად სამღვდლოება. რომელიც ახალ იდეებს ისე უცქეროდა, როგორც ახალ წარმართობას, და სიტყვიდა და საქმით მის მოსპობას ცდილობდა; თავისი მიზნის განსახორციელებლად სამღვდლოება ისევ ძველს ნაცად საშუალებას მიმართავდა: ის აწყობდა ძლიერ საზოგადოებებს (კანგრეგაციებს), მკიდრებით აღდგენდა კანონით აკრძალულ სასულიერო კორპორაციებს, რომელთა სათავეშიც ისევ იეზუიტებს იორდენი იდგა. მეორე მხარეზე ერის უმრავლესობა იყო,

რომელსაც რევოლიუციამ ნივთიერად, იურიდიულად და სულიერად ბევრი რამ შესძინა, და მზად იყო, ყველაფერი ეს მთელი ძალდონით დაეცვა. ამ უმრავლესობის ბელადები სხვა დასხვა აზრისა და შეხედულებების იყვნენ: ზოგნი თავის მოქმედებაში 1789 წლის თეორეტიული პრინციპებით ხელმძღვანელობდნენ, თუმცა იმ ძალადობასა და უფლების დარღვევას არ იზიარებდნენ, რომელიც რევოლიუციამ გამოიწვია; მეორენი, პირიქით, აუცილებელ მოვლენად სთვლიდნენ ყველა ამას, და საიდუმლო ორგანიზაციებში ახალ რევოლიუციას ამზადებდნენ. ძველი წესწყობილებისადმი საზოგადო სიძულვილისა გამო, რომლითაც საზოგადოების უმრავლესობა იყო გამსქვალული, ხალხს ნაპოლეონის მოღვაწეობა იდეალურსა და სანატრელ მოვლენად მიაჩნდა, — ნაპოლეონი გმირი იყო არა მარტო არმიისა და მდებრიო ხალხის თვალიში, არამედ განათლებული ლიბერალების უმეტესი ნაწილის თვალშიაც

საზოგადოების ორ მოპირდაპირე ბანაკად გაყოფა ძალიან უძნელებდა საქმეს მთავრობას. მაგრამ ლუდოვიკ XVIII და მისი მთავარი მინისტრები, დეკაზი და ჰერცოგი რიშელიე ამ რთული და მძიმე მდგომარეობიდან შედარებით ადვილად გამოვიდნენ; მიუხედავად იმისა, რომ არისტოკრატისა და ეკლესიის დიდი თანაგრძნობით ეჭრობოდნენ, მათ მაინც შეკნეული ჰქონდათ, რომ მეფე პარტიებზე მალა უნდა მდგარიყო და რომ საფრანგეთის ისტორიამ 1789 წლიდან დაწყებული ვიდრე 1815 წლამდე ბევრი დიადი და სსახელო საქმე შესძინა საფრანგეთს; ისიც კარგად ესმოდათ, რომ ახალის სრული გაუქმება და ძველის აღდგენა, გარდა იმისა, რომ მათ ძალას აღემატებოდა, არც სახელმწიფოსთვის იყო მინც და მაინც სასარგებლო.

ეს იყო მიზეზი, რომ განსაკუთრებული ქარტიის ძალიან საფრანგეთში პარლამენტარული მართვაგამგეობა იქმნა შემოღებული. მაგრამ საარჩევნო უფლებები საქმოდ იქმნა შეკეცილი: საყოველთაო საარჩევნო უფლების მაგიერ მალალო

ცენზი იქმნა შექმნილი: აქრიური საარჩევნო უფლებისათვის — 300 ფრანკი წლიური გადასახადისა, ხოლო პასიური სათვის — 1000 ფრ. პალატა მოკლებული იყო საკანონმდებლო ინციატივის ულებას; იქ მხოლოდ მთავრობის კანონპროექტებზე შეიძლებოდა მსჯელობა.

როდესაც ქარტიის ძალით შეკრებილმა პალატამ საზოგადოების დემოკრატიულ ელემენტებს შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადა, მაშინ ლიუდოვიკის მთავრობამ ამაში გადაჭარბებული რეაქციონერობა დაინახა და დაიზხოვა იგი; ცხადია, მას სურდა პარტიებზე მალლა მდგარიყო.

მაგრამ ამ ნიადაგზე დიდხანს გაჩერება მან მინც ვერ შესძლო. საღვთო კვშირის გავლენამა და საფრანგეთში დაწყებულმა პოლიტიკურმა მოძრაობამ თავისი გაიტანა და მთავრობა რეაქციის გზაზე დააყენა. ლიუდოვიკ XVIII გარდაცვალების შემდეგ (1824) საფრანგეთის ტახტზე უკანასკნელის ძმა, კარლოს X ავიდა. ბურბონების დაბრუნების შემდეგ შემოღებული თქმულება — მათ არაფერი არ დაეწყებიათ და არც არაფერი უწავლიათ — სწორედ კარლოს X სთვის იყო ზედგამოჭრილი.

მეფე აშკარად მიემხრო კონგრეგაციებსა და ულტრაროკალისტებს და სამინისტროს ხელმძღვანელობა ფინანსისტს ვილელს ჩააბარა, რომელიც სახეომწიფოში რეფორმების შექმნას ულტრაროკალისტების პარტიის სულის კვეთების მიხედვით ჰფიქრობდა. ევიგრანტების ყოფილი ქონების ახალ მებაჟრონეთაგან ჩამორთმევა ვერც ვილელმა გაჰბედა, მაგრამ სამაგიეროდ ეს დანაკლისი მათ მით აუნაზღაურა. რომ ერთი მილიარდი ფრანკი დაურბა. შემდეგისათვის განზრახული იყო სასულიერო კორპორაციების სრული თავისუფლების შემოღება, ცენზურის გაძლიერება და საარჩევნო სისტემის რეფორმა, რათა დეპუტატთა პალატის ოპოზიციისათვის ნიადაგი გამოეცალათ, მაგრამ ვილელმა თავისი პროგრამის შესრულება ვერ მოასწრო. მთავრობის მიერ უკვე მიღებული ზომები, და

დონანსებს“ პირველად ეურნალისტები წინააღმდეგ, შემდეგ მათ პარიზის ბურჟუაზიაც მიემხრო, დაბოლოს მუშებიც ამოძრავდნენ; ამგვარად ხიდი მეფესა და საზოგადოებას შორის ჩატყდა. მთავრობამ ჯარი დარაზხა და სათაკეში მას მარბონი ჩაუყენა. მაგრამ ჯარში ბევრი ახალ მოძრაობას თანაუკრძნობდა. დაიწყო ბრძოლა, რომელმაც ორი დღი განმავლობაში გამოაშკარავა, რომ ძალა რევოლუციონერთა მხარეზე იყო. ჯარმა სან-კლუსკენ დაიხია, სადაც იმ ქამად კარლოს X იმყოფებოდა, და მეფეც იძულებული შეიქმნა, დათმობის გზას დასდგომოდა, მაგრამ გვიანდა იყო; ვერც ორდონანსების უკან წაღებამ დააწყნარა საზოგადოება და ვერც პოლინიაკის გადაყენებამ; მონარქიის მორჩილება აღარავის არ უნდოდა. რევოლიუციის მთავარ ძალად ბურჟუაზია ითვლებოდა, და კარლოსის ბედიც მის ხელთ იყო. რესპუბლიკის შენაღობის ბურჟუაზიას ეშინოდა, რადგანაც იცოდა, რომ ამას მდამიო ხალხის მხრე სოციალური ხასიათის მოთხოვნილებათა წამოყენება მოჰყვებოდა. ამიტომ მან ისევ მონარქია არჩია და მეფედ ორლეანელი ჰერცოგი, **ლიუდოვიკ-ფილიპე** მოიწვია. ამ პირობებში **მარჩეული მეფე, რა თქმა უნდა, ვერც აბსოლუტიზმე და ვერც რეაქციაზე** ვერ იფიქრებდა. ლიუდოვიკ ფილიპე დასთანხმდა და დეპუტატებთან ერთად ჯერ ისევ ბარიკადებითა და ხალხით დაფარულ პარიზის ქუჩებში ეტლათ გაიარა; რატუშაში მას მონხუცი **ლაფაიეტი** შეხვდა, რომელიც კვლავ გვარდიის უფროსად იქმნა დანიწნული, და ახალი საფრანგეთის სიმბოლო, სამ-ფერიანი დროშა გადასცა. დიდძალი ხალხი, რომელსაც აქამდე თითქმის მტრულად ექირა თავი, აღტაცებით მიეგება თავის ახალ ხელმწიფეს. ამ სცენის შემდეგ ლიუდოვიკ ფილიპეს მეფედ გამოცხადებას წინ აღარაფერი ელობებოდა, და 1830 წლის აგვისტოს დასაწყისში იგი მეფედ იქმნა გამოცხადებული.

ივლისის რევოლუციის კავლენა.

ბელგიის განთავისუფლება.

დიდი რევოლუციის არ იყოს, ივლისის რევოლუციაც ნიშანი შეიქმნა ევროპის სხვადასხვა კუთხეებში რევოლუციონური მოძრაობის დაწყებისათვის. იტალიაში, პოლონეთში და ბელგიაში, ყველგან დიდი მოძრაობა დაიწყო. მაგრამ წარმატებით მხოლოდ ბელგიის განთავისუფლებელი მოძრაობა დასრულდა. ვენის კონგრესის გადაწყვეტილების მიხედვით, ბელგია და ჰოლანდია ერთს სახელმწიფოებრივ ორგანიზმში გაერთიანდა, მაგრამ გაერთიანება, რადგანაც იგი ახალი დროის ეროვნულ-პოლიტიკურ მისწრაფებათ ეწინააღმდეგებოდა, დიდხანს ვერ გასტანდა. ეს იყო მიზეზი, რომ ივლისის რევოლუციის უწინარეს ყოვლისა ბელგიის განთავისუფლებელი მოძრაობა მოჰყვა თან, და ევროპის სახელმწიფოანი იძულებულნი შეიქმნენ, ბელგია ხელახლა დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ ეყნოთ და მისი ნეიტრალიტეტი ელიარებიათ.

ინგლისი

სულ სხვა გზას დაადგა ინგლისი. იგი ძველს ნაცად რევოლუციის გზას დაენდო, რომელსაც იგი ნაპოლეონისა და საფრანგეთის საწინააღმდეგო ომებმა დააშორეს, მაშინ გარეშე შემოსევის ხიფათს გრძნობდენ და ამიტომ პიტის ხელმძღვანელობით თავისი გავლენის უზრუნველსაყოფად ევროპის სახელმწიფოთა რეაქციის პოლიტიკას მიემხრენ. მაგრამ ახლა, როდესაც გარეშე ხიფათის საშიშროების სრული ლიკვიდაცია მოხდა, ინგლისელებმა ცხადად დაინახეს, რომ ამიერიდან იგიანი ძველს საკუთარ გზას უნდა დაბრუნებოდენ. ტარების პარტიაში, რომელსაც პიტიდან დაწყებული პარლამენტში უმრავლესობა ემხრობოდა, განხეთქილებამ იჩინა თავი; ბრწყინვალე კანინგჰამი, საგარეო საქმეების მინისტრმა, ინგლისის საგარეო პოლიტიკას ახალი მიმართულება მისცა: მან თავისი

თავი ლიბერალიზმის მფარველად გამოაცხადა და დიდი დახმარებაც აღმოუჩინა პრაქტიკულად ისპანიის ახალშეყებისა და საბერძნეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობას. ამავე დროს მისმა მეგობარმა გესკისონმა ინგლისის სავაჭრო პოლიტიკაში ახალი ხანა შექმნა: მან აღებ-მიცემობის თავისუფლება გამოაცხადა, და რამდენიმე სახელმწიფოსთან ხელშეკრულებაც დასდო, რომლის მიხედვითაც უნდა გაუქმებულიყო ის საბაჟო სისტემა, რომელიც უცხოეთთან საქონლის გაცვლა-გამოცვლას აფერხებდა. ძალზე განვითარებულმა ინგლისის მრეწველობამ ახალი ბაზრები მოიპოვა, და სახელმწიფოს კეთილდღეობაც აჩქარებული ტემპით წავიდა წინ.

კათოლიკების უფლებების აღდგენა და ირლანდიის საკითხი.

მაგრამ ეს მხოლოდ კერძო ხასიათის რეფორმები იყო, როგელთაც ისე დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონდათ. საქირო იყო უფრო ღრმა მნიშვნელობის რეფორმები, რომელთა საქიროებასაც დიდი ხანია ინგლისში გრძობდნენ და რომელნიც პოლიტიკურ წესწყობილებას ეხებოდნენ. ამათ შორის განსაკუთრებით ორი რამ არის აღსანიშნავი: კათოლიკების უფლებრივი შეზღუდვა და უვარგისი საარჩევნო სისტემა. ეს ანაქრონიზმები უთუოდ უნდა მოსპობილიყვნენ.

ბრძოლა კათოლიციზმის წინააღმდეგ ინგლისის მთელს ახალ ისტორიაში წითელი ზოლივით არის გატარებული: იგი ჰენრიხ VIII-ს სეკულიარიზაციით დაიწყო; ელისაბედის დროს თვით ინგლისის დამოუკიდებლობაც კი ხიფათში ჩააყენა, ვინაიდან ფილიპე II-ს „არამადა“ არა მარტო პროტესტანტიზმის, არამედ თვით ინგლისის სახელმწიფოებრივობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. „თოფის წამლის“ შეთქმულება კათოლიკებისა იაკობ I დროს კინალამ კატასტროფით გათავდა. კარლოს II-მ კერძოდ კათოლიციზმის ზეგავლენით ულატა ნაციონალურ პოლიტიკას; კათოლიციზმის გულისთვის

იაკობ II მზად იყო ქვეყნის კანონები დაემხო; და ბოლოს, ინგლისელები მთელი 300 წლის განმავლობაში იმის ცდაში იყვნენ, რომ ირლანდიის კათოლიკე უმრავლესობა პროტესტანტ უმცირესობისათვის დაემორჩილებიათ, და ამ ნიადაგზე ხშირად სისხლის ღვრა ხდებოდა, რომლის დროსაც ორივე მხარე თითქმის ერთმანეთის სრულ გაყვას ლამობდა. ამიტომ ბუნებრივი იყო, რომ ინგლისელების აზროვნებაში კათოლიციზმისადმი მძულვარებამ ღრმა ფესვები გაიდგა, ხოლო კანონმდებლობაში კათოლიკების პოლიტიკური უფლებების შეზღუდვის სახით ნათავისი გამოხატულება. ტესტ-აქტის ძალით, კათოლიკები მოკლებულნი იყვნენ როგორც სახელმწიფო სამსახურში შესვლის, ისე ადგილობრივ თვითმართვლობასა და საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის უფლებებს. XIX საუკუნეში ასეთს მდგომარეობას აღარავითარი პოლიტიკური მოსაზრება აღარ ამართლებდა. ლაპარაკი კათოლიკების სახელმწიფო ღალატის შესახებ უკვე ანაქრონიზმი იყო, და ამას გარდა ექვსი მრლიონი მოქალაქის უფლებრივი მდგომარეობის შეზღუდვა ისე მძაფრად ეწინააღმდეგებოდა ინგლისელთა თანაწორუფლებიანობისადმი მიწრაფებას, რომ ყველასათვის უდავო კეშმარიტებას შეადგენდა კათოლიკების უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესობის საჭიროება. განსაკუთრებით ირლანდიელებისათვის ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა საკითხს კათოლიკების ანგლიკანელებთან გათანაწორების შესახებ, რადგანაც **ირლანდიის მცხოვრებთა ოცხი მესხუთედი მაინც კათოლიკობას აღიარებდა.**

აგიტაციას ძველი კელტების ბელადების შთამომავალი, **ოკონელი** ჩაუდგა სათავეში; იგი, მკერმეტყველი და მხურვალე პატრიოტი, მალე ირლანდიელთა კერპად გარდაიქცა. მიუხედავად იმისა, რომ ოკონელი კათოლიკე იყო და პარლამენტის წევრობის უფლება არ ჰქონდა, იგი მაინც დემუტატად იქმნა არჩეული. შედეგი ის იყო, რომ 1829 წ. ლონდონის პარლამენტმა, ჰერცოგ **უილინგტონის** წინადადებით, კათოლიკეთა

უკლებრივი გათანასწოების ბილი მიიღო. მაგრამ ოკონელი ამან არ დააკმაყოფილა, ვინაიდან ირლანდიის წადილი სრული განთავისუფლება იყო, და ოკონელმა თავისი მოღვაწეობა პარლამენტშიც განაგრძო. ინგლისელები იძულებულნი შეიქმნენ, ირლანდიელების საწინააღმდეგოდ მკაცრი ზომები მიეღოთ. ამან გასჭრა, და ირლანდიის საკითხი დროებით გადადებულ იქნა.

პარლამენტის რეფორმა.

მეორე მორიგ საკითხს პარლამენტის რეფორმა შეადგენდა, ე. ი. საარჩევნო სისტემის იმგვარად შეცვლა, რომ იგი სხვადასხვა ადგილის მცხოვრებთა რაოდენობასა და სახელმწიფოებრივ მნიშვნელობასთან ყოფილიყო მეთანხმებული.

რეფორმის მომხრეების გამოანგარიშებით, ე. წ. „დაშალი დაბებისა“ და დაძველებული საარჩევნო სისტემის წყალობით თემთა პალატის 657 დეპუტატში თავისუფლად არჩეულად მხოლოდ 170 ჩათვლებოდა. ამგვარი სისტემის ყოველად უვარგისობის მიუხედავად ტორებს მისი უარყოფა მაინც არ სურდათ, და კანონპროექტს მხოლოდ 1831 წლის არჩევნებს შემდეგ მიეცა მსვლელობა, როდესაც უმრავლესობა ვიგებს ჰხვდით წილად, და ლორდ გრეის საპინისტრო შესდგა. მის შექმნეც კი, როცა ძირა პალატამ საარჩევნო სისტემის რეფორმა მიიღო, ლორდების პალატამ, სადაც დიდ უმრავლესობას ტორები შეადგენდენ, ორჯერ უარჰყო იგი. ეს გარემოება ძალზე აღელვებდა მცხოვრებთ: მეფესა და ლორდებს შეურაცყოფას აყენებდენ ქუჩაში და საზოგადოებაში, ჰაერში უკვე აჯანყების სუნი ტრიალებდა. ბოლოს მეფე იძულებული შეიქნა, განსაკუთრებული ზომები მიეღო, და გრეისთან შეთანხმებით გადასწყვიტა, ლორდთა პალატაში, ახალი პერების დანიშვნის საშუალებით, ხელოვნური უმრავლესობა შეექმნა და ამ გზით კანონპროექტი მიეღებინებინა. როდესაც ეს ტორის პარტიის ლორდებმა გაიგეს, არჩიეს დათმობის გზას დასდგომოდენ და კანონპროექტის განხილვის

დროს სხდომას არ დაესწრენ; ამგვარად ბილლი მიღებულ იქმნა. იგი ორს მთავარ ცვლილებას შეიცავდა. პირველი ცვლილება შეეხებოდა ამა თუ იმ ადგილის საარჩევნო უფლებებს: დეპუტატების არჩევის უფლება სრულიად ჩამოერთვა იმ დაბებს, რომლის მკხოვრებთა საერთო რიცხვიც 2000 არ აღემატებოდა, ხოლო, თუ 2000 კოტა მაინც აღემატებოდა, ორის მაგიერ ერთ დეპუტატს ირჩევდა; 21 ახალს ქალაქს დეპუტატების არჩევის უფლება მიენიჭა. მეორე ცვლილება მიმართული იყო ცენზის საკითხის მოწესრიგებისაკენ: საარჩევნო უფლება მიეცა უძრავმოძრავი ქონების მქაპატრონეებს, რომელთა წლიური შემოსავალიც 10 გირვანქა სტერლინგზე ნაკლები არ იყო, და აგრედვე იმ მოიჯარადრეთაც, რომლებიც 10 გირვანქაზე ნაკლებს არ იხდიდენ. რეფორმის შედეგი მალე გამოაშკარავდა: თუ 1832 წელა ამომრჩეველთა საერთო რიცხვი 400,000 არ აღემატებოდა, რეფორმის შემდეგ ეს რიცხვი ერთი ორად გაიზარდა.

ჩარტიზმი.

მართალია, რეფორმამ პარლამენტის მუშაობა გააცხადებულა, რომელმაც ახალი სასარგებლო კანონების მთელი რიგი შეიმუშავა (1833 ახალშენებში მოსკობილ იქმნა მონობა), მაგრამ დაბალი კლასები მაინც უკმაყოფილონი იყვნენ. იგინი ნათლად ხედავდენ, რომ პარლამენტში მხოლოდ მოქალაქეთა დიდ უმცირესობას ჰყავდა წარმომადგენლნი და საარჩევნო სისტემა ხელახლა უნდა გადასინჯულიყო. 1838 წლის კრიზისმა უკმაყოფილოთა რიცხვი კიდევ უფრო გაზარდა, და აგიტაციამ ფართო ხასიათი მიიღო. საზოგადოების უკმაყოფილო ელემენტების მოთხოვნილებანი ე. წ. „სახალხო ქარტიაში“ (charter ჩარტერ) ჩამოყალიბდენ, რომლის მომხრეთაც „ჩარტიტები“ ეწოდათ. იგინი მოითხოვდენ საყოველთაო და საიდუმლო საარჩევნო უფლებას, პარლამენტის ყოველწლიურ განახლებას, თემთა პალატის წევრებისათვის ჯამაგირის დანიშვნას. მთავარ

პეტრიაზე, რომელიც პარლამენტს წარედგინა, 1.500,000 კაცს ჰქონდა ხელი მოწერილი. მაგრამ პალატებმა არ დაუთმეს. და მოძრაობაც დროებით შეჩერდა.

ამის მიუხედავად, ჩარტიზმს მაინც საგრძნობი შედეგები მოჰყვა თან. საქმე ეს არის, რომ ინგლისის პოლიტიკის ხელმძღვანელნი იძულებულნი შეიქმნენ, ჩარტიზტების კრიტიკისათვის ანგარიში გაეწიათ. მათ დაინახეს, რომ დეპუტატთა უმრავლესობა მართლა ისეთ პოლიტიკას აწარმოებდა, რომელიც მიწის მფლობელთა ინტერესებს უფრო მეტ ანგარიშს უწევდა, ვიდრე ხალხისას, მაგალ. დიდ აღელვებას იწვევდა საზოგადოებაში ე. წ. „პურის კანონები“, რომლის მიხედვითაც უცხოეთის პურს ინგლისში დიდი ბაეები ჰქონდა დადებული; ეს საშვალებას აძლევდა მიწის მფრობელთ, უცხოეთის კონკურენცია თავიდან აეცილებიათ და პური მუდამ მაღალ ფასებში გაეყიდათ; ხოლო ხალხისთვის ეს, ყოველ შემთხვევაში, საზიანო იყო, და ამიტომაც მანჩესტერელი მექარხნის, კობდენის მიერ დაარსებულს „პურის კანონების საწინააღმდეგო კავშირს“ მრავალი თანამგრძნობი გაუჩნდა. შეუძლებელი იყო, გონიერ მთავრობას ამისთვის ანგარიში არ გაეწია, და 1846 წელს ტორების კაბინეტის თავმჯდომარემ, რობერტ პილმა პარლამენტში პურის კანონების გაუქმების ბილი გაიყვანა.

ს ა ფ რ ა ნ კ ე თ ი .

ინგლისის მონარქია.

იმ დროს, როდესაც ინგლისის პოლიტიკური ცხოვრება მშვიდობიანისა და კანონიერის გზით ვითარდებოდა, საფრანგეთის სახელმწიფოებრივი ცხოვრება ვერ იქნა და განვითარების კანონიერ კალაპოტში ვერ ჩადგა: პოლიტიკური პარტიები და კლასები ვერ შეთანხმდნენ და სახელმწიფო შენებისათვის საერთო ნიადაგი ვერ გამოიწიეს.

ინგლისის რევოლიუცია ორმა ძალამ მოახდინა: ბურჟუაზიამ, რომელიც პოლიტიკურ ბატონობას ეძებდა, და მუშათა

კლასმა, რომელიც რევოლუციისაგან თავისი მდგომარეობის ძირითად გაუმჯობესებას მოელოდა; მაგრამ რაკი რევოლუციის ხელმძღვანელობა ბურჟუაზიის ხელში იყო, ამიტომ ამ უკანასკნელმა იგი თავისი მიზნებისათვის გამოიყენა. უკვე ის გარემოება, რომ უპირატესობა კონსტიტუციონურ მონარქიას მიეკუთვნა, იმის ნიშანი იყო, რომ დაბალი კლასის მდგომარეობის საფუძვლიანად შ. ცვლა, მისი ინტერესების დაცვა და ხალხის უაღრესუფლებიანობის გამოცხადება არაღის. არ უნდოდა. ივლინის მონარქიის კონსტიტუციის საფუძვლად იგივე ლუდოვიკ XVIII-ის ქარტია დარჩა, რომელიც, მართალია, ცოტაოდნად შეიცვალა და ლიბერალური ხასიათი მიიღო: მაგ., პალატის წევრებს საკონონდებლო ინიციატივის უფლება მიენიჭათ, რესტავრაციის დროს კი ამგვარი უფლება მხოლოდ მთავრობას ეკუთვნოდა, და ყოველგვარი ფინანსიური საკითხი, ინგლისის მსგავსად, ეხლა ქვედა პალატაში უნდა გარჩეულიყო... მაგრამ ხარტიის მთავარი იდეა, რომელიც პოლიტიკურ უფლებათ მხოლოდ მაღალ კლასებს ანიჭებდა, მაინც ძალაში დარჩა. ცვლილება ამ მხრივ იმაში გამოიხატებოდა, რომ „მაღალი კლასების“ ცნება იმდენად გაფართოვებულ იქმნა, რომ იგი საშვალო ბურჟუაზიასაც შეიცავდა: საარჩევნო ცენზი 300-დან 200 ფრანკამდე იქმნა ჩავოყვანილი, ხოლო სადებუტატო— 1000-იდან 500-ამდე. ცენზის შემცირების გამო ამომრჩეველთა რიცხვი 80000-დან 200000 ავიდა; წინანდელი 8000 მაგიერ ეხლა 24000-ს ჰქონდა დებუტატად არჩევის უფლება.

ამის შემდეგ საფრანგეთის პოლიტიკური ცხოვრება თითქოს კანონიერ კალაპოტში ჩაღდა, და პარტიული და პარლამენტალური მუშაობა კანონით განსაზღვრულ საზღვრებში გაჩაღდა. გაჩნდნ ახალი ბელადებიც, რომელთა შორისაც განსაკუთრებით თვალსაჩინონი იყვნენ: სასტაკი და მედიდური გიზო და მოძრავი და პატივმოყვარე ტიერი. მაგრამ საფრანგეთის მმართველი კლასები არ ჰგავდნენ ინგლისის პოლიტიკოსებს. იმ დროს, როდესაც უკანასკნელნი დიდ ანგარიშს უწყევდნენ მასის ინტერეს-

სებს, სეფრანგეთის გაბტონებული წრეები ფართო მასის ძალა-სა და მოთხოვნილებებს სათანადო ყურადღებას არ აქცევდნენ; მმართველი ბურჟუაზია იარაღით სკდილობდა სახალხო მოძრაობის ჩაქრობას; პარიზში, ლიონში და სხვა ადგილებში არა ერთხელ უფეთქია მრისხანე აჯანყებებს; მთავრობას შეტაკება უხდებოდა გამოცდილს, დახელოვებულ რევოლიუციონერებთან, რომელთა წრეშიც გარკვეულმა სოციალისტურმა მოძრაობამ იჩინა თავი; **სენ-სიმონის** მიმდევრები ქრისტიანობის ასკეტური ზნეობის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ და მემკვიდრეობის უფლებას სრულ მოსპობას ჰქადაგებდნენ. **ფურიეს** განზრახვით, საზოგადოება „ფალანგებად“ უნდა დაყოფილიყო და თითოეულს მათგანში 2000 კაცი შესულიყო; ფალანგის წევრებს კოლექტიური შრომა ევალებოდათ, და თითოეულს მათგანს საერთოა ნაწარმოების განსაღრულო ნაწილი უნდა მისცემოდა. **ლუბლანი** უფრო მტირედით კმაყოფილდებოდა: ის მოითხოვდა, რომ სახელმწიფოს **ნაციონალური სახელისნათები მოეწყო**, სადაც მუშა სამუშაოს იზოვიდა და შესაფერსასყიდელსაც მიიღებდა. მაგრამ მთავრობას დიდი იმედი ჰქონდა ჯარის, ნაციონალური გვარდიისა და პოლიციის და ამიტომ ამ მოვლენებს დიდს ყურადღებას არ აქცევდა: 1848 წლის დადევს გიზო დარწმუნებული იყო, თითქოს ივლისის მონარქია არას დროს ისე მტკიცე არ ყოფილიყოს, როგორც მაშინ იყო, და როდესაც ერთი დეპუტატთაგანი, ისტორიკოსი **ტოკვილი**, პალატას მოსალოდნელის სახალხო მოძრაობის წინაშე აფრთხილებდა, მას სიცილით შეჰხვდნენ, როგორც მეოცნებებს, რომელსაც პრაქტიკული ცხოვრების არა გაეგებოდა რა.

ივლისის მონარქიის უბედურება იმაში მდგომარეობდა, რომ მან მრავალი მტერი შეიძინა, ხოლო მეგობრების უმრავლესობა თანდათანობით დაჰკარგა. ბურჟუაზიამაც კი, რომელთანაც ის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, გულგრილად და ზიზღითაც დაუწყო მას ცქერა. ლიუდოვიკ ფილიპემ და მისმა ახლომდებმა ვერც მდაბიო ხალხთან დაახლოვება და

მისი გულის მოგებასა შესძლეს და ვერც რაიმე თვალსაჩინო ღვაწლით ისახელეს თავი: საჯარო პოლიტიკაც ისევ უბერო იყო. როგორც შენაუო. ტიერს კარგად ესმოდა, რომ ფრანგების პატივმოყვარეობისათვის უფრო გაბედული პოლიტიკის წარმოება იყო საჭირო სხვა სახელმწიფოებთან დამოკიდებულე ბაში, მაგრამ ფრთხილი მეფე მის რჩევას უყურადღებოდ სტოვებდა. ალფონსის დაპყრობა, რომელიც ჯერ კიდევ კარლოს X-ეს ღროს დაიწყო, ძვირად დაუჯდა ჯარს, და ვერც ფრანგების პატივმოყვარეობას აკმაყოფილებდა. ამგვარად, თვით ბურჟუაზიის წრეებში გაიზარდა უფრო ღრმა, ფართო და გაბედული პოლიტიკის წარმოების მოთხოვნილება, გაძლიერდა და გავრცელდა მტრული განწყობილება პარლამენტში წარმობულის უნაყოფო ბრძოლისა და კომბინაციებისადმი, რომელიც არაფერს სერიოზულს არ იძლეოდა არც შენაურ მართველობაში და არც საჯარო პოლიტიკაში.

თებერვლის რევოლუცია.

თვით ბურჟუაზიის წრეში, პარლამენტის ოპოზიციის ჯგუფებში დაიწყო მოძრაობა, რომელსაც მიზნად საარჩევნო უფლების გაფართოება ჰქონდა დასახული; მაგრამ, რადგანაც პალატების იმედი არ იყო, ამიტომ მოძრაობის მეთაურებმა, ინგლისის მსგავსად, აგიტაცია თვით ხალხში გადაიტანეს. ოპოზიციის ბელადები საფრანგეთის სხვადასხვა ადგილას ხელის მოწერით ბანკეტებს აწყობდენ, რომლებზეც საარჩევნო უფლების გაფართოების თემაზე სიტყვებს ამბობდენ. საზოგადოება უამისოდაც აღვლევებული იყო, და როდესაც აგიტაცია დაიწყო, ფრანგების ცხარე ტემპერამენტმა თავისი გაიტანა და მთავრობას აშკარა ბრძოლა გამოუცხადეს; მთავრობამ თავის მხრივ საწინააღმდეგო ზომებს მიმართა: აკრძალა სახალხო პროცესია, რომლის გამართვასაც პარიზში ერთი დიდი ბანკეტის გამო 22 თებერვალს აპირებდენ. ბანკეტის მომწყობებმა განაცხადეს, რომ ისინი სამართალში მისცემდენ სამინისტროს ამ უკა-

ნონო ნოქმედებისათვის, ხოლო მუშები ქუჩებში ბარკადების კეთებას შეუდგნენ. მეორე დღეს მეფემ გაიგო, რომ ნაციონალური გვარდია, მისდა სამწუხაროდ, მოძრაობას თანაუგრძობდა: ალღუმის დროს, რომელიც მეფემ გვარდიას გაუმართა, რამოდენიმე ბატალიონი მას „გაუმარჯოს რეფორმას“ ძახილით შეზღუდა საღამოს საქმე უკვე გამწვავდა; ჯარსა და ხალხს შორის შეტაკება მოხდა, რომლის დროსაც ჯარმა რამდენიმე კაცი დასჭრა; ამან კიდევ უფრო გააძრავა უამისოდაც ბრძოლის გუნებაზე დამდგარი დემოკრატია. მაგრამ ბრძოლა უიდურესობამდე არ განვითარებულა: რაკი არსებულ წესწყობილებას ნაციონალური გვარდიაც ე. ი. ბურჟუაზიაც გადაუგა, მეფისთვის ცხადი შეიქმნა, რომ ბრძოლის გაგრძელება უაზრობა იქმნებოდა და ამიტომ მან ჯერ ოპოზიციის სამინისტრო დანიშნა და შემდეგ ტახტიდანაც გადადგა.

დეპუტატების პალატა ხალხით აივსა; მან დროებითი მთავრობის არჩევა და ახალი სახელმწიფოებრივი წესწყობილების შესამუშავებლად ნაციონალური კონვენტის მოწვევა მოითხოვა. კონვენტი მრალაც მოწვეულ იქმნა, და მანაც საფრანგეთი ვრახმად რესპუბლიკად გამოაცხადა.

თებერვლის რევოლუცია და ევროპა: გერმანიის კავშირი და ფრანკფურტის პარლამენტი.

1848 წ. საფრანგეთში მომხდარმა რევოლუციამ ევროპის სხვა სახელმწიფოებზე, თოფის წამლის საწყობში გადასროლილი ნაპერწკალივით იმოქმედა. ნიადაგი ყველგან მზად იყო, და რევოლუციონური მოძრაობის დასაწყებად საგნალის ჩვენებადა იყო საქირო; თებერვლის რევოლუციამ სწორედ ამგვარი სიგნალის როლი შეასრულა.

გერმანიის საზოგადოების გულისაქმა ყველაზე ადრე სამხრეთ-დასავლეთის სახელმწიფოებში გამოძვლავნდა, სადაც კონსტიტუციონური მართვა-გამგეობა არსებობდა. მოძრაობას განათლებული ბიურგერები ხელმძღვანელობდნენ და ბეკლდვისა

და პოლიტიკური კრებების თავისუფლებას, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტისა და საფრანგეთის ნაციონალური გვარდიის მსგავს სახალხო ჯარის დაარსებას მოითხოვდნენ. გარდა ამისა ყველა იმ აზრით იყო გამსჭვალული, რომ უჭეო გერმანული კავშიარი უნდა მოსპობილიყო და მის ნაცვლად ერთი მთლიანი გერმანიის სახელმწიფო შექმნილიყო. ამ მოძრაობის გვერდით მეორე, უფრო რადიკალური მოძრაობაც არსებობდა, რომლის მიზანსაც რესპუბლიკა და ხალხის ბატონობა შეადგენდა; მაგრამ იგი არ იყო ძლიერი, და მისი მომხრეების აჯანყება ბაღენში აღვილად იქნა ჩაქრობილი. სამაგიეროდ, ნაციონალურ-ლიბერალური მიმართულება შეუჩერებლივ ვრცელდებოდა.

ფრანკფურტში წმ. პავლეს ეკლესიაში გამოჩენილმა ლიბერალებმა მოიყარეს თავი, შექმნეს ე. წ. „ფორპარლამენტი“ და მოითხოვეს, რომ მთავრობებს იქ **გერმანიის ახალი სახელმწიფოებრივი წესწყობილებას დასამყარებლად** საყოველთაო ხის მიცემით არჩეული დეპუტატები გაეგზავნათ. მთავრობები უბრძოლველად დამორჩილდნენ. 1848 წ. მაისში **ფრანკფურტის დამფუძნებელი პარლამენტი გაიხსნა**, სადაც გერმანიის ბიურგერების საუკეთესო წარმომადგენლები—პროფესორები, მასწავლებლები და იურისტები—შეკრובნენ. გერმანიის გაერთანებისა და განთავისუფლების დიადი საქმე შესრულდა, რასაც ხელს უწყობდა ხალხის გაყოფიებული თკითშეგნება და პატრიოტული გატაცება; ახალი წესწყობილების დეტალები და დარჩა გამოსამუშავებელი.

რევოლუცია ავსტრიაში.

ნაციონალისტებისა და ლიბერალების ასეთი სწრაფი გამარჯვება მით აიხსნება, რომ კავშირის უმთავრეს სახელმწიფოებში უფრო რთული ხასიათის რევოლიუციონერი მოძრაობა არსებობდა, ვიდრე დანარჩენებში. ავსტრიაში ბურჟუაზიულ რევოლიუციონურ მოძრაობასთან ერთად ანგარიშგასაწევი იყო აგრედვე ნაციონალური მოძრაობაც. მის მაგიერ, რომ

გაერთიანების სასარგებლოდ ემუშავნათ, ავსტრიაში, პირიქით კერძო ეროვნებები განცალკევებისაკენ მისწრაფოდნენ: ვენის მთავრობა ყველა ეროვნებას იზიზღებოდა, მაგრამ არც ერთმანეთი უყვარდათ; ავსტრიის მრავალ საუკუნოებრივმა ისტორიამ ვერ შესძლო ერთი ერისა და ძლიერი სახელმწიფოებრივი კავშირის შექმნა: ავსტრიის ქვეშევრდომების იდეალები წმ. სტეფანეს, წმ. ვენცესლავისა და რაგელონების გვირგვინებთან, რტალიის, ხორვატიისა და სერბიის დამოუკიდებლობასთან იყვნენ დაკავშირებულნი; ამიტომაც იყო, რომ უნგრები, იტალიელები, ჩეხები, ხორვატები, სლოვენები, პოლონელები და რუსები—ყველა გარედ გაიყურებოდა, ყველა თავისი დამოუკიდებელის ეროვნული ცხოვრების გაჩაღებას ისწრაფოდა.

ასეთ დროს მეტერნიხის პოლიციური მთავრობა იმა საცკი არ ცდილობდა, რომ ფეოდალიზმის ნაშთები მოესპო: პოლონელი და უნგრელი აზნაურები კვლავინდებურად ყმების შრომითა და სენიორალული იურისდიქციით სარგებლობდნენ.

ასეთ პირობებში ცხადი იყო, რომ ვენის მთავრობა რევოლუციას ვერ გაუმკლავდებოდა. ამიტომ საკმაო აღმოჩნდა სტუდენტების მრისხანე პეტიციაცკი, რათა ევროპის კანონმდებელს, თავადს მეტერნიხს ავსტრია მიეტოვებია და ინგლისში გადაეტყუებინათ, სწორედ იმ ინგლისში, რომელსაც იგი ყოველთვის დაწესებულებებსა და პოლიტიკას უწუნებდა. იმპერატორმა ფერდინანდმა ავსტრიის საერთო კონსტიტუციის შესადგენად დამფუძნებელი კრება მოიწვია. ვენა შეიარაღებული სტუდენტებისა და ბიურგერების ხელში იყო; ბუდაპეშტში მადიარების პატრიოტებმა ვექლის კოშუტის მეთაურობით ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს და ცალკე სახელმწიფოს მოწყობას შეუდგნენ, ხოლო პრაგაში ჩეხებმა გაიმარჯვეს.

იტალიაში.

ამ გარემოებით იტალიელებმაც ისარგებლეს, რომლებიც ავსტრიის უღელს ყველაზედ უფრო მწვავედ განიცდიდნენ. იტა-

ლიელთა პატრიოტული მოძრაობა, რომლის დაზოგაც ვერავითარმა რეპრესიამ ვერ შესძლო, სამი სხვადასხვა გვარი ცენტრიდან გამოზღინარეობდა. საიდუმლო საზოგადოებების სათავეში გენუეოსის, **მაცინის** რადიკალური ამხანაგობა იდგა; მას უკიდურესი რესპუბლიკანური თეორიები ჰქონდა ძიზნად დასახული და იტალიაში არსებულ მთავრობასთან ყოველგვარი მორიგებისა და შეთანხმების წინააღმდეგი იყო. ფრთხილად ემზადებოდა ავსტრიელების წინააღმდეგ საბრძოლველად **სარდინიის** მეფე **კარლოს ალბერტიც** და თვალსაჩინო და კარგად განსწავლული არმიის შესადგენად ყოველ ღონეს ხმარობდა. დასასრულ, მორწმუნე კათოლიკენი მთელ იმედებს ახალს პაპზე, პიუს IX-ზე ამყარებდენ, რომელიც მათ თვალში ევროპის ერების ოჯახში იტალიელების პირველობის დიადი იდეის მატარებელი იყო; თავის მხრივ პიუს IX თავის ოლქში ადმინისტრაციის გასაუმჯობესებლად ზომები მიიღო და ჩეზობელ სახელმწიფოებთან იტალიის კონფედერაციის შექმნის შესახებ მოლაპარაკება დაიწყო. ასეთი იყო მდგომარეობა, როდესაც საფრანგეთში თებერვლის რევოლუციამ იფეთქა. ეს ამბავი აბოპოქრიფულ იტალიას ელვის სისწრაფით მოედო, და დაკუთბებულმა უკმაყოფილებამ რევოლუციის სახით გადმოხეთქა. შედეგი ის იყო, რომ ყველგან: ლომბარდიაში, ვენეციაში, შუა იტალიასა, და ნეაპოლში რესპუბლიკანური წესწყობილება გამოცხადდა.

პრუსიაში.

პრუსიაში ჯერ კიდევ თებერვლის რევოლუციამდე სჩანდა ნიშნები მოსალოდნელი სარევოლუციო მოძრაობის აუცილებლობისა. აღსანიშნავია, რომ რევოლუციონურმა სულიერმა განწყობილებამ მუშებში იჩინა თავი: კელნში მაგალ. მუშათა შორის [სოციალისტური იდეები იკიდებდა ფეხს. თვით ბერლინშიც ყველაზე უფრო მუშები ღელავდენ და თებერვლის რევოლუციის ზეგავლენით **ტირგარტენში** დიდს სახალ-

ხო კრებებს მართავდენ, რომლებზეც პროლეტარიატის დამოუკიდებელი მიზნები თანდან ირკვეოდენ. მეფე სეროიზულ ანგარიშს არ უწევდა ამ გარემოებას, მაგრამ ამავე დროს მინც საბძოლელად ეშადებოდა. უკიდურესის შეურაგებელი პოლიტიკის მომხრედ ტახტის მემკვიდრეს, ვილჰელმს თვლიდენ. ნიშნები ისეთი იყო, რომ რევოლუცია უნდა დაწყებულიყო. გადამწყვეტი მნიშვნელობა 13 მარტის ყრილობას ჰქონდა, რომელმაც ვანსაკუთრებული „შრომის სამინისტროს“ დაარსება მოითხოვა; გაზეთებმა ამას „კომუნისტური“ გამოსვლა უწოდეს და, როდესაც ყრილობის შემდეგ ჯარს ყრილობის მონაწილეებთან შეტაკება მოუხდათ, ძაფი ხალხსა და მთავრობას შორის საბოლოოდ გაწყდა. 18 მარტს ბერლინის ქუჩებზე ნამდვილი ბძოლა დაიწყო, რომელმაც 13 საათს გასტანა და ხალხს გამარჯვება მიანიჭა. მეფემ ჯარი ბერლინიდან გაიყვანა და ხალხის სურვილები თავის სურვილებად გამოაცხადა; საჩქაროდ შეადგენია პრუსიისათვის ლიბერალური კონსტიტუცია და ლიბერალური სამინისტრო დანიშნა, რომელმაც 21 მარტს ხალხს აპცნა, მეფე ფრიდრიხ ვილჰელმ IV კვლავ გერმანიის გაერთიანების საქმეს ჩაუდგა სათავეშიო. მეფის მანიფესტას თანახმად მალე ნაციონალური კრებაც უნდა შეკრებილიყო.

რეაქცია იტალიაში, ავსტრიაში და გერმანიაში.

ამგვარად რევოლუციამ ყველგან სწრაფი და მოულოდნელი წარმატება მოიპოვა; მაგრამ მალე გამოირკვა, რომ რევოლუციონერები არ იყვნენ მომხადებულნი სააღმშენებლო მუშაობისათვის, და ამავე დროს ისტორიულად შექმნილი სახელმწიფოებრივი ფორმები იმდენ ცხოველმყოფელობას კიდევ იჩენდენ, რომ მათა საბოლოო დაძლევა რამდენიმე დღეში შეუძლებელი აღმოჩნდა.

იტალიის პატრიოტების პირველს სანატრელ საქმეს გაერთიანება შეადგენდა, მაგრამ ამის განხორციელება არც

ისე ადგილი საქმე იყო. ნეაპოლიტანელები და სოცალიელები კუთხოვრივი ინტერესებით იყვნენ გატაცებულნი და ხშირად ერთმანეთს ხელს უშლიდნენ; ამით ფერდინანდ II-მ ისარგებლა, აჯანყება ჩააქრო და უკანასკნელის მონაწილეებს სასტიკად გაუსწორდა. სარდინელმა მეფემ რესპუბლიკანელები-საგან დახმარება ვერ მიიღო და იძულებული შეიქმნა, ბრძოლა საკუთარი ძალ-ღონით ეწარმოებია. ლომბარდიაში იგი რამოდენიმეჯერ დამარცხდა და ბოლოს თავისი შვილის, **ვიტორ-ემანუელის** სასარგებლოდ ტახტზე უარი განაცხადა. თანახმად დადებული ხელშეკრულებისა, ლომბარდია ისევ ავსტრიის ხელში გადავიდა. ვენეცია მთელის ერთი წლის განმავლობაში სარგებლობდა დამოუკიდებლობით, მაგრამ სარდინელების დამარცხების შემდეგ ჯერი მასზედაც მიდგა; მძაფრი წინააღმდეგობის შემდეგ იგი იძულებული შეიქმნა, ავსტრიის ჯარებს დანებებოდა. იტალიის გაერთიანება და განთავისუფლება აშკვარად დაღვრული სიხსლის მიუხედავად კვლავ საოცნებო საგნად დარჩა.

თუმცა ვაკირგებით, მაგრამ რეაქციამ ავსტრიაშიაც გაიმარჯვა. ავსტრიის საერთო დამფუძნებელმა კრებამ მართალია რამდენიმე სასარგებლო ზომა მიიღო, მაგალითად, ზოგიერთი ფეოდალური ვალდებულება სრულიად გააუქმა, მაგრამ მის გავლენას ძირზევე სპობდა ის გარემოება, რომ იგი საერთო კონსტიტუციის შექმნას ცდილობდა, მაშინ როდესაც ავსტრიის ერებს გაერთიანების არაფერი სწამდათ და ყველა დამოუკიდებლობისაკენ მიისწრაფოდა. როდესაც ფერდინანდმა ტახტი თავის ძმისწულს, **ფრანც-იოსებს** გადასცა, რეაქციამ ავსტრიაში ენერჯული სახე მიიღო; მინისტრის **შვარცენბერგის** დახმარებით ფრანც-იოსებმა რევოლუციის წინააღმდეგ გადაჭრილი ნაბიჯები გადასდგა. ჯერ გენერალ ვინდიშგრაცის მეთაურობით პრაგა იქმნა ადგილი, და ამ გზით სლავების ეროვნული კრების იდეა ჩაიფუშა, და შემდეგ **ვენახაც** იგივე ბედი ეწვია.

სამაგიეროდ უნგრები იდგენ მტკიცედ. მათს მიზანს აესტრისაგან სრული ჩამოშორება და ყველა იმ სლავების დამორჩილება შეადგენდა, რომლებიც ოდესმე უნგრეთის სახელმწიფოს ექვემდებარებოდნენ. ხოლო თვითონ სლავები სრულებითაც არ ფიქრობდნენ „სახიზლარი“ მადიარების დამორჩილებას; მათ ხორვატების, სერბების და დალმაციელების შეერთება და დიდი ხორვატიის სამეფოს შექმნა სწადდათ. ხორვატების ბანი ელაშიჩი მთელი ძალღონით ეხმარებოდა იმპერატორს უნგრების წინააღმდეგ იმ იმედით, რომ ის სამაგიეროს გადაუხდიდა მას და სამხრეთ სლავების მიწების დამოუკიდებლობას სცობდა. მაგრამ მალე გამოიჩინა, რომ იმპერატორი სლავების სურვილს არ დააკმაყოფილებდა, და ისინიც ჩამოშორდნენ მას. უნგრები კი დიდ სიმამაცეს იჩენდნენ; უნგრელი მოხალისეები ადვილად ითვისებდნენ სამხედრო ხელოვნებას და კარგ მეთოდებადაც ხდებოდნენ; მათ რამოდენიმე პოლონელი სარდალი ხელმძღვანელობდა, და გამარჯვება უნგრელთა მხარეზე იყო. 1849 წელს აპრილში დებრეჩინუს სემიმა ჰაბსბურგები გადაყენებულად განოაცხადა და დროებითი მთავრობა აირჩია, რომლის თავმჯდომარეობაც გამოცდილსა და ენერგიულ პატრიოტს, კოშუტს ჩააბარა.

1849 წ. ვინდიშგრეკი ვენგრიაში შეიჭრა; დასაწყისში რამდენადმე წარმატებაც მოიპოვა, მაგრამ შემდეგ სასტიკად იქმნა დამარცხებული. ამ სასოწარკვეთილების ეამს აესტრიას მხსნელად რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ პავლეს ძე მოველინა: ის აღშფოთებით უტკბროდა ევროპის რევოლიუციებს, ხოლო უნგრეთის აჯანყება მას რუსეთისათვის პირდაპირ მავნებლად და საშიშოდ მიიჩნდა, რადგანაც იქ მონაწილეობას პოლონელები იღებდნენ, და ეს, იმპერატორის აზრით, თვით პოლონეთზე იქონიებდა გავლენას. იენისში რუსეთის ჯარი პასკევიჩის მეთაურობით უნგრეთში გადავიდა და უკვე 13 აგვისტოს ვალაგოშთან მადიარების მთელი ჯარი დაამარცხა: „უნგრეთი თქვენი დიდებულების ფერხთა ქვეშ არისო“, შეუთვალა პას-

კევიჩმა ნიკოლოზ I-ს. ამის შემდეგ უნგრეთი კვლავ ავსტრიას შეუერთდა. „საერთაშორისო ჟანდარმა“, როგორც ნიკოლოზს უწოდებდნენ, მდიარების თავისუფლება დამარხა.

უნგრეთისა და იტალიის ამბებმა ნება არ მისცეს ავსტრიას, გერმანიის გაერთიანების საქმეში ჩარეულიყო, და გერმანიასაც საშვალეობა მიეცა, დაწყებული საქმე თავისუფლად დაესრულებია. მაგრამ ამ გარემოებით ვერც ფრანკფურტში შეკრებილმა ლიბერალებმა და ვერც პრუსიის მეფემ ვერ ისარგებლეს. საქმეს ერთი მხრივ ის აფერხებდა, რომ ლიბერალური წრეები და მეორე ხარასხოვანი სახელმწიფოს მთავრობანი მტრულად ეპყრობოდნენ პრუსიას, რომელიც გაერთიანების საქმეს სათავეში უნდა ჩადგომოდა, ხოლო თვით პრუსიის მთავრობას იმდენი გამბედაობა ვერ გამოეჩინა, რომ საღვთო კავშირსა და მის პოლიტიკას აშკარად ჩამოშორებოდა და ავსტრია-სათვის ბრძოლა ვამოეცხადებია. როგორც მოსალოდნელი იყო, გერმანიის ცალკე მთავრობებთან ფრანკფურტის პარლამენტს ცუდი განწყობილება ჰქონდა. ამის მიუხედავად მას მაინც მთელი გერმანიის უმაღლეს დაწესებულებად მოჰქონდა თავი და ხშირად ცალკე მთავრობათა საგარეო პოლიტიკას საქმეშიც კი ერეოდა, თუმცა პრაქტიკულად ასეთი ჩარევა არავითარ შედეგს არ იძლეოდა.

მას შემდეგ, რაც გერმანიის ხალხის საერთო უფლებების შესახებ შეთანხმება მოხდა, საჭირო იყო საერთო მთავრობის ორგანიზაციაზე ზრუნვისთვის მოეკიდათ ხელი: იმპერატორობა პრუსიის მეფეს ფრიდრიხ ვილჰელმ IV-ს შეაძლავს, მაგრამ მან უარი განაცხადა: ჯერ ერთი მიტომ, რომ მას არ უნდოდა „გვირგვინის მაგიერ რევოლუციის მონის უღელი მიეღო“, მეორე მიტომ რომ რუსეთის იმპერატორი მას რჩევას აძლევდა, იმპერატორობაზე უარი ეთქვა, და მესამე კიდევ მიტომ, რომ როგორც მოსალოდნელი იყო, გერმანიის უმთავრესმა მთავრობებმა — ბავარიის, ჰანოვერის, საქსონიისა და ვიურტემბერგისამ პრუსიის ჰეგემონიის მიღებაზე უარი განაცხადეს,

სამაგიეროდ უნგრები იდგენ მტკიცედ. მათს მიზანს აესტრისაგან სრული ჩამოშორება და ყველა იმ სლავების დამორჩილება შეადგენდა, რომლებიც ოდესმე უნგრეთის სახელმწიფოს ექვემდებარებოდნენ. ხოლო თვითონ სლავები სრულებითაც არ ფიქრობდნენ „სახიზლარი“ მადიარების დამორჩილებას; მათ ხორვატების, სერბების და დალმაციელების შეერთება და დიდი ხორვატიის სამეფოს შექმნა სწადათ. ხორვატების ბანი ელაშიჩი მთელი ძალონით ეხმარებოდა იმპერატორს უნგრების წინააღმდეგ იმ იმედით, რომ ის სამაგიეროს გადაუხდიდა მას და სამხრეთ სლავების მიწების დამოუკიდებლობას სცნობდა. მაგრამ მალე გამოირკვა, რომ იმპერატორი სლავების სურვილს არ დააკმაყოფილებდა, და ისინიც ჩამოშორდნენ მას. უნგრები კი დიდ სიმამაცეს იჩენდნენ; უნგრელი მოხალისეები ადვილად ითვისებდნენ სამხედრო ხელოვნებას და კარგ მეთოდებადაც ხდებოდნენ; მათ რამოდენიმე პოლონელი სარდალი ხელმძღვანელობდა, და გამარჯვება უნგრელთა მხარეზე იყო. 1849 წელს აპრილში დებრეჩინუს სეიმმა ჰაბსბურგები გადაყენებულად განაცხადა და დროებითი მთავრობა აირჩია, რომლის თავმჯდომარეობაც გამოცდილსა და ენერგიულ პატრიოტს, კოშუტს ჩააბარა.

1849 წ. ვინდიშგრეცი ვენგრიაში შეიჭრა; დასაწყისში რამდენადმე წარმატებაც მოიპოვა, მაგრამ შემდეგ სასტიკად იქმნა დამარცხებული. ამ სასოწარკვეთილების ეპოს აესტრიას მხსნელად რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზ პავლეს ძე მოველინა: ის აღშფოთებით უცქეროდა ევროპის რევოლიუციებს, ხოლო უნგრეთის აჯანყება მას რუსეთისათვის პირდაპირ მავნებლად და საშიშოდ მიიჩნდა, რადგანაც იქ მონაწილეობას პოლონელები იღებდნენ, და ეს, იმპერატორის აზრით, თვით პოლონეთზე იქონიებდა გავლენას. იენისში რუსეთის ჯარი პასკევიჩის მეთაურობით უნგრეთში გადავიდა და უკვე 13 აგვისტოს ვალაგოშთან მადიარების მთელი ჯარი დაამარცხა: „უნგრეთი თქვენი დიდებულების ფერხთა ქვეშ არისო“, შეუთვალა პას-

კვირმა ნიკოლოზ I-ს. ამის შემდეგ უნგრეთი კვლავ ავსტრიას შეუერთდა. „საერთაშორისო ყანდარმმა“, როგორც ნიკოლოზს უწოდებდნენ, მადიარების თავისუფლება დამარხა.

უნგრეთისა და იტალიის ამბებმა ნება არ მისცეს ავსტრიას, გერმანიის გაერთიანების საქმეში ჩარეულიყო, და გერმანიასაც საშვალეობა მიეცა, დაწყებული საქმე თავისუფლად დაესრულებია. მაგრამ ამ გარემოებით ვერც ფრანკფურტში შეკრებილმა ლიბერალებმა და ვერც პრუსიის მეფემ ვერ ისარგებლეს. საქმეს ერთი მხრივ ის აფერხებდა, რომ ლიბერალური წრეები და მეორე ხარისხოვანი სახელმწიფოს მთავრობანი მტრულად ეპყრობოდნენ პრუსიას, რომელიც გაერთიანების საქმეს სათავეში უნდა ჩადგომოდა, ხოლო თვით პრუსიის მთავრობას იმდენი გამბედაობა ვერ გამოეჩინა, რომ საღვთო კავშირსა და მის პოლიტიკას აშკარად ჩამოშორებოდა და ავსტრიისათვის ბრძოლა გამოეცხადებია. როგორც მოსალოდნელი იყო, გერმანიის ცალკე მთავრობებთან ფრანკფურტის პარლამენტს ცუდი განწყობილება ჰქონდა. ამის მიუხედავად მას მაინც მთელი გერმანიის უმაღლეს დაწესებულებად მოჰქონდა თავი და ხშირად ცალკე მთავრობათა საგარეო პოლიტიკის საქმეშიც კი ერეოდა, თუმცა პრაქტიკულად ასეთი ჩარევა არავითარ შედეგს არ იძლეოდა.

მას შემდეგ, რაც გერმანიის ხალხის საერთო უფლებების შესახებ შეთანხმება მოხდა, საჭირო იყო საერთო მთავრობის ორგანიზაციაზე ზრუნვისთვის მოეკიდათ ხელი: იმპერატორობა პრუსიის მეფეს ფრიდრიხ ვილჰელმ IV-ს შეაძლავს, მაგრამ მან უარი განაცხადა: ჯერ ერთი მიტომ, რომ მას არ უნდოდა „გვირგვინის მაგიერ რევოლუციის მონის უღელი მიეღო“, მეორე მიტომ რომ რუსეთის იმპერატორი მას რჩევას აძლევდა, იმპერატორობაზე უარი ეთქვა, და მესამე კიდევ მიტომ, რომ როგორც მოსალოდნელი იყო, გერმანიის უმთავრესმა მთავრობებმა — ბავარიის, ჰანოვერის, საქსონიისა და ვიურტემბერგიისა პრუსიის ჰეგემონიის მიღებაზე უარი განაცხადეს,

ხოლო ავსტრია იმთავითვე ფრანკფურტის პარლამენტის კომპინაციის აშკარა მოწინააღმდეგე იყო. ფრიდრიხ ვილჰელმმა ყველა ამ მიზეზის გამო ვერ გადადგა გაბედული ნაბიჯი და გვირგვინის მიღების ნაცვლად სხვა-და-სხვა სახელმწიფოებთან მოლაპარაკება გამართა უნიის შესახებ; ამით იგი ისე აპირებდა გერმანიის გაერთიანებას, რომ არავინ ნაწყენი არ დარჩენილიყო.

პრუსიის მეფის უარის შემდეგ ფრანკფურტის პარლამენტის მდგომარეობა აუტანელი შეიქმნა. მის მიერ შედგენილი საიმპერიო კონსტიტუცია ჰაერში დარჩა დაკიდებული. დეპუტატების უმრავლესობამ კრება დასტოვა, ხოლო რადიკალურმა უმცირესობამ სხდომების შტუტგარტში გადატანა სცადა, მაგრამ ერთს მშვენიერს დღეს (ივნისის 18) ვიურტემბერგის მთავრობის ბრძანებით სხდომის დარბაზის კარები დეპუტატებს დაკეტილი დახვდათ. ეს იყო უკანასკნელი დღე ფრანკფურტის პარლამენტისა. ასე დასრულდა გერმანიის ბაჟურგეთა მიერ დაწყებული საქმე გერმანიის გაერთიანებისა.

მაგრამ უკეთესი ბედი არც იმ „უნიას“ მოელოდა. რომელიც საც პრუსიის მეფე უჭერდა მხარს. ფრანკფურტის იოსებმა, რომელიც რუსეთის დახმარებით უკვე საკმაოდ გამაგრდა, მთელი თავისი ენერგიით პრუსიის გეგმების წინააღმდეგ გაილაშქრა. ამ შემთხვევაში ფრანკფურტის იოსებს კვლავ რუსეთის იმპერატორის დახმარების იმედი ქონდა, ჯერ ერთი მიტომ რომ ნიკოლოზ I საზოგადოდ წინააღმდეგი იყო ყოველგვარი ცვლილებების, და ამას გარდა პრუსიის გაძლიერება სრულიად არ შეეფერებოდა რუსეთის ინტერესებს, რომლისთვისაც ძლიერი მეზობლის გაჩენა არცერთი მხრით ხელსაყრელი არ იქნებოდა. გერმანიის მთავრობის წარმომადგენლების კრებაზე **ოლმიუნცში** თავდამაშვარცნებერგმა დაუინებით მოითხოვა, გერმანია ვენის კონგრესის მიერ შექმნილ წესწყობილებას დაბრუნებოდა. ფრიდრიხ ვილჰელმის პლანები ჩაიშალა.

სამაგიეროდ იგი შინაურ პოლიტიკაში შეეცადა კომპენსაციის შექმნას. მას იმთავითვე უთანხმოება ჩამოუვარდა ეროვნ-

ენულ კრებასთან, რომელიც თავის სუვერენობას სცნობდა და ამის შესაფერის კონსტიტუციის შექმნას აპირებდა. ავსტრიაში რეაქციის გამარჯვების ამბებზე ფრიდრიხ ვილჰელმი იმდენად გაათამამეს, რომ ნ დეკემბერს მან ეროვნული კრება დაშლილად გამოაცხადა და სამაგიეროდ ხალხს შეგვეცილი კონსტიტუცია შესთავაზა, რომელიც 1850 წ. 31 იანვარს საბოლოოდ იქმნა მიღებული. მისი დამახასიათებელი თვისებები შემდეგი იყო: გაფართოება მონარქის პრეროგატივებისა, უპასუხისმგებლობა სამინისტროსი ხალხის წარმომადგენელთა წინაშე და სამხარისხოვანი სისტემა საარჩევნო უფლებისა, რომელიც მდიდარი კლასების უპიროტესობის სრულ განმტკიცებას საბოლოოდ უზრუნველყოფდა. ეს კონსტიტუცია იმ დროიდან დაწყებული თითქმის უცვლელად დარჩა 1918 წლის რევოლუციის დაწყებამდე.

საზრანგეთი

თებერვლის რევოლუციის დროს ნათლად გამოირკვა, რომ მუშათა კლასი თავისი საკუთარი პოლიტიკის გზას ადგებოდა, რომელიც ბურჟუაზიის ინტერესებს არსებითად ეწინააღმდეგებოდა. ამიტომ საკმარისი იყო ივლისის მონარქია დამსხვრეულიყო, რათა ამ წინააღმდეგობას შვის თავი ეჩინა: **სულ სხვა იყო ბურჟუაზიის სულის კვეთება, და სულ სხვას გამოელოდა რევოლიუციიდან მუშათა კლასი.** თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ მუშათა კლასი, როგორც ასეთი, მხოლოდ ქალაქებში, განსაკუთრებით კი პარიზში იყო შეკავშირებული, ხოლო გლეხობა მეტწილად კონსერვატულად აზროვნობდა და მოქალაქეთა წრეში ჩასახულს სარევოლიუციო მოძრაობას არ თანაუგრძნობდა.

„ინისის დღეები“.

კონვენტის მიერ ამორჩეულს აღმასრულებელ კომისიას სათავეში ნიკიერი მგოსანი და ენამქვერი ორატორი, **ლაპ-მარტინი** ჩაუდგა. ლიბერალიზმისა და ხალხის უაღრესუფლები:

ბიანობის დაცვით, მართალია, მან დიდი პოპულარობა მოიპოვა, მაგრამ რევოლიუციანერთა „წითელი“ პროგრამის მიღება და საზოგადოებრივი ურთიერთობის სრული გარდაქმნისათვის მოღვაწეობა მან მაინც ვერ შესძლო. „წითლების“ მთავარი წარმომადგენელი **ლუი ბლანი** იყო. თებერვლის ამბების ცხოველი გავლენის გამო, პარიზში ნაციონალური სახელოსნოები მოეწყო, სადაც ყოველ მუშას სამუშაოს მოთხოვნა და ქირად ღღეში 2 ფრანკის მიღება შეეძლო. საერთო არე-დარევის მიზეზით მრეწველობის საქმე ძალიან ცუდად მიდიოდა, ნაციონალურ სახელოსნოებში კი უამრავმა მუშამ მოიყარა თავი (100.000 კაცზე მეტმა). საზოგადოებრივი სამუშაოები, რონელსაც ისინი აწარმოებდენ, სამრეწველო მნიშვნელობას სრულიად მოკლებულნი იყვნენ; ამიტომ სახელმწიფოს ეკონომიური წარმატებისათვის მათ საგრძნობი არაფერი არ მოქონდათ, ხოლო სარევოლიუციო მოძრაობისათვის მზა რევოლუციონურად განწყობილ არმიას ჰქმნიდენ, რომელზეც გავლენა უკიდურეს რადიკალებს ჰქონდათ. ივნისში აღმასრულებელმა კომისიამ დაადგინა, ნაციონალური სახელოსნოები დაეხურათ, ხოლო იქ მომუშავეთაგან ნაწილი რკინის გზების გასაცვ ნად პროვინციებში გაეგზავნათ და ნაწილი ჯარში ჩაერიცხათ.

ეს გადაწყვეტილება სახელოსნოებში და მუშათა უბნებში ბრძოლის გამოცხადებად ჩასთვალეს; პარიზის ქუჩებში მთელი სამი დღის განმავლობაში (24—26 ივნ.) ისეთი სისხლის ღვრა სწარმოებდა, რომლის მანძილზეც თვით რევოლიუციის ბუდე—პარიზიც კი არა დროს არ ყოფილა. აჯანყების ჩასაქრობად კონვენტმა გენერალი კაენიაკი დიქტატორის უფლებით აღკურვა და მის განკარგულებაში სალაშქრო რაზმებს გარდა პარიზის ნაციონალური გვარდიის ბატალიონები და პროვინციის „მოძრავი“ გვარდია გადასცა. მკაცრის, დაუნდობელი ბრძოლისა და ბევრი მსხვერპლის გაღების შემდეგ კაენიაკმა „წითლებს“ დასძლია, და ამ გამარჯვებამ რადიკალური რესპუბლიკის ბედიც გადასწყვიტა. ეხლა მხოლოდ ის ლა დარჩა

ვამოსარკვევი, თუ რამდენად შესწევდათ ორგანიზაციის უნარი გაპარჯებულს ზომიერ რესპუბლიკელებს.

ღაუდოვიკ ნაპოლეონი.

კონვენტმა ახალი კონსტიტუცია შეიმუშავა, რომლის მიხედვითაც სახელმწიფოს სათავეში ორი სრულიად დამოუკიდებელი ძალა უნდა ზიდგამოდა: საყოველთაო ხმის მიცემით სამი წლის ვადით არჩეული პარლამენტი და ამ გვარადვე არჩეული (4 წლის ვადით) პრეზიდენტი (მაგრამ ერთი და იმავე პირის ზედიზედ ორჯერ პრეზიდენტად არჩევა აკრძალული იყო). პრეზიდენტის თანამდებობაზე ორი მთავარი კანდიდატი იქმნა დასახელებული: კავენიაკი და პრინცი ღაუდოვიკ ნაპოლეონ ბონაპარტი. უკანასკნელი ჰოლანდიის მეფის ლიუდოვიკის შვილი და იპერატორ ნაპოლეონის ძმის წული იყო; გულჩახვეული და პატივმოყვარე, ნაპოლეონის იდეების შეურყევლობასა და ცხოველმყოფელობის ძალაში დარწმუნებული, ღაუდოვიკ ნაპოლეონი დიდხანს პოლიტიკური ავანტიურისტისა და მეოცნების ცხოვრებით ცხოვრობდა. ჯერ კიდევ ახალგაზრდამ, ლიუდოვიკმა იტალიელების აჯანყებაში მიიღო მონაწილეობა (1830) და ავსტრიელებისაგან მხოლოდ ლტოლვით უშველა თავს. ივლისის მონარქიის დროს ის ორჯერ შეეცადა ლიუდოვიკ ფილიპეს წინააღმდეგ ბონაპარტისტების ამოძრავებას, რისთვისაც ხანგრძლივი დაპატიმრებით იქმნა დასჯილი, რომლის დროსაც იგი წიგნებს სწერდა, როკელშიც თავის პოლიტიკურ თეორიებს აქვეყნებდა. მისი აზრით, ევროპის ნაციონალურისა და სოციალური გარდამქნის ძალა მარტო მონარქიას შესწევდა, რომელიც დემოკრატიაზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული. 1848 წლის რევოლიუციამ, დაბოლოსაც იქმნა, ფართო გზა გაუხსნა პრინცს. ლიბერალები და რადიკალები რესტავრაციის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ბონაპარტიზმისადმი მეგობრულ განწყობილებას შეეჩვივნენ. ნაპოლეონის იმპერიამ, როგორც დიდებულსა და ძლიერების ხანამ, ხალხის მასაში და არმიაში წარუშლევ

ლი კვალი დასტოვა, და ეს იყო მიზეზი, რომ პრეზიდენტის არჩევნების დროს 7,500,000 ხმიდან ბონაპარტს 5,500,000 ხმა ამოუვიდა, 1,500,000—კავენიაკს, ხოლო დანარჩენი რადიკალების კანდიდატებს ხელათ წილად.

რაც შეეხება ნაციონალურ კრების არჩევნებს, აქ თვალსაჩინო უმრავლესობა მონარქისტებს ერგოთ: პროვინციების მცხოვრებლებმა ამით რესპუბლიკისადმი თავისი მტრული განწყობილება გამოაძღვანეს და ისეთი მდგომარეობა შექქნეს, რომ რესპუბლიკის მმართველად მონარქისტები იქმნენ მოწვეულნი. მონარქისტული რეაქციის საწინააღმდეგო გაჩანტიას მხოლოდ ის გარემოება იძლეოდა, რომ მონარქისტები სამს ერთი მეორის მოძულე პარტიად იყვნენ გაყოფილნი: **ლეგიტიმისტები** მხარს უჭერდნენ ბურბონების სამეფო გვარის ჩამომავალს, გრაფს შამბორს; **ორღენიხტები** თავის იმედს ისევ ლიუდოვიკ ფილიპეზე ამყარებდენ, რომელიც ამ დროს ინგლისში ცხოვრობდა; ბონაპარტისტების კანდიდატი თვითონ პრეზიდენტი ბონაპარტი იყო; რადიკალები თუმცა უმცირესობას შეადგენდნენ, მაგრამ მაინც თვალსაჩინო ძალას წარმოადგენდენ, ვინაიდან პარიზის მუშათა წრეებში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდენ. ზომიერი რესპუბლიკანელები თავის კანდიდატ კავენიაკთან ერთად თავს დამარცხებულად თვლიდენ.

კრებას და მთავრობას ერთხელ კიდევ მოუბდა შეტაკება „წითლებთან“. მიზეზი ის იყო, რომ პაპის დასახმარებლად რევოლუციონერთა წინააღმდეგ საფრანგეთიდან ექსპედიცია იქმნა გაგზავნილი. რადიკალებისთვის ეს ძნელი მოსათმენი იყო, და ამიტომ მათ პრეზიდენტისა და მინისტრების გასამართლებამოითხოვეს. პარიზის ქუჩებში შეიარაღებული მუშები გამოვიდნენ. მაგრამ ჯარმა და ნაციონალურმა გვარდიამ ხელად ჩაახშო ეს მოძრაობა და თვით პარიზში სააღყო წესები გამოაცხადა. ნაციონალურმა კრებამ დრო იშოვა და საარჩევნო უფლება ჩამოართვა ყველას, ვინც ერთსა და იმავე ადგილას სამს. უელზე ნაკლებს ცხოვრობდა. ეს ზომა მუშების წინააღმდეგ იყო.

შემართული, და მისი წყალობით მუშათა კლასს პოლიტიკურ ცხოვრებაზე პირდაპირი გავლენის შესაძლებლობა წაერთვა.

პრეზიდენტმა მშვენიერად ისარგებლა რადიკალების უმცირესობითა და მცხოვრებთა უმრავლესობის სულიერი განწყობილებით, რომელსაც პირველ ყოვლისა წესრიგი სწყუროდა ღ ამიტომ „წითლების“ ეშინოდა. ზოგი პრეზიდენტს ისე უყურებდა, როგორც სამოქალაქო წყობილების საყუდელს, ზოგი კიდევ სიამოვნებით აღევნებდა თვალყურს ნაციონალურ კრებასთან მის უთანხმოებას. მან, მაგ. მოითხოვა, რომ საარჩევნო უფლება დაბრუნებოდა იმ პირებს, ვისაც მუდმივი საცხოვრებელი ადგილი არა ჰქონდა, თუცა წინდაწინვე იყო დარწმუნებული, რომ კრება მის წინადადებაზე არ დასთანხმდებოდა. 1852 წელს თავდებოდა პრეზიდენტობის ოთხი წლის ვადა, მაგრამ ლიუდოვიკ ნაპოლეონმა და მისმა მომხრეებმა ჯერ კიდევ 1851 წელს დაიწყეს საარჩევნო მზადება. პრეზიდენტის პოპულარობა თვალსაჩინო იყო, განსაკუთრებით პროვინციაში; ფრანგების უმრავლესობაში პოლიტიკური ალტყინების ადგილი აბათიამ დაიკავა; ის პირები, რომელთაგანაც წინააღმდეგობა იყო მოსალოდნელი, არმიასა და ნაციონალურ გვარდიას ჩამოშორებულ იქმნენ; უმთავრესი ადგილები არმიასა და პოლიციაში პრეზიდენტის მომხრეებმა, საექვო წარსულის პირებმა დაიკავეს, რომელთაც თავისი შერყეული მდგომარეობის გამოკეთება პოლიტიკური მოღვაწეობით სურდათ. 1851 წლის დეკემბრის 2-ს, ღამით, ყველა გავლენიანი დეპუტატი და სხვადასხვა პარტიის მოღვაწეები დააპატიმრეს, უმთავრესი ქუჩები და მოედნები ჯარმა დაიკავა, გამოაკრეს პროკლამაციები კრების დათხოვნის, საყოველთაო საარჩევნო უფლების აღდგენისა და სახელმწიფოს მეთაურის 10 წლის ვადით დანიშვნის შესახებ სახელმწიფოებრივი ბიძგი (coup d' état) გამარჯვებით დამთავრდა. მუშების სუსტა ცდა წინააღმდეგობის გასაწევად მაშინვე ჩაშალეს, გამოჩენილი პირები, როგორიც იყვნენ მაგ. გენერლები: კაენიაკი და შანგარნიე, საფრანგეთიდან გააძევეს, ზოგი აფრიკაშიც კი გადაასახლეს. შემდეგ საალყო წე-

სების მუხრუქ ქვეშ მართველობის ფორმის შესახებ პლებისციტი მოახდინეს, რომლითაც ლიუდოვიკ ნაპოლეონის „სახელმწიფოს მეთაურად“ გამოცხადების საჭიროებას 7,500,000 კაცმა მისცა ხმა, ხოლო აზის წინააღმდეგი მარტო 650000 აღმოჩნდა. ამის შემდეგ უხერხული სახელი „სახელმწიფოს მეთაური“-სა „იმპერატორის“ სახელით შესცვალეს, და ახალმა პლებისციტმა კიდევ უფრო საგრძნობი ხმის უმეტესობით გაიზიარა ეს ცვლილება. ახალმა იმპერატორმა **ნაპოლეონ III** სახელწოდება მიიღო (ნაპოლეონ II-ეთ ნაპოლეონ I და მარიამ ლუიზას შვილი, ე. წ. რეისშტადტელი ჰერცოგი იოვლეგოლა).

ამგვარად, ყველა იმ ქვეყნებში. სადაც 1848 წელს რევოლიუცია მოხდა, ისევ თვითმპყრობელობა იქმნა აღდგენილი. რევოლიუციონური იდეები და გეგმები უმეტეს ნაწილად დაიშხვრა. ამის მიუხედავად 1848 წლის მოძრაობას მაინც არ ჩაუვლია უქმად. მისი თავდაპირველი წარმატება იმედს უღვიძებდა დამარცხებულებს, რადგანაც პროგრესისტების ძალა და მთავრობის პოზიციების სუსტი მხარეები ყველამ თვალსაჩინოდ დაინახა. მაგრამ ზნეობრივი გავლენის გარდა, ევროპის პოლიტიკური წეს-წყობილებაც ძალზე შეიცვალა. მართალია, ავსტრია, რომელიც რევოლიუციის მხრავ ხელუხლებელ რუსეთს ემყარებოდა, სავსებით მეტერნიხის პოლიტიკას დაუბრუნდა; სამაგიეროდ პრუსიის მთავრობამ ვერ დასტოვა უყურადღებოდ ის, რაც მოხდა. უარი სთქვა აბსოლუტურ მონარქიის აღდგენაზე და კონსტიტუციონალური მართველობა დასტოვა. უმთავრესი კი ის იყო, რომ საფრანგეთში კვლავ **ნაპოლეონისებური მონარქია** აღდგა, რომლის **ლოზუნგსაც სამხედრო დიქტატურის დახმარებით რევოლიუციის საქმის განგრძობა შეადგენდა.**

ეროვნული მოძრაობის განცსოველება.

ყირიმის ომი.

ნაპოლეონ III, როდესაც იგი იმპერატორის უფლებას ჰკიდებდა ხელს, განაცხადა: „იმპერია მშვიდობიანობა არისო“, მაგრამ

ნამდვილად იმპერია უფრო ომს ნიშნავდა, ვიდრე მშვიდობიანობას, რადგანაც სახელმწიფო წეს-წყობილების ავტორიტეტის გამაგრება მხოლოდ ამით შეიძლებოდა. ახალი ომის მიზეზებსა და საბაბს საკმაოდ ჰქონდა თავი მოყრილი ევროპაში, და რევოლუციის წიაღიდან გამოსულმა იმპერიამ ბრძოლა იმ სახელმწიფოს გამოუცხადა, როაქელიც თავგამოდებით იცავდა ლეგიტიმობას და ამით მთელს აღმოსავლეთ ევროპაში ჰეგემონიას პოულობდა; ეს იყო რუსეთი. ნიკოლოზ I-სათვის ავსტრიისა და გერმანიის საქმეებში ჩარევას პირდაპირი სარგებლობა არ მოუტანია, მაგრამ უნგრეთის კოძხანისა და ვარშავის კონფერენციის შემდეგ დასავლეთის საზღვრებზე იგი უზრუნველყოფილად სთვლიდა თავს და ამიტომ აღმოსავლეთის საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტის დაწყება ზედგამოჭრილად მიაჩნდა. მისი აზრით, ოსმალეთი „ავადმყოფი ადამიანი“ იყო, რომლის მემკვიდრეობაზედაც დრო იყო, მისს მეზობლებს ეზრუნათ. ამ აზრით, მან ინგლისის ელჩს პეტერბურგში შეატყობინა, თუ შემოხვევა მომეცა, კონსტანტინეპოლს დავიკავებ, მაგრამ არა საბოლოოდ, არამედ მისთვის, რომ ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე დამოუკიდებელი საქრისტიანო სახელმწიფოები დავაარსოო. მისი განზრახვა იყო, ეს ახალი სახელმწიფოები რუსეთის მფარველობის ქვეშ გამოეცხადებია; მისი აზრით, ინგლისს თავის მხრივ ეგვიპტეს ან კუნძულის კრიტოსის დაკავება შეეძლო.

მაგრამ უკვე ორმოციან წლებში გამოიჩქევა, რომ დასავლეთის სახელმწიფოები, ინგლისი და საფრანგეთი, ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე რუსეთის გავლენის გაძლიერებას მხარს არ დაუჭერდნ და ნებას არ მისცემდნ მას, კონსტანტინეპოლი დაეკავებია. რუსეთის იმპერატორის გეგმებმა, მის მაგიერ რომ ინგლისელებში თანაგრძნობა გამოეწვიათ, მის საწინააღმდეგოდ დასავლეთ სახელმწიფოების კავშირის აღდგენა შეუწყეს ხელი. ნაპოლეონ III სამოარმა განზრახვებმა დიდი თანაგრძნობა მოიპოვა ინგლისის მხრივ, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც იქ საგარეო საქმეთა მინისტრად ლორდი პალმერსტონი

შეიქმნა. საფრანგეთთან ნიკოლოზს პარდაპირი შეტაკებაც კი მოუხდა, იმის გამო, რომ ნაპოლეონ III პალესტინის კათოლიკების მფარველის როლში გამოვიდა და უფლის საფლავის ეკლესიაში მათ მიერ ზოგი პრივილეგიის დაჩემებას უპერდა მხარს; იმპერატორი ნიკოლოზი კი მართლმადიდებელი ეკლესიის ინტერესებს იცავდა. როდესაც რუსეთის იმპერატორმა სულთანს მოსთხოვა, რომ მას, ადრიანეპოლის ხელშეკრულების თანახმად, ყველა მის ქვეშევრდომ მართლმადიდებელ ქრისტიანებზე რუსეთის პროტექტორატი ეცნო, წმიდა ადგილების შესახებ ატეხილმა დავამ რთული და მრისხანე სახე მიიღო. დასავლეთის სახელმწიფოების დახმარების მოიმედვე ოსმალეთმა იმპერატორის ყველა მოთხოვნილების ასრულებაზე უარი განაცხადა. მაშინ რუსეთმა ომი გამოუცხადა ოსმალეთს: მისმა ჯარმა დუნაის სამთავროები დაიკავა; ხოლო შავი ზღვის ფლოტმა სინოპთან ოსმალეთის ესკადრა გაანადგურა (1853). რა კი საქმემ სერიოზული მიმართულება მიიღო, ინგლისმა და საფრანგეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადეს; ყოველი მოლოდინის წინააღმდეგ, თავად შვარცენბერგის თქმის არ იყოს, ავსტრიამ „თავისი უმადურობით ქვეყნის გაკვირვება“ გადაწყვიტა და დუნაის სამთავროებიდან რუსეთს ჯარის გაყვანა მოსთხოვა. რუსებს ამგვარ პირობებში დუნაიზე ლაშქრობის გაგრძელება არ შეეძლოთ, სილისტრიას ალყა მოხსნეს და ნოვოროსიისკენ დაიხიეს.

პირველ ხანებში მოკავშირეებმა არ იცოდნენ, რა გზას დასდგომოდნენ; მათ ექსპედიციები გაგზავნეს ყველა იმ ზღვაში, რომელიც რუსეთის სამფლობელოებს ეკრა გარს — ბალტიის, თეთრს, შავსა და ბერინგის ზღვაში, მაგრამ მხოლოდ შავი ზღვის ექსპედიციას მოჰყვა სერიოზული შედეგები. სევასტოპოლის გარშემო მთელი თერთმეტი თვის განამავლობაში შეუპოვარი ბრძოლა სწარმოებდა, რომელიც სევასტოპოლის აღებით დასრულდა. ბრძოლის დროს ფრანგებს, ინგლისელებსა და ოსმალოებს ხარდინელებიც შეუერთდნენ, რომელთა

მიზანიც დასავლეთი ევროპის სახელმწიფოთა თანაგრძნობის მოპოებაში მდგომარეობდა. ავსტრია დიდხანს იდგა განზე, მაგრამ, როდესაც რუსეთის მარცხი გამოიჩვენა, თავისი ჯარები რუსების საზღვრებისაკენ წამოსწია და რუსეთს მუქარის კილოთი დაუწყო ლაპარაკი.

პარიზის საზავო ხელშეკრულების მიხედვით, რომელიც უკვე ალექსანდრე II დროს იქმნა დადებული. რუსეთმა მხოლოდ უმნიშვნელო ტერიტორია დაჰკარგა—მან დასთმო ბესარაბიაში ზოლი მდ. პრუტის გასწვრივ, ხოლო რუსეთის პროტექტორატი ღუნაის სამთავროებსა და სერბიაზე ყველა უმთავრესი სახელმწიფოს მფარველობით შეიკვალა. რუსეთსა და ოსმალეთს შავზღვაზე სამხედრო ფლოტის ყოლა აეკრძალათ, ხოლო დარღველი და ბოსფორი სამხედრო გემებისათვის დახურულ იქმნენ.

იტალიის გაერთიანება.

ყირიმის ომმა და პარიზის ზავმა საფრანგეთს ხელმძღვანელი სახელმწიფოს მდგომარეობა შესძინა: იმ პროგრამაში, რომელიც ნაპოლეონ III ჯერ კიდევ ტახტზე ასვლამდე შეადგინა, იმპერიის ერთ-ერთ მთავარ მიზნად ევროპის ეროვნულ სახელმწიფოებად დანაწილება იყო დასახული, და, როდესაც იგი იმპერატორი შეიქმნა, ეროვნულ მოძრაობათა ქომაგად გამოვიდა, რათა ამ გზით საფრანგეთის გავლენისა და მიწაწყალის გაფართოებისათვის ხელი შეეწყო. ამით იგი, რა თქმა უნდა, მტრად იკიდებდა უწინარეს ყოვლისა ავსტრიას, რომელიც იტალიასა და გერმანიაში ყველგან თავგამოდებითა და წარმატებით ახშობდა ყოველს ეროვნულ მოძრაობას.

1848 და 1849 წლების შემთხვევებმა ბევრი რამ ასწავლეს იტალიელებს: მათი მოწინავე ხალხი დარწმუნდა, რომ დიდი საქმის შესრულებისათვის მარტო ენტუზიაზმი და რწმენა არ კმარა, რომ საჭირო იყო აგრეთვე შეთანხმებული მოქმედება და საკმაო ნივთიერი საშუალებანიც. უფრო კეთილგო-

ნიერმა რესპუბლიკანელებმა სარდინიის მონარქიასთან იწყეს დაახლოება, სადაც ამ დროს გამოჩენილი სახელმწიფო ნიქის კაცი, გრაფი **კავური** მოღვაწეობდა. მან შესძლო იტალიელი ლიბერალების ნდობის დამსახურება და ამავე დროს საერთაშორისო პოლიტიკის არსებული პირობებით ხელოვნურად ისარგებლა: ყირიმის ომში ჩარევა საკმაოდ მოხერხებული ზომა იყო, ხოლო პარიზის ზავის შემდეგ კავურმა სწრაფად მოისაზრა, რომ მისი უნთავრესი მტერი, ავსტრია ყირიმის კომპანიის შემდეგ განმარტოებული დარჩა, და რომ ამავე დროს ნაპოლენ III მზად იყო, იტალიის საქმეებში ჩარეულიყო და აპენინის ნახევარკუნძულზე ავსტრიის ჰეგემონია საფრანგეთის ჰეგემონიით შეეცვალა. ამ მოსაზრებათა მიხედვით, კავურმა კაბედულად დაიწყო მოქმედება: ავსტრიის წინააღმდეგ გამომწვევი კილო მიიღო და საომარ მზადებასაც შეუდგა, ხოლო ფრანგების იმპერატორს საიდუმლოდ შეუთანხმდა და მას ჩრდილოეთ იტალიის გაერთიანების სამაგიეროდ **ნიცა** და **სავოია** აღუთქვა. 1859 წელს საქმე კრიზისამდე მივიდა: იმპერატორმა ფრანც იოსებმა სარდინელებს მოსთხოვა, საომარი მზადება შეეწყობიათ და, მიიღო რა მათგან უარი, თავისი ჯარი პიემონტში გაგზავნა. სანამ ავსტრიის სარდალი ნელი ნაბიჯით წინ მიიწვედა, თვით ნაპოლეონ III ხელმძღვანელობით ფრანგებიც გამოცხადდნენ. ავსტრიელები **მაჯენტთან** და **სალფერინოხთან** დამარცხდნენ, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისაკენ დაიხიეს და თავი ოთხი ციხისაგან (მანტუია, ვერონა, პესკიერა, ლენიანო) შემდგარს გამაგრებულ ოთხკუთხედს შეაფარეს. მაგრამ ავსტრიელებს ჯერ კიდევ შეეძლოთ ბრძოლის გაგრძელება. ამავე დროს გერმანიაშიც დაიწყო ძლიერი საზოგადოებრივი მოძრაობა ფრანგების წინააღმდეგ, და თვით პრუსიაც მზად იყო თავისი ნაციონალური მტრის საწინააღმდეგოდ ბრძოლაში ჩარეულიყო. ამ საშიშმა მდგომარეობამ ნაპოლეონ III აიძულა, იტალიის ომისთვის თავი დაენებებია და ჯარები რეინისაკენ წაიყვანა. ავსტრიელებთან ციურისში შეტყრა ზავი და

მათგან **ლომბარდია** მიიღო, რომელიც შემდეგში სარდინიის გაღასცა.

იყო განზრახვა, რომლის მიხედვითაც იტალიის გაერთიანება გერმანიის კავშირის მსგავსად უნდა განხორციელებულიყო, და მის სათავეში პაპი ჩამდგარიყო; მაგრამ ასეთი კომბინაცია არც სარდინიას აკმაყოფილებდა და არც შუა და სამხრეთი იტალიის პატრიოტებს. როზინის (ყოფილი ეგზარქატის), პარმის, მოდენის და ტოსკანის მცხოვრებლებმა თავიანთი ადგილობრივ მთავრობების წინააღმდეგ გაილაშქრეს და თავისი ტერიტორია სარდინიის სამეფოს ნაწილად გამოაცხადეს. სამხრეთის ბედი **გარიბალდიმ** გადაწყვიტა; 1859 წლის ოპის დროს იგი ვიქტორ ემანუილის დროშა ქვეშ ომობდა ავსტრიელთა წინააღმდეგ, ხოლო ციურხის ზვის შემდეგ დამოუკიდებლად დაიწყო მოქმედება; 1000 მოხალისით იგი სიცალიაში გადავიდა და ნეაპოლიტანის მეფის, ფრანცისკ II ჯარები რამდენიმე კვირის განმავლობაში კუნძულიდან გარეკა. სიცილიიდან გარიბალდი აპენინის ნახევარკუნძულზე გადავიდა და **ნეაპოლიდან** ბურბონები განდევნა. მისი სწრაფი წარმატების მიზეზი ის იყო, რომ მცხოვრებთა თანაგრძობა მის მხარეზე იყო და ამა გარდა თვით ნეაპოლიტანის ჯარებიც ბურბონების საქმეს უხალისოდ იცაღდენ. გარიბალდის გამარჯვება შეიძლება სამხრეთ-იტალიის რესპუბლიკის დაარსებით დასოულებულიყო, რომ ამისთვის ვიქტორ ემანუილს არ შეეშალა ხელი: მისი ჯარები ნეაპოლიტანის სამფლობელოში შეიქრენ, საბოლოოდ დაიკავეს იგი და ჩრდილოეთის პროვინციებზე შეუერთეს

იტალიის პირველი პარლამენტი 1861 წლის დასაწყისში გაიხსნა; ხოლო ამავე წლის მარტში ვიქტორ ემანუილმა **იტალიის მეფის** ტიტული მიიღო. დიდი სახელმწიფოები, მათ შორის საფრანგეთიც, იტალიის ამბებს მტრულად უტყეუროდენ, მაგრამ ავსტრიის დამარცხების შემდეგ თავი აღარავის ჰქონდა, საქმეში ძალით ჩარეულიყო. ეს იყო მიზეზი, რომ იტალიის ეროვნული გაერთიანება განხორციელდა. დახმარების

აღმოჩენისათვის საფრანგეთს ნიდა და სავოია გადაეცა; ვენეციის მხარე ისევ ავსტრიელთა ხელში დარჩა, ჩრდილოეთსა და სახმრეთ იტალიას პაპის სამფლობელო ჰყოფდა შუაზე, და თვით რომი კვლავ მღვდელ-მთავრის განკარგულებაში რჩებოდა, რომელიც იმ დროს განმათავისუფლებელ იდეებსა და მათი ზეგავლენით წარმოშობილს იტალიის სამეფოსაც გადაქრით ჰგმობდა. პატრიოტების მიზანი ჯერ კიდევ სავსებით არ იყო მიღწეული, და ფიცი გარბაღდი, რომელიც ზიზლით უტყვეროდა დიპლომატიას და რომელსაც სახალხო მოძრაობის ძალა სწამდა, ორჯერ კიდევ შეეცადა რომის ოლქის დაკავებას. გარბაღდიელების თავდასხმა პირველად (1862) ვიქტორ ემანუელის ჯარების მიერ იქმნა მოგვრებული, რომლის აზრითაც რომის საკითხის წამოყენება ჯერ კიდევ ნაადრევი იყო. მეორეჯერ — პაპს საფრანგეთის ჯარები მიეშველენ (1867). საქმის კეთილად დასამთავრებლად კვლავ ხელსაყრელის საერთაშორისო მდგომარეობის ცდა შეიქმნა საჭირო.

იმპერიის საშინაო პოლიტიკა.

მეორე იმპერია, რომელმაც თავი ისახელა ბრძოლის ველზე, თავის საშინაო მოღვაწეობაში პროგრესიული იდეებისა და სამხედრო დესპოტიზმის უცნაურ არე-დარევას წარმოადგენდა. პირველი შეხედვით, მისი წესწყობილება ნამდვილ დემოკრატიულ პრინციპებზე იყო აგებული. იმპერატორმა საყოველთაო კენჭის ყრით (პლემბიციტი) მიიღო ძალაუფლება; სახელმწიფოს მართვაში სახელმწიფო საბჭო, სენატი და საკანონმდებლო კორპუსი იღებდა მონაწილეობას; უკანასკნელში დებუტატს საყოველთაო ხმის მიცემითა და ცენზის მიუხედავად ირჩევდნენ. მაგრამ ამავე დროს ზომები იყო მიღებული, ყოველად ძლიერი იმპერატორისათვის ხელი არავის შეეშალა. კანონპროექტების შემუშავება სავსებით სახელმწიფო საბჭოს კომპეტენციას შეადგენდა. საკანონმდებლო კორპუსის არავითარი უფლება არ ჰქონდა, თავის მხრივ რაიმე წინადადება შეეტანა, ლე ყო-

ველი შემთხვევისათვის იგი სენატის კონტროლს ექვემდებარებოდა, რომელიც იმპერატორისაგან დანიშნული გენერლების, ეპისკოპოსებისა და წარჩინებულებისაგან შესდგებოდა. პრესა მკაცრი ცენზურის ქვეშ იმყოფებოდა, ხოლო მთელი საზოგადოება — ბიუროკრატიის ოპეკას ემორჩილებოდა, იმ ბიუროკრატიის ოპეკას, რომელსაც ბევრი რამ ჰქნოდა განცილილი: ძველი წესწყობილება, ტერორის ხანა, დირექტორია, პირველი იმპერია, რესტავრაცია, ივლისის მონარქია და, ბოლოს, მეორე იმპერია, რომელსაც ეხლა თავგამოდებით ემსახურებოდა. ურჩხა და მოუსვენარ ხალხს პოლიცია მოუხრიდებლად ექცეოდა — განურჩევლად აპატიმრებდნენ მათ და კაიენანასა და აღეირში ასახლებდნენ. მას შემდეგ, რაც იტალიელმა ორსინიმ ნაპოლეონ მესამეს მოკვლა განიზრახა, პოლიციის მოქმედებამ კანონის მხრივაც დასტური მიიღო. საიმპერატორო მთავრობისათვის ამ პირობებში წინააღმდეგობის გაწევა სახიფათო და, როგორც სჩანდა, უიმედოც იყო. მაგრამ მიუხედავად ამისა, საკანონმდებლო კორპუსში ოპოზიცია მაინც არ სცხრებოდა, ჰგობდა მთავრობის პოლიტიკას და, რამდენი წელიც გადიოდა, მით უფრო ძლიერდებოდა. ორმოციანი წლების ლიბერალიზმის ვეტერანი ტიერი, მკერმეტყველი უაულ ფაჯრი, და სამოციანი წლების დასასრულს რადიკალი გამბეტაც საკანონმდებლო კორპუსში მხურვალე სიტყვებს ამბობდნენ, რომელთაც საზოგადოებაც ეხმაურებოდა, მაგრამ პრაქტიკულ ბრძოლაში ჯერ კიდევ შორს იყო.

საფრანგეთის ხელმძღვანელობისთვის იმპერატორი მარტო პოლიციაური ზომებით როდი კმაყოფილდებოდა; მან განსაკუთრებით ბევრი ნივთიერი კეთილდღეობის განმტკიცებისათვისაც გააკეთა. ჯერ მარტო წესრიგის აღდგენამ შეუწყო ხელი ვაჭრობისა და მრეწველობის წელში გამარჯვებს და განვითარებას. ინგლისთან, გერმანიასთან და სხვა ქვეყნებთან სავაჭრო ხელშეკრულებების დადებით საფრანგეთის ნაწარმოებებმა დიდი გასაყალი მოიპოვეს. კოლონიალური ვაჭრობის გასაძლიერებ-

ლად ინგლისთან ერთად იმპერატორმა იარაღით აიძულა ჩინეთი, ევროპის ვაჭრებისთვის ზოგი ნავთსადგური გაეხსნა (1858); ამასთანავე ნაპოლეონმა სუეცის არხის გასაქრელად ენერგიული მოქმედება დაიწყო. თვით საფრანგეთში ამ დროს დიდი ყურადღება რკინის გზების გაყვანას ჰქონდა მიქცეული; შედეგი საუცხოვო იყო: სულ რაღაც ათიოდე წლის განმავლობაში საფრანგეთის ალემპიციემობა ერთი-ორად გაიზარდა. საზოგადო კეთილდღეობის გაფართოებით მუშათა კლასმაკ ისარგებლა.

იმპერატორი ნივთიერი აღორძინების შესახებ ფიქრის დროს არც გარეგნულ ეფექტს ივიწყებდა. 1867 წლის მსოფლიო გამოფენამ უცხოელებს ნათლად დაანახვა, რომ საფრანგეთის მრეწველობა და ხელოვნება სრული განვითარების ფაზისში იმყოფებოდა. პარიზი ახალი ქუჩებით, ბაღებით და მშენიერი შენობებით მოიკაზმა. მაგრამ სამაგიეროდ საზოგადოების სულიერი ცხოვრება სულ სხვა სანახაობას წარმოადგენდა. თუმცა გემოვნების, მოდისა და ფუფუნების საკითხში ისევ ფრანგები შეიქმნენ ევროპის კანონმდებლებად, მაგრამ სამაგიეროდ მთელ საფრანგეთში უმაღლესი ინტერესებისა და ზნეობრივი იდეების მოდუნებამა და ჩამოქვეითებამ იჩინა თავი; გამდიდრებისა და ფიზიკური დატკობის სურვილი ადამიანის მოქმედების მთავარს მამოძრავებელ მოტივად შეიქმნა. სამოქალაქო იდეალების ინტერესი აღარავის აღარ ჰქონდა; ყველა ცდილობდა, ცხოვრებიდან თავისი პირადი კეთილდღეობის შესაქმნელად რაც შეიძლებოდა მეტი სარგებლობა გამოეტანა: ზოგი ბირჟაზე თამაშს ჰკიდებდა ხელს და ზოგიც სპეკულაციას ეძლეოდა, ზოგი ხაზინას ფცქენიდა და ზოგი კიდევ მექრთამეობას ეწეოდა.

პრუსიის გაძლიერება.

ზნეობრივი დასუსტება დიდ საფრთხეს უმზადებდა საფრანგეთს, რადგანაც მის გვერდით ახალი ძლიერი სახელმწიფო,

განახლებული პრუსია იზრდებოდა და მაგრდებოდა. როგორც თავის დროზე იენასთან დამარცხებამ და ტილზიტის ზავმა, ისე ეხლა ვარშავასა და ოლმიუცში დამცირების განცდამ პრუსიის სახელმწიფოებრივად განწყობილი პირები აიძულა, ძალა მოეკრიბათ, შეეცლომები გაესწორებიათ და ბრძოლისათვის მოშხადებულიყვნენ.

1857 წელს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის საქმე ვილჰელმის ხელში გადავიდა; 1861 წელს, ფრიდრიხ ვილჰელმ IV-ეს გარდაცვალების შემდეგ, იგი ვილჰელმ I-ის სახელით პრუსიის მეფედ გამოაცხადდა. პირადად მისის და ახლობელი თანაშემწეების: სამხედრო მინისტრის **როონისა** და შტაბის უფროსის **მოლტკეს** აზრით, პრუსიისა და გერმანიის მომავალი უმთავრესად სამხედრო მომზადებასა და პრუსიის ჯარის რიცხვზე იყო დამოკიდებული, და ამისდამრხედვით იგინი ფართო სამხედრო რეფორმების განხორციელებას შეუდგენ, რომლის ძალითაც მომქმედი ჯარის შემაღგენლობა ერთიორად უნდა გადიდებულიყო (40.000 კაცის მაგიერ ეხლა 63.000 იწვევდენ და ამას გარდა მომქმედი არმიის სათადარიგო ნაწილიც გააძლიერეს). მაგრამ ამ რეფორმის გამო მათ პრუსიის პალატის დეპუტატებთან სერიოზული შეტაკება მოუხდათ. პალატის წევრების უმრავლესობას პროგრესისტები შეადგენდენ, რომლებიც ინდენად არ განიციდენ ოლმიუცის შთაბეკდილებას, როგორც მთავრობა, უმეტესად მოქალაქეობრივ თავისუფლების განვითარებაზე ფიქრობდენ, მილიტარიზის გაძლიერების ეშინოდათ და ვერ გრძნობდენ, რომ დიდი ხნის ოკნების—გერმანიის გაერთიანების—განხორციელება უმთავრესად შეიარაღებულ ძალაზე იყო დამოკიდებული. მათ მთავრობის გეგმები დაიწუნეს და განზრახული რეფორმის განხორციელებისათვის საკირო კრედიტზე უარი უთხრეს. მაგრამ მეფემ მიინც არ დაუთმო და მინისტრ-პრეზიდენტად „იუნკერების“, ე. ი. მემამულეთა პარტიის ერთი წევრთავანი, **ბიხმარკი** დანიშნა. სამინისტროს ახალმა მეთაურმა დეპუტატების უმრავლესობას

შეურიგებელი ბრძოლა გამოუცხადა: ამხილებდა მათ უმეცრებას საერთაშორისო და სახელმწიფო საკითხებში და უთვალისწინებდა, რომ დიდი საკითხები სიტყვებითა და კენჭის ყრით კი აღარ სწყდებოდენ, არამედ „სისხლითა და რკინით“. კონფლიქტი იმდენად გამწვავდა, რომ დეპუტატთა პალატას ბაჟუჯეტი რამდენიმე წლის განმავლობაში არ დაუტკიცებია. მთავრობა მინც თავის გზით მიდიოდა, ჰკრებდა გადასახადებს და სამხედრო საქმის რეორგანიზაციას განაგრძობდა. რამდენი ხანიც გადიოდა, კონფლიქტი იმდენად უფრო ღრმავდებოდა, და ეს მდგომარეობა ბისმარკს აიძულებდა, სამხედრო ძალა, რომლის გარშემოც დავა სწარმოებდა, რაკ შეიძლება მალე გამოეყენებია და დემტკიცებია, რომ საერთაშორისო მდგომარეობა მართლა უკიდურესი ძალის ხმევას მოითხოვდა.

1963 წელს პრუსიის მთავრობას გადამწყვეტი მოქმედების დასაწყებად საუკეთესო შემთხვევა მიეცა. დანიის მეფე, ფრიდრიხ VII გარდაიცვალა, და მის სიკვდილთან ერთად დანიაში **ოლდენბურგების** სამეფო გვარიც მოიხპო. დანიის სამეფო გვირგვინი მისი ახლობელი ნათესავის, **ქრისტიან IX** ხელში გადავიდა, ხოლო ჰოლშტინიის საჰერცოგო, რომელიც გერმანიის კავშირში იმყოფებოდა, შემკვიდრეობის ძველი წესით, ერთს გერმანელ მთავართავანს უნდა გადასცემოდა; ამ შემთხვევაში უფლება საჰერცოგოზე **აუგუსტენბურგელ ჰერცოგს** ხვდებოდა. მეზობელი საჰერცოგო **შლეზვიგი XI** საუკუნიდან დანიას ეკუთნოდა, მაგრამ მის მცხოვრებთა შორის გერმანელები მრავლად იყვნენ, და **გერმანიაშიც მისი და ჰოლშტინიის** შემოერთება სურდათ. ლონდონში შეკრებილმა (1852) დიდი სახელმწიფოების კონფერენციამ დანიას დაუპირა მხარი, და მაშინ ამ გადაწყვეტილებას ავსტრია და პრუსიაც შეუერთდენ; მაგრამ ბისმარკი დარწმუნებული იყო, რომ დანიას იარაღით არც ერთი დიდი სახელმწიფო არ დაეხმარებოდა, და ავსტრიის მთავრობას შეუთანხმდა, აუგუსტენბურგელი ჰერცოგის პრეტენზიისათვის მხარი დაეჭირა. ლონდონ-

ნის გადაწყვეტილების დარღვევის მიზეზად დანელების მიერ შლეზვიგში მიღებული ზოგიერთი ზომა იქმნა ჩათვლილი, და ავსტრიისა და პრუსიის ჯარები საჭერკოვოში შეიჭრნენ. ამ საქმის გამო დიდი დიპლომატიური მიწერ-მოწერა გაიმართა; ამავე დროს კი ავსტრიისა და პრუსიის ჯარებმა დანელებს ჯერ პირველი გამაგრებული ხაზები დააცლევინეს და შემდეგ მეორე ხაზის საფარი, დიუპელისა და ალზენის სიმაგრეები იერიშით აიღეს (1864). დანიას იმდენი ძალა არ შესწევდა, რომ მოკავშირეებს გამკლავებოდა და ამიტომ იძულებული შეიქმნა, თავის უფლებებზე უარი განეცხადებია.

მაგრამ დანიის წინააღმდეგ გალაშქრება მხოლოდ შესავალი იყო უფრო დიდი შემთხვევებისა. საჭერკოვოების დაკავების შემდეგ, მათი ბედი მოკავშირეებს უნდა გადაეწყვიტათ; ორივე სახელმწიფო საჭერკოვოებს თავისად თვლიდნენ, ასე რომ ომი მათ შორის მოსალოდნელი შეიქმნა. ზისმარკვა იმთავითვე თაღრიგი დაიჭირა: იგი ავსტრიის დაუძინებელ მტერს, იტალიას შეუკავშირდა, ხოლო რუსეთის კეთილი განწყობილება მით მოიპოვა, რომ მას პოლონეთის აჯანყების ჩაქრობაში (1863) ენერგიული დახმარება აღმოუჩინა; ნაპოლეონ III რეინის მარცხენა ნაპირზე ტერიტორიის შექმნის შესაძლებლობით დააიმედა, თუმცა მისთვის გადაქრით არაერთი დაპირება არ მიუცია. რაკი ამგვარად თავისუფალი მოქმედების გზა გაიხსნა, ზისმარკვა იარაღს მიმართა; პრუსიის კორპუსმა ჰოლშტინია დაიკავა, ხოლო მისმა რწმუნებულმა ფრანკფურტში გერმანიის ახალი კავშირის მოწყობა მოითხოვა, რომელშიც ავსტრიას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა (1866). ჰანოვერი, საქსონია, ბავარია და სხვა მეორე-ხარისხოვანი სახელმწიფოები ეყელანი ამ წინადადების წინააღმდეგ ამხედრდნენ. მაგრამ მათი რაზმების შეერთებისა და შეთანახმებული მოქმედების დაწყებისათვის დიდი დრო იყო საჭირო, პრუსიელებმა კი მათ ეს დრო არ მისცეს: პრუსიის არმიამ, რომელიც მეორე ხარისხოვანი სახელმწიფოების წინააღმდეგ იყო მიმართული, დააშორა ივინი ერთ-

მანეთს და რამდენიმე კვირის განმავლობაში დაამარცხა. მაგრამ საქმის გადაწყვეტა ამ შეტაკებებზე კი არ იყო დამოკიდებული, არამედ იმ შემთხვევებზე, რომელიც ჩეხიაში მზადდებოდა, საითკენაც პრუსიის უმთავრესი ძალები გაიგზავნა და სადაც მათ ავსტრიელები და საქსონელები დაჰხვდნენ. ჩეხიის ტყეებიდან პრუსიის კორპუსები ცალკე-ცალკე გამოდიოდნენ, და ეს მართალია ხელსაყრელი იყო მოწინააღმდეგისათვის, რადგანაც უკანასკნელს მტრის დანაწილებული ჯარები თანდათან და გაუქირებლივ შეეძლო დაემარცხებია, მაგრამ ავსტრიის მთავარსარდალმა ამით არა თუ ვერ ისარგებლა, არამედ საშუალებაც კი მისცა პრუსიელებს, მისი მოწინავე რაზმები დაემარცხებიათ. ავსტრიის არმიის მარცხი მითაც აიხსნება, რომ პრუსიელები გაუმჯობესებული იარაღით სარგებლობდნენ—მათ პირველად შემოიღეს ახალი სისტემის თოფები და სამჯერ უფრო სწრაფად ისროდნენ, ვიდრე ავსტრიელები. ბოლოს ავსტრიის არმიამ **კენიგრეტთან** მოიყარა თავი. მიუხედავად იმისა, რომ მოწინააღმდეგე რიცხვითაც მეტი იყო და ძლიერი პოზიციაც ჰქონდა დაკავებული, პრუსიის არმიამ პრინც **ფრიდრიხ კარლოსის** ხელმძღვანელობით მაინც მიიტანა მასზე იერიში; ბრძოლის ბედი კრონპრინც **ფრიდრიხის** არმიამ გადასწყვიტა, რომელმაც საღამოთი ავსტრიელებს შემოუარა. ავსტრიის მთავარსარდალი **ბენედეკი** სასტიკად დამარცხდა; მან სულ 40.000 კაცი დაჰკარგა. ამ დამარცხებამ სრულებით გააქარწყლა ავსტრიელების წარმატება აპენინის ნახევარკუნძულზე; აქ ერცჰერცოგ ალბრეხტმა იტალიელები კუსტოცთან დაამარცხა. ხოლო აღმირალმა **ტიგეტჰოფმა** იტალიის ფლოტი **ლისთან** გაანადგურა.

თუმცა კენიგრეტის შემდეგ თვითონ ავსტრიას არავითარი წინააღმდეგობის გაწევა აღარ შეეძლო, მაგრამ სამაგიეროდ ბიჟათი საფრანგეთის მხრივ შეიქმნა მოსალოდნელი.

პრუსიის იარაღის ამგვარს სწრაფსა და გადამწყვეტ წარმატებას იმპერატორი ნაპოლეონი სრულიად არ მოელოდა და

ძალზე უკმაყოფილო იყო. მას განზრახული ჰქონდა, საქმეში მხოლოდ მაშინ ჩარეულიყო, როდესაც მოწინააღმდეგენი ერთმანეთს დაასუსტებდნენ, და გერმანელების დათვას მიზნების თანახმად გადაეწყვიტა. აქ კი აღმოჩნდა, რომ გერმანიის საქმეები ისევე უძვრებოდა მას ხელიდან, როგორც თავის დროზე იტალიის საქმეზე გაუსხლტა ხელიდან. საფრანგეთი ჯერ კიდევ არ იყო სავსებით მზად, და ბისმარკს ავსტრიასთან ომის დამთავრების დაჩქარება ემართა. ამიტომ იგი ავსტრიელებს შედარებით მისაღები საზავო პირობებით შეეკრა, რომლის მიხედვითაც ავსტრიამ ყველა თავისი ადგილები შეინარჩუნა, გარდა ვენეციისა, რომელიც ნაპოლეონ III დაეთმო (ამ უკანასკნელმა იგი იტალიას გადასცა). მაგრამ გერმანიის ძველი კავშირი დაიშალა: კავშირი ავსტრიასა და პრუსიას შორის გასწყდა, და ახალი „ჩრდილო-გერმანიის“ კავშირი დაარსდა, რომელშიც მაინის ხაზის ჩრდილოეთით მდებარე სახელმწიფოები, რიცხვით ოცდობრივ, შევიდა და პრუსიის უფროსობას დაექვემდებარა; უკანასკნელმა შლეზვიგის, პოლშტინის, ჰანოვერის, ჰესენ-კასელისა და სხვათა შემოერთებით საკმაოდ დიდი მიწაწყალი შეიძინა. გერმანიის სამხრეთი სამფლობელოები დამოუკიდებლობის დარჩენ, ოღონდ პრუსიასთან დადებული ხელშეკრულების ძალით ომის დროს თავისი სამხედრო ძალები უკანასკნელის განკარგულებაში უნდა გადაეცათ. საბაჟოების მხრივ გერმანიის ყველა სახელმწიფო ერთ კავშირს შეადგენდა, და საბაჟო საკითხების გადასაწყვეტად ჩრდილო-გერმანიის კავშირის სეიმში სამხრეთ გერმანიის დეპუტატები უნდა შესულიყვნენ.

ავსტრიის განახლება.

1866 წელი ავსტრიისათვის ახალი ხანის დასაწყისად უნდა ჩაითვალოს. ავსტრიის მთავრობა 1860 წლიდან თავს ანებებს აბსოლუტიზმსა და თანდათან კონსტიტუციონალიზმის ნიადაგზე გადადის. მაგრამ მის პოლიტიკურ მოღვაწეთ უჭირდათ

იმ დაბრკოლებათაგან დამაკმაყოფილებელი გამოსავალის გამო-
ნახვა, რომელთაც ავსტრიის ერები და თემები თავისი და-
მოუკიდებელი ცხოვრებისადმი მისწრაფებით ჰქმნიდენ. რამ-
დენიმე წლის განმავლობაში სახელმწიფოებრივი მართველო-
ბის თითქმის ყოველგვარი სისტემა სცადეს (ცენტრალისტური
ბიუროკრატია „წარჩინებულთა“ წარმომადგენლობით შესსუ-
ბუქებულ, ფედერალიზმი, მთელი ავსტრიის საერთო კონსტი-
ტუციონალიზმი), მაგრამ მაინც არაფერი არ გამოდიოდა. 1868
წლის დამარცხების შემდეგ **დუალიზმზე** შეჩერდენ: მონარქია
ორ ნაწილად იქმნა გაყოფილი: ცისლეიტანიისად (გერმანელი
ოლქებრთ) და ტრანსლეიტანიისად, რომელშიც უნგრეთი,
ტრანსილვანია, ხორვატია და დალმაცია შევიდნენ. თითოეულ
ნახევარს თავისი განსაკუთრებული მართველობა, განსაკუთრე-
ბული რეიხსტაგი და სამინისტრო მიენიჭა, მაგრამ საგარეო
პოლიტიკის საწარმოებლად, სამხედრო ორგანიზაციისა და ფი-
ნანსიური ზომების მისაღებად, რამდენადაც ეს სამხედრო ხარ-
ჯებისათვის იყო საჭირო, საერთო თათბირისათვის ორივე
რეიხსტაგების დელეგაციები იკრიბებოდნენ. ამას გარდა, თი-
თოეულმა თემმა თვალსაჩინო თვითმმართველობა მიიღო; პო-
ლიტიკური ძალაუფლება ერთ ნაწილში გერმანელებს მიე-
ნიჭათ, ხოლო მეორეში მადიარებს. ავსტრიის ერთა შორის
ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი ტომი სლავები, ამგვარად,
გარიყულნი დარჩენ. ასეთი მდგომარეობა, რა თქმა უნდა,
სლავებს ვერ დააკმაყოფილებდა, და მათ შორის მარტო პო-
ლონელები იყვნენ შედარებით კმაყოფილნი, ვინაიდან შექმნი-
ლი მდგომარეობა ხელს უწყობდა მათს გაბატონებას გალიციის
რუს მცხოვრებლებზე. ჩეხები, მორავები, სლოვაკები, სლოვენ-
ები, ხორვატები, სერბები, რუსები მადიარების და გერმანე-
ლების ბატონობით ცოტად თუ ბევრად ყველანი უკმაყოფი-
ლონი იყვნენ და, რამდენადაც ძალა შესწევდათ, კიდევაც იცა-
ვდნენ თავის ნაციონალურ ინტერესებს, მაგრამ მათ შორის არ
იყო ერთობა: ენა, ისტორია, ცივილიზაციის ხარისხი, გეოგრაფი-

ული მდებარეობა, მეურნეობის პირობები და დასასრულ მადიარებისა და გერმანელების ძალა მათ გაერთიანებას ხელს უშლიდა. ცხადია ასეთ პირობებში ავსტრია დიდხანს ვერ გასძლებდა. საკმარისი იყო, რაიმე მნიშვნელოვან მოვლენას იმპერია შეენძრია, რომ სახელმწიფო მრავალ ერთეულად დაყოფილიყო. ასეთი როლი საერთაშორისო ომმა ითამაშა, და ჩვენ დღეს მოწმენი ვართ ყოფილი ავსტრიის მონარქიის მრავალს ეროვნულ სახელმწიფოდ დაშლისა.

ომი საფრანგეთსა და პრუსიას შორის 1870—71 წ.

ჩრდილო გერმანიის ძლიერი კავშირის დაარსება ნაპოლეონისთვის ძალიან საწყენი იყო; იმ დროს, როდესაც იგი საფრანგეთის სიმდიდრეს ფლანგავდა და ყოველი ახალი საქმის უთავბოლო წარმოებით თავის ავტორიტეტს ხალხის თვალში თითქმის ყოველ დღე აზიანებდა (მაგ. ნაპოლეონი შეეცადა აჯანყებული პოლონელების გამოსარჩლებას, მაგრამ საქმე რუსეთის მუქარით გათავდა; მექსიკაში ექსპედიცია გაგზავნა, რათა იქ ავსტრიის ერცჰერცოგ მაქსიმილიანესთვის იმპერატორობა მიენიჭებია, და უკანვე დასჭირდა ჯარის გამოწვევა, ვინაიდან შეერთებული შტატების მხრივ ომი შეიქმნა მოსალოდნელი), სწორედ ამ დროს მის გვერდით ახალი ძალა აღიზარდა, რომელსაც თამამად შეეძლო შეეჩერებია ფრანგები, თუ ივინი გერმანიის მიწა წყლის მითვისებას მოისურვებდენ. შიგნით ოპოზიცია გაიზარდა, და იმპერატორობა საზოგადოების დასაწყნარებლად საჭიროდ დაინახა სენატისა და საკანონმდებლო კორპუსისათვის კონსტიტუციონური კრებების სხვადასხვა უფლებები მიენიჭებია და სამინისტრო საკანონმდებლო კორპუსის უმრავლესობიდან დაჯიშნა (ოლივიეს სამინისტრო).

თუმცა სამხედრო საქმის მკოდნე პირები ნაპოლეონს ხშირად აფრთხილებდენ, იმპერიაში სამხედროს ძალის მხრივ ყველაფერი თავის რიგზე ვერ არისო, მაგრამ იმპერატორი და მისი დაახლოებული პირები დარწმუნებული იყვნენ, გერმანიის

ახალგაზრდა კავშირი საფრანგეთის ძღვევამოსილ იმპერიას ვერ გაუმავრდებოა, და ომის დასაწყებად საბაზს ეძებდენ. 1870 წ. ეს საბაზიცი გამონახეს. ისპანელებმა თავისი მეფე ქალი **იზაბელა** გააძევეს და გადასწყვიტეს, მეფედ პრუსიის მეფის შორეული ნათესავი, პრინცი **ლეოპოლდ ჰოჰენცოლერნი** მოეწვიათ. ეს უკანასკნელი თანახმა იყო, მაგრამ საფრანგეთის მთავრობამ ამაში „**კარლოს V** იმპერიის აღდგენის ცდა“ დაინახა და პროტესტი განაცხადა. პრინცმა ლეოპოლდმა ისპანიის გვირგვინზე უარი სთქვა, მაგრამ საფრანგეთის ელჩმა ბერლინში ვილჰელმს მოსთხოვა, საჯაროდ განეცხადებია, რომ იგი ამ კანდიდატურას არც შემდეგში დაუქვრდა მხარს. ეს მოთხოვნა, რომელიც მხოლოდ სამიზნოდ იყო გამოგონილი, მეფემ შეურაცყოფად მიიღო და მის ასრულებაზე უარი განაცხადა. ამას დაუყოვნებლივ თან მოჰყვა საფრანგეთის ელჩის გაწვევა და სამხედრო მოქმედების დაწყება.

რუსეთის მეგობრულმა განწყობილებამ გერმანიის სახელმწიფოებს საშუალება მისცა, მთელი ძალები საფრანგეთის წინააღმდეგ მიემართათ: ამ გარემოებითვე აიხსნება ისიც, რომ ამ ხელსაყრელ დროს ავსტრიამ ვერ შესძლო კენიგრეცის დამარცხებისათვის პრუსიისთვის სამაგიერო ეზღო. პრუსიის გენერალურმა შტაბმა გენერალ **მოლტკეს** მეთაურობით ხელოვნურად მოამზადა კომპანია, და აგვისტოს დასაწყისში, ომის გამოცხადების სამი კვირის შემდეგ, საზღვრებზე სამი დიდი არმია იქმნა მიყვანილი, რომელიც 500.000 მეომრისაგან შესდგებოდა. საფრანგეთის მთავრობა, მიუხედავად იმისა, რომ ომი თვითონვე მან გამოიწვია, მზად არ იყო, აღზასში და ლორენში ნაჩქარევად შეჰკრიბეს შვიდი კორპუსი. (250.000 კაცამდე), მაგრამ ყველა პოლკები არ ყოფილა სრული, სამხედრო ბარგი არეგ-დარეული იყო, არ იყო არავითარი გარკვეული გეგმა კომპანიის საწარმოებლად. იერიშის მაგიერ, ფრანგებს მრავალრიცხოვანი მტრის მოგერება უხდებოდათ. სამხრეთი გერმანიის არმიამ პრუსიის კრონპრინცის მეთა-

ურობით მაკ-მაგონის კორპუსი გაანადგურა, მიუხედავად უკანასკნელის გმირული წინააღმდეგობისა. პრუსიელებმა პრინც ფრიდრიხ კარლოხის ხელმძღვანელობით შემოუარეს ბაზენის არმიას, მირეკეს იგი მეცთან და ამ ციხეში ჩაჰკეტეს. ამასობაში მაკ-მაგონმა ახალი არმია შეადგინა და ბაზენის მისაშველებლად დაიძრა; ამ არმიას თვით იმპერატორიც შეუერთდა. გზა ჩრდილოეთი საზღვრით იქმნა ამორჩეული: მაგრამ მოლტკემ ამ მოძრაობის შესახებ თავის დროზე მიიღო ცნობები და მის წინააღმდეგ დიდი ძალები გააზავნა. სედანთან, ბელგიის საზღვრის ახლო, გერმანიის ჯარები ყოველი მხრიდან შემოერთდნენ მაკ-მაგონის არმიას და ბრძოლის შემდეგ, რომელიც მთელ დღეს გაგრძელდა, იგი იძულებული შეიქმნა, მტერს დანებებოდა (2 სექტემბერს): 80.000 კაცზე მეტმა დაჰყარა იარაღი, მათ რიცხვში იმპერატორმა ნაპოლეონ III-მაც. ამ შემადარწუნებელმა ამბავმა პარიზში რევოლუტია გამოიწვია: დედოფალი გაიქცა, გამოცხადებულ იქმნა რესპუბლიკა; საომარი მოქმედების ორგანიზატორად ოპოზიციის ერთი მქვეტყველ ბელადთაგანი, ვექილი გამბეტა შეიქმნა. მაგ ამ საფრანგეთს რეგულიარული ჯარი აღარ ჰყავდა, და სამხედრო მდგომარეობის გამოსწორება შეუძლებელი იყო: მართალია ბაზენს, რომელიც მეცში იყო ჩაკეტილი, მშვენიერი ჯარი ჰყავდა, მაგრამ მან ვერ შესძლო ან არ მოინდომა, თავისი ძალები გამოეყენებია, მტრის რკალის გასარღვევად ერთი სერიოზული ცდაც არ მოუხდენია, და იქამდე გააქიანურა საქე, რომ 175,000 კაცისაგან წემდგარმა არმიამ სამარცხენოდ დაჰყარა იარაღი. არსებითად ამ კაპიტულაციამ პარიზის ბედიც გადასწყვიტა, რომელიც ოთხ თვეზე მეტ ხანს იყო გერმანელი ჯარებისაგან გარშემორტყმული (სექტემბრიდან დეკემბრის დამლევამდე). საფრანგეთის ყველა კუთხეში ახალ-ახალი რაზმები სდგებოდა; ლუარაზე, სომმაზე, რონაზე ისინი მამაცად ებრძოდნენ იმ გერმანელ რაზმებს, რომელნიც პარიზის ალყას ზურგს უმაგრებდნენ, მაგრამ, სიმამაცისა და თავდადების მიუხედავად, რკკრუ-

ტებს არ შეეძლოთ ომში გამობრძმედილი მოწინააღმდეგის ჯარის კაცების გამკლავება; ფრანგები ხანდისხან ახერხებდნენ და გერმანიის რაზმებს უკან ახევინებდნენ, მაგრამ ბოლოს საქმე მინც ახალ-ახალი მარცხებით თავდებოდა. პარიზის გარნიზონიც ახალი ჯარისკაცებისგან შესდგებოდა, და იქ არც ერთი გამოჩენილი სარდალი ღრ უაფილა; მაგრამ ჯარისკაცებმაც და მოქალაქეებმაც თავისი ვალი მინც მოიხადეს, და პარიზი ზარბაზანმა კი არა, უსურსათობამ დასცა. ქალაქი მაშინ დანებდა, როდესაც პური მხოლოდ 8 დღის საყოფილა დარჩა, ცხენის ხორცი კი—14 დღის. პარიზის დაცემის შემდეგ ფრანგებს მეტი გზა აღარ ჰქონდათ, ზავი უნდა ჩამოეგდოთ. მისი პირობები **ფრანკფურტში** იქმნა შემუშავებული. საფრანგეთი უთმობდა გერმანიას ალზასს და ლორენის აღმოსავლეთს მეციხოვრეთ, ხოლო კონტრიბუციის სახით ხუთ მილიარდს იხდიდა.

საფრანგეთს ეს დამარცხება მოსვენებას არ აძლევდა, იგი ყოველ დღე „რევანშის“ შესახებ ოცნებობდა, და როდესაც საერთაშორისო ომი დაიწყო (1914 წ.), იგი პატრიოტული გრძნობით ანთებული ძლიერს გერმანიას დაეჯახა. ომის დასასრული ისეთი აღმოჩნდა, რომ საფრანგეთი თავს დაკმაყოფილებულად გრძნობს.

გერმანიის გაერთიანება.

საფრანგეთ-გერმანიის ომის უმთავრესი შედეგი გერმანიის ტერიტორიის გაფართოებაში კი არა, იმ მიზნის მიღწევაში გამოიხატა, რომლის შესრულებასაც გერმანელები მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში ცდილობდნენ; ეს მიზანი **გერმანიის გაერთიანება იყო**. იმ დროს, როდესაც ჯერ კიდევ ალყა ჰქონდა პარიზს შემორტყმული, ვერსალის სასახლის ერთ დარბაზში, რომელიც ლიუდოვიკ XIV საფრანგეთის აყვავების, ხოლო გერმანიის დამცირების დროს ავგო, პრუსიის მეფე ვილჰელმი იმპერატორად იქმნა გამოცხადებული. 1870—1871 წლის გამარჯვებამ გერმანიის მფლობელთა პარტაკულიარიზმს ქედი მოახრეინა.

ჩრდილო-გერმანიის კავშირი ახალი იმპერიისათვის საფუძვლად გამოდგა; თითოეულ სახელმწიფოს თავისი შინაური საქმეების გაძლიერებაში უმეტეს ნაწილად თავისუფლება მიენიჭა, საზოგადო საქმეები კი იმპერატორის, სხვადასხვა სახელმწიფოების წარმომადგენლებისაგან შემდგარი საბჭოისა და საზოგადო ხმის მიცემით არჩეულის საიმპერიო სეიმის (**რეიხსტაგის**) ხელმძღვანელობას უნდა დაქვემდებარებოდა. ამგვარი წესწყობილება მარტო პრუსიის გამარჯვებას როდი გამოუწვევია, იგი უმთავრესად **ეროვნული მთლიანობის შეგენებას ეყრდნობოდა**, რომელიც გერმანიის საზოგადოებაში დიდი ხანია მზადდებოდა და მწიფდებოდა.

პარიზის კომუნა.

1870-71 წლის ომის შემდეგ საფრანგეთმაც იწყო თავისი ცხოვრების განახლება, მაგრამ სულ სხვა პირობებში, ვიდრე გერმანიამ. გარეშე დამარცხებასთან ერთად მას შინაური არეულ-დაარევეც დაატყდა თავს. სედანის დამარცხებას იმ წაშლევ საფრანგეთის რესპუბლიკად გამოცხადება მოჰყვა (4 სექტემ. 1870 წ.). ეს პარიზის რევოლუციონურად განწყობილი მოსახლეობის და არა საკანონმდებლო კორპუსის საქმე იყო. მაგრამ პარიზის ალყის დროს უკმაყოფილება რესპუბლიკანურის თავდაცვის მთავრობის წინააღმდეგ დღითიდღე იზრდებოდა. ხოლო როდესაც ზავის პირობები გამოქვეყნდა, პარიზის მოსახლეობის უკმაყოფილება კიდევ უფრო გაიზარდა. როდესაც მთავრობამ ლარიბი მუშა ხალხის მოთხოვნილება არ დააკმაყოფილა ბინის ქირის გაღაბისა და საჭირო ვალდებულებათა ვადის განგრძობის შესახებ და მუშებს გვარდიაში სამსახურისათვის ქირა (ფრანკ ნახევარი დღეში) მოუსპო, პარიზში აჯანყებამ იფეთქა.

პარიზის მუშა მოსახლეობა საერთოდ არა მარტო იონაპარტისტების წინააღმდეგ იყო ამხედრებული, ვინაიდან მათ სამშობლოს სირცხვილი აქამეს, არამედ მთელი „ბურჟუაზიული“ საზოგადოების, შეძლებული კლასების წინააღმდეგაც. 18

მარტს 1871 წელს პარიზში „კომუნა“ გამოცხადდა, ე. ი. პარიზის რევოლუციონური მთავრობა, რომელსაც ქონებრივი და საზოგადოებრივი უთანასწორობა უნდა მოესპო და ქვეყნისათვის ნაციონალური სახელმწიფოს დამოუკიდებელს ადგილობრივ თემებად დანაწილების მაგალითი მიეცა. საფრანგეთის მთავრობა იძულებული შეიქმნა, პარიზისთვის ეხლა თვითონ შემოერთყა ალყა და მაკმაგონის სარდლობით ქალაქი იერიშით აეღო, რაც მთელს ოთხ დღეს გაგრძელდა. ეს მოხდა 21 მაისს. პარიზში გაცხარებული ბრძოლა დაიწყო, რომელიც თითქმის ერთ კვირას გაგრძელდა. კომუნის დაცემა გაბოროტებისა და სასოწარკვეთილების ველურობით აღინიშნა: რათა მტრის წინსვლა შეეფერხებიათ, სატახტო ქალაქის საუცხოვო შენობებს კომუნარებმა ცეხლი წაუკიდეს— ტიულერიის სასახლე, რატუშა ცეცხლის აღში გაახვიეს და ამასთანავე ბურჟუაზიული საზოგადოების თვალსაჩინო წარმომადგენლებიც მრავლად გაქლიტეს; სამაგიეროდ არც მთავრობას გამოუჩენია ლმობიერება კომუნისტების მიმართ: სისხლის ნიაღვარმა პარიზის ქუჩები მოფარა და კომუნარები შეუბრალეზლად იქლიტებოდენ. „მაისის დღეები“ 1848 წ. ივნისის დღეებს არაფრით არ ჩამოუვარდებოდენ. 200 კომუნარს სიკვდილით დასჯა, ხოლო 13 ათასს სხვადსხვა სასჯელი მიუსაჯეს. უცხოეთის პრესა გულისწყრომით აღნიშნავდა იმ არაადამიანურ სისასტიკეს, რომელიც კომუნის დაცემას მოჰყვა. უნდა აღინიშნოს, რომ კომუნას მარტო სოციალური მოტივეები როდი ჰქონდა საფუძვლად, დიდ როოს თამაშობდა აგრედვე პატრიოტიზმიც, რომელიც მთავრობას პრუსიელების წინაშე ქედის მოხრას უსაყვედურებდა. მაგრამ რა კი ეს მოძრაობა სოციალისტური დრბრშის ქვეშ სწარმოებდა, ბურჟუაზიამ საზღაპრო სისასტიკე გამოიჩინა და ახალი მოძრაობა სისხლის მორევეში ჩაახრჩო.

მიუხედავად ასეთი მძიმე პირობებისა, საფრანგეთმა სიკოცხლის უნარი ახლაც გამოიჩინა. პირველს ნაციონალურ

ძრებაში უმრავლესობას მონარქისტები წეადიენდენ, მაგრამ რადგანაც თითოეულს მონარქისტულ პარტიას (ორლეანისტები, ლეგიონისტები და ბონაპარტისტები) სამეფო ტახტზე თავისი ცალკე კანდიდატი ჰყავდა, მათი შერიგება შეუძლებელი გახდა, და ცხადად სჩანდა, რომ საფრანგეთში მხოლოდ რესპუბლიკის დამკვიდრება იყო შესაძლებელი. **ტიერი**, რომელიც მაშინ პრეზიდენტად იყო, ნათლად ხედავდა ამას და ამბობდა, საფრანგეთში მხოლოდ „კონსერვატიული რესპუბლიკა“ არის შესაძლებელიო. 1875 წელს ნაციონალურამ კრებამ (ერთი ხმის უმეტესობით) საფრანგეთი მართლაც რესპუბლიკად გამოაცხადა და საბოლოოდ შეიმუშავა ის წესწყობილება, რომელიც ზოგი ცვლილებით დღემდე შერჩა საფრანგეთს.

აი ეს წესწყობილება: საკანონმდებლო უფლება. **დეპუტატთა პალატისა** და **სენატის** ხელში გადავიდა; პიზველის წევრებს საყოველთაო ხმის მიცემით ირჩევენ, ხოლო მეორესას—დეპარტამენტები განსაკუთრებულ კრებებზე ნიშნავენ.

აღმასრულებელი უფლება პრეზიდენტს ეკუთვნის, რომელსაც ორივე პალატის შეერთებული სხდომა ირჩევს **შვიდი წლის** ვადით.

ახალი კონსტიტუციის ძალით შეკრებილს დეპუტატთა პალატაში უმრავლესობას უკვე რესპუბლიკელები შეადგენდენ; მაგრამ იმდროინდელმა პრეზიდენტმა **მაკმაგონმა** ამის გამო პალატა დაშალა და ახალი არჩევნები დანიშნა. ეს რესპუბლიკის წინააღმდეგ ბრძოლის გამოცხადებულ ჩასთვალეს და რესპუბლიკანელებმა შეურიგებელ ბრძოლას მოჰკიდეს ხელი. მათ ბელადად ცნობილი **გამბეტა** ითვლებოდა. წინედ იგი უკიდურესი რესპუბლიკანიზმის მომხრე იყო, და ამისთვის ტიერი მას „დასაბამ გიჟს“ უწოდებდა; ახლა კი გამბეტას ბურჟუაზიული წრეების რესპუბლიკანურ წესწყობილებასთან შერიგება უნდოდა და ამიტომ უფრო **ზომიერ** გახას დაადგა. ამით მან თავის მიზანს მიაღწია, მაგრამ თვით რესპუბლიკანელები არ ეყვნენ მისი პოლიტიკით კმაყოფილნი: იგინი ამ პოლი-

ტიკას „**ოპორტუნისტულს**“ უწოდებდენ. ბოლოს და ბოლოს ხალხი, რომელიც პირველად უნდობლობით ექცეოდა რესპუბლიკას, რაც დრო გადიოდა მის აუცილებლობაში იმდენად უფრო რწმუნდებოდა, და მონაჩკიულობა პარტიებმა თანდათან დაჰკარგეს თავისი გავლენა. საფრანგეთის სიმდიდრემ, რაც შედეგი იყო ხალხის არაჩვეულებრივი შრომის მოყვარეობისა და ენერჯიის, საშუალება მისცა ქვეყანას უამრავი სამხედრო კონტრიბუცია გადაეხადა და სხვა ხალხთა შორის მეურნეობის მხრივ კვლავ სათანადო ადგილი დაეკავებია. ცოცხალმა ნაციონალურმა ვრძნობამ და სამაგიეროს გადახდისა და დაკარგულის უკანვე დაბრუნების სურვილმა ფრანგებს განსაკუთრებული ყურადღება ჯარისათვის მიაქცევია, და უკანასკნელის რეორგანიზაციამ რესპუბლიკანური საფრანგეთი საერთაშორისო ურთიერთობაში კვლავ მრისხანე ძალად გარდააქცია.

1914—1919 წლების მსოფლიო ომში რესპუბლიკამ გამოცდა დაიკირა, და უნდა ვიფიქროთ, რომ საფრანგეთის როიალისტები საბოლოოდ დაჰყრიან იარაღს და რესპუბლიკანურ წესწყობილებას შეურიგდებიან.

იტალიის გაერთიანების დასრულება.

1870—71 წლის ომს კიდევ ჰქონდა ერთი პოლიტიკური შედეგი. მისი დაწყების წინ, თუ ცოტა ადრე, პაპმა პიუს IX რომში კათოლიკურ სამღვდელოების „მსოფლიო“ კრება მოიწვია, რომელზედაც, 119 ეპისკოპოსის წინააღმდეგობის მიუხედავად (კრებაში სულ 750 კაცი მონაწილეობდა), პაპის უტოდელოების ახალი დოგმატი იქმნა გამოცხადებული. უმრავლესობამ გადასწყვიტა, რომ პაპის აზრი დოგმატიურისა ან ზნეობრივი საკითხების შესახებ უთუოდ უცილობელი ჰქმნარიტება არის, რომ პაპი, როგორც ეკლესიის მოძღვარი, უცოდველია და თვით ეკლესიის დახმარებას არ სჭიროებს. მაგრამ ამას თან მოჰყვა პაპების საერო უფლებების დაკარგვა, რომლითაც იგინი, მერვე საუკუნიდან დაწყებული, სარგებლობდენ.

ბოლო ხანებში პაპის საერო უფლება მხოლოდ იმპერატორ ნაპოლეონის დახმარებაზე იყო დაყრდნობილი, და როდესაც 1870 წლის ამბებმა რომიდან საფრანგეთის ჯარების გაყვანა გამოიწვია, ბიქტორ ემანუილმა რომი დაუყოვნებლივ დაიკავა და ამით, როგორც იქმნა, იტალიის გაერთიანების საქმე დაასრულა. სამაგიეროდ მას შემდეგ, რაც ამგვარად პაპი იტალიის წვრილი მთავრისმაგიერ მხოლოდ „ვატიკანის პატიმარად“ გარდაიქცა, მისი ზნეობრივი გავლენა კათოლიკურ ქვეყნებში კიდევ უფრო გაიზარდა.

აღმოსავლეთის საკითხი.

ხლავ ქვეშევრდომთა აჯანყება ოსმალეთის წინააღმდეგ.

შუა ევროპაში მომხდარმა ამბებმა აღმოსავლეთ ევროპის ბელზედაც იქონიეს გავლენა. მას შემდეგ რაც ავსტრიამ გერმანიასა და იტალიაში ადგილები და გავლენა დაჰკარგა, განსაკუთრებული ყურადღება მან აღმოსავლეთის საქმეებს მიაპყრო. ბალკანეთზე, როგორც ვიცით, უპირატესობა რუსეთს ჰქონდა მოპოვებული. ეს გარემოება სრულიად არ შეეფერებოდა ავსტრიის ინტერესებს და ამიტომ მთელი გულისყური ამ ქვეყნის პოლიტიკურ მოღვაწეთა აქეთ იყო მოპყრობილი. გერმანიას, მართალია, პირდაპირი ინტერესები ბალკანეთში არ ჰქონდა, მაგრამ რუსეთის ზედმეტი გაძლიერება მას სახიფათოდ მიაჩნდა, და ამიტომ ბალკანეთის საკითხში იგი მზად იყო, ავსტრიისათვის დაეჭირა მხარი. რუსეთი დიდხანს სცდებოდა თავისი დასავლეთი მეზობლების ინტერესებისა და მიზნების შესახებ, იმედი ჰქონდა, რომ გერმანია არ დაივიწყებდა იმ დახმარებას, რომელიც რუსეთმა მას 1870—1871 წლებში გაუწია, და მან გერმანიასა და ავსტრიასთან ახლო კავშირიც კი შეჰქრა ე. წ. „სამი იმპერატორის კავშირის“ სახით. მაგრამ ამ შეთანხმების ნამდვილი ფასი პირველს სერიოზულ გამოცდასთანვე გამოემქდავდა, რომელიც მას ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე საქმის მსვლელობამ მოუმზადა.

NIX საუკუნეში მიღებულმა გაკვეთილებმა ოსმალეთისათვის თითქმის უნაყოფოდ ჩაიარა, და მისი მაწა-წყლის მდგომარეობა ბევრად არაფრად გაუმჯობესებულა. ოსმალეთში „ახალგაზრდა ოსმალთა პარტია“ გაჩნდა, როპლის ოცნებასაც დასავლეთ ევროპაში მომხდარი რეფორმების თავის სამშობლოს ნიადაგზე გადმონერგვა შეადგენდა, მაგრამ ამ უმნიშვნელო ჯგუფის არსებობა სტამბოლის სასახლის ინტრიგებს კიდევ უფრო ართულებდა და მინისტრებს საშუალებას აძლევდა, როდესაც ევროპის სახელმწიფოები მათგან ამა თუ იმ პროვინციისათვის რეფორმებს მოითხოვდნენ, განეცხადებიათ, რომ ამგვარ რეფორმებს მკელი ოსმალეთისათვის აპირებდნენ, და ამ მოსაზრებით კერძო ხასიათის პრაქტიკულ ცვლილებაზე უარი ეთქვათ. ბედშევ ქრისტიან მცხოვრებლებს ის და დარჩენოდათ, რომ ხშირი აჯანყებით მაინც ემცნათ უცხოეთისათვის თავისი მფგომარეობის აუტანლობა.

1875 წელს აჯანყებამ პირველად **ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში** იფეთქა, მათ მალე **ბულგარეთიც** გამოეხმაურა. თუ როგორ მოქმედებდნენ ოსმალოები, ეს იქიდანაც სჩანს, რომ ინგლისელი კომისრების გამოძიებით, ოსმალეთში ჩასახლებულ ჩაჩნებს (ბაშიბუზუქებს) მარტო ფილიპოლის ოლქში 12.000 კაცი გაეუღიტათ. ევროპის სახელმწიფოებმა ოსმალეთის ქრისტიანების საკითხის განსახილველად კონფერენცია მოიწვიეს; მაგრამ აქ, რუსეთის გაძლიერების ტრადიციული შიშის გამო, ინგლისმა განსაკუთრებული პოზიცია დაიჭირა. ამ უთანხმოების იმედით, ოსმალეთმა თავის ქრისტიან ქვეშემრდომთათვის რეფორმების შემოღებაზე უარი განაცხადა. მაშინ აჯანყებულთ **სერბია** და **მთაწვეთი** გამოეკომაგენ, რა აქმა უნდა, იმ იმედით, რომ მათ მხარს დანარჩენი სლავიანური ქვეყნები და განსაკუთრებით რუსეთი დაუჭერდა. მაგრამ ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლა ორი პატარა სამთავროსთვის ძალიან ძნელი აღმოჩნდა. მთაწველეები მამაცურად იგერიებდნენ ოსმალოების თავდასხმებს, მაგრამ არსებითი დახმარება აჯანყებულთ მაინც

ვერ აღმოუჩინეს. რაც შეეხება სერბიელებს, რუსეთიდან მისულ მოხალისეთა დახმარების მიუხედავად, რომელთაც გენერალი **ჩერნიაევი** ხელმძღვანელობდა, იგინი მაინც დაძლეულ იქმნენ, და სერბიას სრული განადგურება მოელოდა; მაგრამ ამ უბედურებისაგან იგი იშპერატორმა **ალექსანდრე ნიკოლოზისძემ** იხსნა, რომელმაც დეკეშით მოსთხოვა სულთანს სამხედრო მოქმედების შეჩერება. მაგრამ ამის შემდეგ წარმოებულმა დიპლომატიურმა მოლაპარაკებამ სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია, და რუსეთის იშპერატორმა იარაღს მოჰკიდა ხელი, რათა ოსმალეთის ქრისტიან ქვეშევრდომთა საკითხი თავისი ინიციატივით გადაეწყვიტა (1877).

რუსეთ-ოსმალეთის ომი.

ოსმალეთისაგან რუსეთი სერიოზულ წინააღმდეგობას არ მოელოდა, და მის მაგიერ, რომ თავიდანვე დიდი ძალებით დაეწყო მოქმედება, ძალიან მცირედით დაკმაყოფილდა. აზიის არმიამ სწრაფად წაიწია წინ, დუნაის არმიამ კი დუნაი გადალახა, აიღო ნიკოპოლი და, აუარა რა გვერდი ცხეებისაგან შემდგარ ოთხკუთხს (რუშჩუკი, სილისტრია, შუმლა, ვარნა), ბალკანებს იქით გასწია. მაგრამ, როდესაც ოსმალოებმა თავისი აუჩქარებელი მობილიზაცია დაამთავრეს, აღმოჩნდა, რომ რუსების ძალები საკმარისი არ იყვნენ. დუნაის არმიის მარჯვენა გვერდზე **ოსმან-ფაშამ პლევენასთან** გამაგრებული პოზიცია დაიკირა, რომლის აღებაც, მიუხედავად ორჯელ მიტანილის სასტიკი იერიშისა (18 ივლისს და 30 აგვისტოს), ვერ მოხერხდა; წინ **შიპკინის გასავალს** გენერალ **რადეცკის** ჯარები გმირულად იცავდნენ, მაგრამ მდგომარეობა მაინც კრიტიკული იყო, და ეს მანამდე გაგრძელდა, სანამ რუსეთიდან მაშველი ჯარები არ მოვიდა. კავკასიაში **გუმბრისაკენ** დიხიეს. ახლა კი მდგომარეობა სწრაფად შეიცვალა. **პლევენას** პოზიცია ყოველი მხრიდან იქმნა გარს შემორტყმული, და ოსმან ფაშა იძულებული შეიქმნა, მტერს დანებებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ

ზამთარი ახლოვდებოდა, გენერალ გურკოს არმიამ თოვლით დაფარული დასავლეთი ბალკანები გადალახა და მის წინააღმდეგ გამოგზავნილი ოსმალეთის კორპუსები დაამარცხა. რადეცკიმ და სკობელევმა კი შიპკის პირდაპირ მდგომი ოსმალეთის ცენტრალური არმია დაატყვევეს. ამავე დროს დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზისძის ჯარებმა მუხტარ ფაშა დაამარცხეს, აიღეს ყარსი და სომხეთი აზრუმამდე დაიკავეს.

რუსეთის ჯარები თვით კონსტანტინეპოლს მიადგნენ. პორტა იძულებული შეიქმნა, რუსებს სან-სტეფანოში ზავით შეეკროდა, რომლის მიხედვითაც რუსეთი ბეთუმის, ართანის, ყარსისა და დობრუჯის შემოერთებით კმაყოფილდებოდა. გარდა ამისა სერბიას, მთაშავეთს და რუმინიას დამოუკიდებლობა უნდა მიანიჭებოდათ, ხოლო ბულგარეთს ბალკანების ჩრდილოეთი და სამხრეთი ნაწილები უნდა შეერთებოდა და ვასალურ სახელმწიფოდ ყოფილიყო აღიარებული; მისი მოწყობა კი რუსეთს უნდა მიენდობოდა. სან-სტეფანოს ზავი დიდ უპირატესობას ანიჭებდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე რუსეთს. ეს, რასაკვირველია, სრულიად მიუღებელი იყო ევროპისათვის, და ავსტრიამა და ინგლისმა რუსეთის საწინააღმდეგოდ მზადება დაიწყეს.

ალექსანდრე მეორე იძულებული შეიქმნა დასთანხმებულიყო, სან-სტეფანოს ხელშეკრულება ევროპის სახელმწიფოთა კონგრესს გადაეხინჯა; კონგრესი ბერლინში შესდგა ბისმარკის თავმჯდომარეობით. ამ კონგრესის გარდაწყვეტილების მიხედვით ავსტრიამ ბოსნია და ჰერცეგოვინა დაიკავა, ინგლისმა — კიპროსი (1879 წელს ინგლისელებმა ეგვიპტეც დაიკავეს), ხოლო ბულგარეთი ორ ნაწილად იქმნა გაყოფილი, და ბულგარეთის სამთავროს მარტო ერთი ნაწილი (დუნაისა და ბალკანებს შუა მდებარე) შეუერთდა; სამხრეთი ნაწილი კი, ე. წ. აღმოსავლეთი რუმელია, ოსმალოების პროვინციად დარჩა, ხოლო მას სათავეში ქრისტიანი გენერალ-გუბერნატორი უნდა ჩასდგომოდა. რა თქმა უნდა, ასეთი განაწილება ერთი მთლიანი ქვეყნისა სრულიად არაბუნებრივი

იყო, მაგრამ ძლიერი ბულგარეთი, სანამ იქ რუსეთის გავლენა ბატონობდა, მიუღებელი იყო ევროპის სახელმწიფოებისათვის. ამიტომ, მოისპო თუ არა ბულგარეთში რუსეთის გავლენა, იგი ევროპის სახელმწიფოთა (გერმანია) გავლენით ხელახლა გაერთიანდა. ახლა რუსეთისათვის აღარ იყო ბულგარეთის გაძლიერება ხელსაყრელი, და ამიტომ მან პროტესტი განაცხადა მისი გაერთიანების წინააღმდეგ. იმ დროიდან დაწყებული ბალკანეთი ევროპის სახელმწიფოთა მუდმივი კონფლიქტის სარბიელად გადაიქცა, დასაერთაშორისო ომის საშიშროება სხვათა შორის აქედანაც იყო მოსალოდნელი.

ინგლისი.

ინგლისი ევროპის საქმეებში ძალიან თავდაპყრილად იქცეოდა; ეს მით აიხსნება, რომ მას საყოველთაო სავალდებულო სამხედრო ბეგარა არ ჰქონდა შემოღებული, და მისი ჯარი მხოლოდ მოხალისეთაგან შესდგებოდა. ამიტომ იგი სამხედრო ძლიერების მხრივ ევროპის სხვა სახელმწიფოებს ვერ გაუმკლავდებოდა. ჯარების მკირე-რიცხოვანობა ინგლისს საკუთარს ახალშენებშიც კი უკირებდა საქმეს და განსაკუთრებით ეს მან ინდოეთში იგრძნო.

ეს უზარმაზარი ქვეყანა „აღმოსავლეთ ინდოეთის სავაჭრო კომპანიას“ ექვემდებარებოდა, რომლის მოხელენიც წმინდა კომერციული თვალსაზრისით უღმომებელ ექსპლოატაციას აწარმოებდნენ და თავისი სიამაყითა და ადგილობრივ საქირობათა უტოლნარობით მკედირთა დაუსრეტელ სიძულვილს იმსახურებდნენ. საქმე აჯანყებამდი მივიდა, რომელიც მით უფრო საშიში გამოდგა, რომ მას სიპაების ადგილობრივი რაზმები ჩაუდგნენ სათავეში და ინგლისელებს შეუბრალებლად ელტდნენ. მაგრამ აჯანყებულთ შეთანხმებული მოქმედება აკლდათ, და ინგლისის მთავრობამ, რომელმაც ქვეყნის მართვლა კომპანიისაგან მიიღო, მოხერხებულად ისარგებლა ამ გარემოებით და აჯანყება უღმომებელი ზომებით ჩააქრო.

1860 წლიდან დაწყებული ინგლისის მთავარი ყურადღება შინაური განვითარებისაკენ იყო მიპყრობილი. ამ დროს ლიბერალებს სამართლიანობისა და ჰუმანობის კეთილშობილი დამცველი, **გლადსტონი** ხელმძღვანელობდა; ხოლო კონსერვატიული პარტიის ბელადად მოხერხებული და ბრწყინვალე, მაგრამ უპრინციპო **დიზრაელი** იყო. გლადსტონის სახელმწიფოებრივი კარიერა საუცხოვო ფინანსიური ზომებით დაიწყო. რომელიც თანამედროვე ინგლისურ სისტემას საფუძვლად აქვს დადებული. მაგრამ გლადსტონი მარტო სპეციალურ საკითხებზე არ შეჩერებულა; მან აღძრა საკითხი საარჩევნო უფლების ახალი გაფართოების შესახებ. მართალია ეს დიზრაელის სამინისტროს დროს განხორციელდა, რომელიც ამით გლადსტონისადმი საზოგადოების თანაგრძნობის გაქარწყლებას ფიქრობდა, მაგრამ რეფორმის ნამდვილი მიზეზი ლიბერალები იყვნენ, და 1855 წელს მათ კიდევ უფრო გააფართოვეს საარჩევნო უფლება, რომლის შემდეგაც სულ 6,000,000 ამომრჩეველი ითვლებოდა და არჩევნებში მხოლოდ 2,000,000 სრულ წლოვანი მამაკაცი არ იღებდა მონაწილეობას. 1869 წელს გლადსტონმა კაპოლიკე ირლანდელები „გაბატონებული“ ეპისკოპალური ეკლესიის უაზრო ბატონობისაგან განათავისუფლა და ამის შემდეგ საბოლოოდ გაიმსჯალა იმ აზრით, რომ ირლანდიელების დამორჩილება და მათი დიდი ბრიტანიის ერთგულ მოქალაქეებად გარდაქცევის საუკეთესო საშუალება მათის **მატერიალურისა და პოლიტიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებაში მდგომარეობდა.** 1881 წელს მან პარლამენტში კანონი გაატარა, რომელიც ირლანდიელ ფერმერებს ინგლისელი მემამულეების თვითნებობისაგან იფარავდა; დასასრულ, 1886 წელს გლადსტონი ე. წ. home rule-ის გეგმით გამოვიდა, რომლის მიხედვითაც ირლანდიას დამოუკიდებელი მართველობა და განსაკუთრებული პარლამენტი უნდა მიანიჭებოდა, ხოლო ინგლისისა და ირლანდიის საერთო საქმეები დიდი ბრიტანიის პარლამენტი უნდა გადაეწყვიტა. ამ გაბედულმა წინადადებათ თვით

ლიბერალების წრეში გამოიწვია განხეთქილება, და ინგლისის პოლიტიკაში ირლანდიის საკითხი დღესაც ერთერთ უმთავრეს საკითხად ითვლება. თვით ირლანდია კი ჰომრულით აღარ ცმაყოფილდება და სრულ დამოუკიდებლობას ესწრაფის. საერთაშორისო ომმა და მისგან წამოყენებულმა პრინციპებმა კიდევ უფრო გააღვივეს ირლანდიელთა დამოუკიდებლობისადმი მისწრაფება, და 1919 წელს მათ თავისი ქვეყნის სრული დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს.

ჩრდილოეთ ამერიკის შეერთებული შტატები.

ახალი ქვეყნის დიდი სახელმწიფო, ჩრდილო ამერიკის შეერთებული შტატები, იმ თავითვე თავისი განვითარების განსაკუთრებულ გზას დაადგა. ბუნებრივმა და საზოგადოებრივმა პირობებმა ეს სახელმწიფო XIX საუკ. პირველ ნახევარში ორს ერთმანეთისაგან ფრიად განსხვავებულ ნაწილად გაჰყო. სამხრეთ შტატების მეურნეობა თუთუნის, შაქრის, ბრინჯისა და განსაკუთრებით ბამბის დამუშავებაზე არის დამყარებული. ყველა ეს კულტურა იმდენად გამჭრიანობას, ენერგიასა და ყურადღებას არ მოითხოვს, რამდენადაც მასიურის, ერთფეროვანისა და მარტივი შრომის და სიციხის ატანის უნარს; ამიტომ სამხრეთში პლანტაციური მეურნეობა დამყარდა; მიწის საკუთრებამ მსხვილ მემკვიდრეთა ხელში მოაყარა თავი, და მისი დამუშავებისათვის მონების (ნევრების) შრომით სარგებლობდნ.

ჩრდილოეთის შტატებში, ევროპის მსგავსად, პურის მოყვანა და საქარხნო მრეწველობა განვითარდა; ყოველგვარ სამუშაოს თავისუფალი მუშა ხელი ასრულებდა და მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთებმა აქ უძრავი ქონება შეიძინეს, საზოგადოების თვითრებად და შევებად, ბატონებადა და მონებად გაყოფვას ადგილი მაინც არასდროს არა ჰქონია. საწარმოვო მასალის სიუხვემ და მცხოვრებლების ენერგიამ საზოგადოებაში ნივთიერი კეთილდღეობა გაავრცელეს. კავშირის კონსტიტუცია თითოეულ კერძო შტატს თითქმის სრულ დამოუკი-

დებლობას ანიჭებდა, და სამხრეთის შტატებსაც თავისი „განსაკუთრებული დაწესებულებით“, **მონობით** სარგებლობა დაუბრკოლებლივ შეეძლოთ, მაგრამ მათ ეშინოდათ, რომ ჩრდილო შტატები აღრე თუ გვიან სამხრეთში გავრცელებული მონობის წინააღმდეგ გაილაშქრებდნენ. ამის თავიდან ასაცილებელ გარანტიად სამხრეთელებს იმგვარი წესრიგი მიაჩნდათ, რომლის მიხედვითაც მონების მფლობელი შტატების რიცხვი თავისუფალი შტატების რიცხვის თანაბარი მაინც იქნებოდა, მიტომ რიმ ამ შემთხვევაში, თუ დეპუტატების პალატაში არა, სადაც პროპორციონალური წარმომადგენლობა იყო შემოღებული, **ხენატში** მაინც საერთო ხმის რიცხვის ნახევარი ეყოლებოდათ უზრუნველყოფილი (სენატი ე. წ. პარიტეტულ პრინციპზე იყო აგებული და ამიტომ ყოველ შტატს მცხოვრებთა რიცხვის მიუხედავად, იქ ორ-ორი წარმომადგენელი ჰქონდა). ასეთი გარანტიის შესაქმნელად სამხრეთმა შტატებმა ისარგებლეს კონსტიტუციის იმ მუხლით, რომლის მიხედვითაც მკირედ დასახელებულ ადგილებს, როდესაც მათ მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 30.000-ს მიაღწევდა, ნება ეძლეოდათ, იგინიც სრულყოფილებიან შტატების რიცხვში შესულიყვნენ სამხრეთის შტატებმა ზოახერხეს, ამ ახალი შტატების განაწილების დროს ჩრდილოეთისა და სამხრეთისათვის ახალი შტატის თანაბარი რიცხვი მიემატებიათ. მაგრამ ცხოვრების მიმდინარეობას ამ ზომებით ვერავინ შეაჩერებდა. სამხრეთი შტატები მაინც არ თმობდნენ და მონობის შესაუჩუნებლად არაფერს ერიდებოდნენ. როდესაც 1860 წ. პრეზიდენტად **აბრამ ლინკოლნი** აირჩიეს, რომელიც სამხრეთელებისათვის ყოველგვარი დათმობის წინააღმდეგი იყო, შეიღმა შტატმა განაცხადა, რომ იგინი კავშირიდან გამოდიოდნენ. მათ თავისი ცალკე „კონფედერაცია“ შეადგინეს, საკუთარი კონგრესითა და პრეზიდენტით (ჯეფერსონ დევისი).

რადგანაც ამასთანავე მათ კავშირის ერთ-ერთი ციხეც დაიკავეს, საქმეაომით გათავდა. განდგომილთა კონფედერაციაში

მხოლოდ 10 მილიონი მცხოვრები ითვლებოდა და ამათაგანაც ნახევარს მონები შეადგენდენ; ხოლო კავშირში 22 მილიონი მოქალაქე დარჩა. ამის მიუხედავად სამხედრო უპირატესობა პირველ ხანებში მაინც სამხრეთელების მხარეზე იყო: მდიდარი პლანტატორები უკეთესი მეომრები აღმოჩნდნენ, ვიდრე ჩრდილოელი მიწის მომუშავენი და ვაჭრები. 1861, 1862 და 1863 წლის ლაშქრობათა დროს სამხრეთელი გენერლები, რომელთაგანაც განსაკუთრებით ლი შეიქმნა სახელოვანი, ჩრდილოელებს ზედიზედ ამარცხებდნენ. მაგრამ ამერიკელი ხალხს დიდი ზნეობრივი ძალა სწორედ ამ ვაჭირვების დროს გამოემდებოდა. მას ომი არ სურდა, და მზად არ იყო მისთვის; მის წესწყობილებაში აღგილი არ ჰქონია იმ ძალდატანებითი საშუალებებს, რომლითაც ევროპის სახელმწიფოები ჰქმნიან თავის სამხედრო ძალებს: არც რეკრუტების მოკრება არსებობდა, არც საყოველთაო სამხედრო ბეგარა და არც ძლიერი ცენტრალური მთავრობის ხელმძღვანელობა. კავშირის მილიონიანი ჯარები თანდათან მოხალისეებით იყვებოდა; ჯარისკაცები, ოფიცრები და გენერლები ბრძოლის ველზედ პირდაპირ თავისი კონტორებიდან, დახლიდან და ყანებიდან გამოდიოდნენ.

ომის მსვლელობის ხასიათი მას შემდეგ შეიცვალა, რაც გეტინსბურგთან სამი დღის ბრძოლის შემდეგ გენერალმა მიდმა უკან დაახევია ლის, რომელიც უკვე პენსილვანიაში იყო შექრილი (1863). თუმცა სამხრეთელები გაზოცილებითა და სიმამაცით სჯობნიდნენ თავის მოწინააღმდეგეებს, მაგრამ ჯერ ერთი თვით საკუთარ სამფლობელოებში ყავდათ მათ მტრები მონა ნევრების სახით, რომელნიც ლინკოლნმა თავისუფლებად გამოაცხადა, და მეორე კიდევ — სამხრეთი ნავთსადგურების ალყამ, რომელიც ჩრდილოელებმა მოახერხეს, კონფედერაციის მეურნეობა საგრძნობლად დააზიანა, რადგანაც ამის გამო ბამბისა და ხევა ნედლი მასალის ევროპაში გაზიდვა შეჩერებულ იქმნა.

1864 და 1865 წლ. განმავლობაში სასწრაფო საბოლოოდ ჩრდილოეთისაკენ გადაიხარა, ხოლო როდესაც გენერალმა

შერმანმა ლის არმიას ზურგიდან მოუარა, საქმე გათავებულად იქმნა მიჩნეული, და სამხრეთელთა კონფედერაციამ იარაღი დაჰყარა. შედეგი ის იყო, რომ კონსტიტუციის ახალი მუხლის ძალით მონობა მოსპობილ იქმნა, და სამხრეთი ხელახლა კავშირს დაუბრუნდა. შეერთებული შტატების მთლიანობა კვლავ აღდგენილ იქმნა.

მეცხრამეტე საუკუნის უკანასკნელი ათეული წლები

შინაური პოლიტიკა.

1871 წლ. რევოლუცია უკანასკნელი იყო ევროპის სახელმწიფოებში. იქედან დაწყებული ევროპის სახელმწიფოთა შინაური პოლიტიკური ცხოვრება ევოლუციის გზით მიმდინარეობდა. ამას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ თითქმის ყველგან პარლამენტარული წესწყობილება იქმნა შემოღებული, და თუ სადმე ხალხი ახალი პოლიტიკური წესების საჭიროებას აღიარებდა, ამას იგი პარლამენტებში თავისი წარმომადგენლების საშვალებით უმტკივნეულოდ ახორციელებდა.

სამაგიეროდ, მეცხრამეტე საუკუნის უკანასკნელ წლებში ვაჭრობა-მრეწველობის ძლიერი განვითარების გამო ევროპაში ყველგან მძლავრი სოციალური მოძრაობა განმტკიცდა, რომელიც მუშათა კლასის ეკონომიურსა და სოციალური მდგომარეობის გაუმჯობესებისაკენ იყო მიმართული. ჯერ კიდევ საფრანგეთის დიდი რევოლუციის დროს გამოაშკარვდა, რომ პროლეტარიატი საკუთარი ინტერესების მატარებელი იყო; მალე იგი ახალი, სოციალისტური და კომუნისტური თეორიების ზეგავლენით შეკავშირდა და თავის საკუთარ ორგანიზაციებში გაერთიანდა. ეს მოძრაობა ყველა სახელმწიფოში სწრაფი ნაბიჯით განვითარდა და სამოციან წლებში ე. წ. „**ინტერნაციონალის**“ სახით საერთაშორისო გაერთიანების გზას დაადგა. ამ მხრივ დიდი როლი შეასრულა მარქსისა და ენგელსის ე. წ. „**სამეცნიერო სოციალიზმმა**“, რომელმაც მუშათა წრეებში დი-

დი გასავალი მოიპოვა და მძლავრი „სოციალ-დემოკრატიული პარტია“ შექმნა. მუშათა ორგანიზაციების გაძლიერებას ე. წ. **სოციალური რეფორმების** სახით საგრძნობი ცვლილებები მოჰყვა: ძველი აუტანელი პირობები საქარხნო მუშაობისა შემსუბუქდა, ბავშთა და ქალთა სამუშაო დღის ხანგრძლივობა კანონით შემოკლდა, შემოღებულ იქმნა მუშათა დაზღვევის კანონი და სხვა. ახალმა სოციალუზმა მოძრაობამ საგარეო პოლიტიკაზეც შესაფერი ზეგავლენის მოხდენა შესძლო: სოციალისტურად შეკავშირებული პროლეტარიატი ომების წინააღმდეგი იყო და ევროპის სახელმწიფოანი თავის ურთიერთდამოკიდებულებაში ამას ძალაუვნებურად ანგარიშს უწყევდენ.

საერთაშორისო დამოკიდებულებანი მეცხრეანეტე
საუკ. ბოლოს.

დამოკიდებულებანი ევროპაში

სამოკდაათიან წლებში, როგორც ვიცით, შესდგა კავშირი ავსტრიას, გერმანიასა და რუსეთს შორის: მაგრამ საკანონისი აღმოჩნდა ბალკანეთის საკითხს თავი წამოეყო, რათა ეს ე. წ. „სამი იმპერატორის კავშირი“ მყის დარღვეულიყო: ავსტრიისა და რუსეთის ინტერესები ე. წ. ახლობელ აღმოსავლეთში ე. ი. ბალკანეთში იმდენად რადიკალურად ეწინააღმდეგებოდნენ ერთმანეთს, რომ ავსტრიამ სან-სტეფანოს ზავს გამო თავისი მოკავშირის, რუსეთის წინააღმდეგ საომარი მზადება დაიწყო. 1878 წლიდან ამგვარად „სამი იმპერატორის კავშირი“ დარღვეულად უნდა ჩათვლილიყო, და მისი ადგილი მარტო ავსტრიისა და გერმანიის კავშირმა დაიკავა.

1871 წლიდან დაწყებული, უთანხმოება გერმანიასა და საფრანგეთს შორის ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა; თვით საფრანგეთში განსაკუთრებული სიმპატიით აარგებლობდა გენერალი **ბულანჟე**, რომელსაც აზრად ჰქონდა რესპუბლიკის დამხობა და შემდეგ გერმანიისათვის სამაგიეროს გადახდა. დამო-

კიდებულება იმდენად გამწვავდა, რომ გერმანიაში ომს ყოველ-
დღე მოელოდნენ. ბისმარკი ამბობდა: „საფრანგეთში ყოველ
წუთში შესაძლებელია, რომ ძალა-უფლება ახალი მთავრობის
ხელში გადავიდეს, რომელიც ომს დაიწყებს, და ჩვენ არ ვი-
ცით, როდის მოხდება ეს, ათი დღის თუ ათი წლის შემდეგ; და
ამ მოსალოდნელ ომთან შედარებით 1870 წლის ომი მასხრობა
აღმოჩნდება, ვინაიდან ორივე მხარე შეეცდებოდა იმდენი სისხლი
დააღვრევინოს მოწინააღმდეგეს, რომ მან 30 წლის განმავლო-
ბაში მაიც ახალ ომზე ფიქრიც კი ველარ გაბედეს“-ო.

1882 წ. ავსტრო-გერმანიის კავშირს იტალიაც შეუერთდა,
და ამგვარად გაჩნდა ე. წ. „სამთა კავშირი“, რომელიც 1914 წ.
ომამდი ევროპის პოლიტიკას მიმართულებას აძლევდა. საფ-
რანგეთისა და რუსეთის მდგომარეობა განსაკუთრებით საშიში
შეიქმნა მას შემდეგ, რაც 1890 წელს გერმანიის იმპერატორმა
ვილჰელმ II **ინგლისთან** დაახლოება სცადა და მისგან ნაპო-
ლეონის ომების დროს შემოერთებული კუნძული **ჰელჰოლანდი**
მიიღო. განცალკევებული საფრანგეთისა და რუსეთის წინაშე
ცხადა ო წამოიჭრა აუცილებლობა საერთო მტრის წინააღმდეგ
შეკავშარების საჭიროებისა. 1891 წელს **კრონშტადს** საფრან-
გეთის ესკადრა ეწვია, რომელიც დიდის ზეიმით იქმნა მიღე-
ბული; რუსეთის იმპერატორმა საფრანგეთის პრეზიდენტს ტე-
ლეგრამა გაუგზავნა, სადაც რუსეთის საფრანგეთისადმი ღრმა სიმ-
პატიას ხზგასმით აღნიშნავდა. 1893 წ. რუსეთმა სამაგიერო
ვიზიტი გადაუხადა **ტულონში** საფრანგეთს, რამაც ხელ-ახალი
ურთიერთისადმი სიმპატიის გამოცხადება გამოიწვია. 1897 წელს
უკვე ოფიციალურად აღინიშნა, რომ საფრანგეთისა და რუსე-
თის ურთიერთობა „მეგობრული და მოკავშირული“ იყო, თუმ-
ცა ხელშეკრულება, რომელიც ამ კავშირს საფუძვლად დაე-
დვა, არ იყო გამომქლავებული; მაგრამ ცხადი იყო, რომ
„სამთა კავშირის“ საწინააღმდეგოდ ახალი „ფრანკო-რუსუ-
ლი კავშირი“ შეიქმნა.

ორივე კავშირი გაფაციცებით ემზადებოდენ ომისათვის და ცდილობდენ, შეიარაღებისა და ჯარის რიცხვის მხრივ ერთმანეთს არ ჩამორჩენოდენ. დაიწყო ძლიერი **მილიტარისტული** პოლიტიკა, რომელშიც პირველობა გერმანიის ხელთ იყო. „სამთა კავშირი“ კიდევ უფრო გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც მას **ოსმალეთიც** შეუერთდა. ეს გარემოება 1897 წლიდან მომზადდა, როდესაც ოსმალეთსა და საბერძნეთს შორის ამტყდარი ომი თავდებოდა. გერმანია ოსმალეთს უჭერდა მხარს, და ამან მათი დაახლოება გამოიწვია, რომელიც ოფიციალურად განსაკუთრებით მას შემდეგ განმტკიცდა, რაც ვილჰელმ II თავისი მოგზაურობის დროს თვით სულთანი ინახულა და თავისი მაჰმადიანებისადმი მეკობრობა ხაზგასმით აღნიშნა. ამ გარემოებას გერმანიისათვის პოლიტიკურს გარდა განსაკუთრებით დიდი ეკონომიური მნიშვნელობაც ჰქონდა.

საერთაშორისო დამოკიდებულებანი და მსოფლიო პოლიტიკის წარმოშობა.

XIX საუკუნის უკანასკნელს ათეულ წლებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ევროპის სახელმწიფოთა ურთიერთ-დამოკიდებულებაში ევროპის გარეშე მდებარე მიწებმა ე. წ. კოლონიებმა მოიპოვეს.

ინგლისი ჯერ კიდევ მეჩვიდმეტე საუკუნეში დაადგა კოლონიალური პოლიტიკის გზას და აზიასა და ამერიკაში დიდძალი მიწაწყალი ჩაიგდო ხელთ. ინგლისის ლიბერალები, განსაკუთრებით **გლადსტონის** მეთაურობით, დიდად არ თანაუგრძნობდენ ამ პოლიტიკას, მაგრამ სამაგიეროდ მას შემდეგ, რაც მთავრობის ხელმძღვანელობა **ბიკონსფილდის** ხელში გადავიდა, ინგლისი გადაჭრით დაადგა ე. წ. **იმპერიალიზმის** პოლიტიკას, რომელიც მსოფლიო ბატონობის მისწრაფებაზე იყო დაყრდნობილი.

1882 წლიდან ინგლისმა განსაკუთრებული ყურადღება აფრიკას მიაპყრო. თანდათანობით მან დაიკავა ეგვიპტე, კაპ-

ლანდს ნატალი შეუერთა, 1899 წ. ბურგების ორი რესპუბლიკის, ტრანსვაალისა და ნარინჯის რესპუბლიკათა წინააღმდეგ ომი დაიწყო და 1901 წელს იგინი შემოიერთა.

ინგლისს გარდა კოლონიალური პოლიტიკის გზას საფრანგეთი და რუსეთიც ადგა. უეკველია, ამ ნიადაგზე მათ შორის უთანხმოებას ხშირად ადგილი უნდა ჰქონოდა. აზიაში ინგლისის ინტერესები განსაკუთრებით რუსეთისას ეწინააღმდეგებოდა, ხოლო აფრიკაში საფრანგეთისას, რომელმაც **ჟაჟულ ფერის** მინისტრობის დროს (1883—1885) აფრიკის ჩრდილოეთის თითქმის მთელი დასავლეთი ნაწილი დაიკავა და შემდეგ შუა აფრიკის შემოერთებას მიჰყო ხელი; მაგრამ აქ (ფაშოდასთან) ინგლისის წინააღმდეგობას წააწყდა და, რადგანაც ეს უკანასკნელი ომით იმუქრებოდა, საფრანგეთი იძულებული შეიქმნა შეჩერებულიყო.

რუსეთმა XIX საუკ. მეორე ნახევარში საშუალო აზიაში უზარმაზარი ტერიტორია შემოიერთა: ტაშკენტი, სამარკანდი, ხივა, ტეჯანი, მერვი და სხვ. ინგლისი იქვის თვალთ უყურებდა რუსეთის ასეთს გაძლიერებას აზიაში, და დიდი ხანი არ გასულა, რომ **ალფანსტანის** გამო კინალამ შეიარაღებული შეტაკება მოუხდა მასთან.

ამგვარად, ევროპის სახელმწიფოთა ურთიერთ-დამოკიდებულებას ახლა კოლონიალური პოლიტიკა ჰქმნიდა; მას მიმართულებას აძლევდა არა ამა თუ იმ ტერიტორიის საკითხი თვით ევროპაში, არამედ მთელი მსოფლიო იყო ჩათრეული ევროპის კალონიალური პოლიტიკის ბაღეში, და საერთაშორისო ურთიერთობა მისი ზეგავლენით იცვლებოდა. ინგლისი ამ პოლიტიკის ნიადაგზე უფრო „სამთა კავშირთან“ იყო დაახლოებული, ვიდრე ფრანგულ-რუსულთან. მაგრამ მდგომარეობა მალე შეიცვალა. ოთხმოციან წლებთან ერთად გერმანიაც კალონიალური პოლიტიკის გზას დაადგა და სულ ორი-სამი წლის განმავლობაში იმდენი ტერიტორია დაიკავა, რომ ინგლისსა და რუსეთს შემდეგ თავისი კალონიების სიერკით მეორე ადგილი

დაიკავა. ამგვარად იგიც მსოფლიო სახელმწიფოდ გარდაიქცა, და ინგლისის მოქიშვეთა რიცხვს ახალი წევრი შეეძინა. გერმანიას თავისი ახალშენების დიდი უმრავლესობა აფრიკაში ჰქონდა; ამიტომ იგი განსაკუთრებით დაინტერესებული იყო აფრიკის ბედით და 1885 წ. **ბისმარკის** წინადადებით **ბერლინში** კოლონიალური სახელმწიფონი შეიკრიბენ და ე. წ. „აფრიკის განაწილება“ მოახდინეს.

გერმანიის მოულოდნელმა კოლონიალურმა გაძლიერებამ ისეთი თავზარი დასცა ინგლისს, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც გერმანიის მრეწველობამ და ვაჭრობამ მას კორკურენცია დაუწყო, რომ იგი მეოცე საუკუნის დასაწყისში საფრანგეთსა და რუსეთს დაუახლოვდა და ამგვარად „სამთა კავშირის“ წინააღმდეგ „შეთანხმების სახელმწიფოთა“ ჯგუფი შექმნა, რომელმაც ამიერიდან მილიტარიზმი ევროპის სახელმწიფოებში კიდევ უფრო გააძლიერა.

აღსანიშნავია განსაკუთრებით ისიც, რომ ევროპის პოლიტიკის წრეში XIX საუკ. უკანასკნელ წლებში დიდი ოკეანეც მოექცა. აქ ჩინეთის გვერდით მალე ახალი სახელმწიფო, **იაპონია** გაძლიერდა, რომელმაც 1894 წელს ჩინეთთან ომი დაიწყო და 1895 წელს მტერი სავსებით დაამარცხა. იაპონიას **სიმონოსეკის** ზავის პირობების მიხედვით უნდა მიეღო სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი მანჯურიისა, ლიაოტუნის ნახევარკუნძული და რამდენიმე კუნძული ოკეანეში; მაგრამ ამის წინააღმდეგ რუსეთმა გაილაშქრა, რომელსაც ევროპის სახელმწიფოებმაც დაუჭირეს მხარი; იაპონია იძულებული შეიქმნა, მხოლოდ კუნძულების შემოერთებით დაკმაყოფილებულიყო. ეს იყო პირველი შემთხვევა ევროპის ჩინეთის საქმეში ჩარევისა, რომელიც იმით დაიწყო, რომ სხვადასხვა სახელმწიფოებმა ჩინეთის ტერიტორიის სხვადასხვა ნაწილი შემოიერთეს (იჯარის სახელით): გერმანიამ **კიაო ჩაო**, რუსეთმა — **პორტ-არტური და ტალიენვანი**, ინგლისმა — **გვი-ხაი-გვი** და საფრანგეთმა — **კუანს-ჩეუ-უანი**. ჩინეთის ასეთი განაწილების წინაა-

ღმდეგ იქ პატრიოტული მოძრაობა ჩაისახა ე. წ. „დიდი მუშტის“ საზოგადოების ხელმძღვანელობით; საქმე ომამდე მოვიდა, რომელშიც ყველა ევროპის მთავარი სახელმწიფო იღებდა მონაწილეობას და რომელიც რასაკვირველია ჩინეთის დაპარკებით დასრულდა (1910 წ.). „დიდი ოკეანეს“ პოლიტიკაზე განსაკუთრებული გავლენა მოიპოვეს ახალმა მსოფლიო სახელმწიფოებმა—**იაპონიამა** და **შეერთებულმა შტატებმა**. ამ უკანასკნელმა მსოფლიო მნიშვნელობა მას შემდეგ მიიღო, რაც მან 1898 წ. ისპანიასთან ომი დაასრულა და ყველა მისი კალონიები შემოიერთა.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	83-3
პრუსიის აჯალღება	5
ფრიდრიხ დიდი	9
პარლამენტალური ოლიგარქია ინგლისში	15
ინგლისის კოლონიალური პოლიტიკა	21
ძველი წესწყობილება	29
XVIII ს. ლიტერატურა და მისი გავლენა	41
განათლებული აბსოლუტიზმი	69
დიდი რევოლუცია	77
საფრანგეთის რესპუბლიკა	100
ღირეკტორია	112
ნაპოლეონი	117
XIX საუკუნე. ვენის კონგრესი	141
რუსეთი და ოსმალეთი	148
ბურბონების რესტავრაცია	154
ივლისის რევოლუციის გავლენა. ევროპაში	159
ივლისის მონარქია	164
თებერვლის რევოლუცია	167
ლაუდოვიკ ნაპოლეონი	179
ეროვნული მოძრაობის განცხოვლება ევროპაში	182
აღმოსავლეთის საკითხი	205
ინგლისი XIX ს. მეორე ნახევარში	209
შეერთებული შტატები	211
მეცხრამეტე საუკუნე. უკანასკნელი ათეული წლები: შინაური პოლიტიკა	214
საერთაშორისო დამოკიდებულებანი XIX საუკუნე. უკანასკნელ წლებში	215

3560 0236 8560000